

Žarko Lazarević
SPREMEMBE IN ZAMIŠLJANJA

25

25 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Žarko Lazarević

SPREMEMBE IN ZAMIŠLJANJA

Gospodarsko- zgodovinske refleksije

Inštitut za novejšo zgodovino

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2015

Inštitut za novejšo zgodovino

25 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Žarko Lazarevič

**SPREMEMBE IN
ZAMIŠLJANJA**

Gospodarsko-zgodovinske
refleksije

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 25
ISSN 2350-5664

Žarko Lazarevič
SPREMEMBE IN ZAMIŠLJANJA
Gospodarsko-zgodovinske refleksije

Recenzenta dr. Peter Vodopivec
dr. Aleksander Lorenčič

Jezikovni pregled Polona Kekec

Prevod povzetka Borut Praper
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 400 izvodov

Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

---

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)
338(497.4)(091)
330.34(497.4)(091)

LAZAREVIČ, Žarko

Spremembe in zamišljanja : gospodarsko-zgodovinske refleksije /
Žarko Lazarevič ; [prevod povzetka Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut
za novejšo zgodovino, 2015. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones
; 25)

ISBN 978-961-6386-59-3

282430464

VSEBINA

7	PREDGOVOR
11	SPREMEMBE
12	Spreminjanje značaja
37	Energetski metabolizem
62	Odenki selitev
74	Zadrede modernizacije
97	Elementi potrošništva
117	Izza blagovnih znamk
137	ZAMIŠLJANJA
138	Zaščita domačega dela
149	Izgubljeni bog
166	Kmečki svet
187	Ekonomika kaznovanja
209	Skušnjave izjem
247	POVZETEK
253	SUMMARY
259	VIRI IN LITERATURA
277	IMENSKO KAZALO

*»Zgodovinar lažje vidi kako kakor zakaj,
boljše vidi posledice kakor izvir velikih vprašanj.
Razlog več, seveda, da se še strastneje loti odkrivanja izvirov,
ki se mu prevečkrat izmuznejo in mu kljubujejo.«¹*

(Fernand Braudel)

---

¹ Braudel, *Dinamika kapitalizma*, str. 64.

PREDGOVOR

Pričujoča knjiga sodi na področje gospodarske zgodovine, ki je v zadnjih dveh desetletjih čedalje bolj opazna v okviru slovenskega zgodovinopisja. Precej zaslug za to gre raziskovalnemu programu Podobe gospodarske in socialne modernizacije, ki poteka na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani in ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Gre za edini raziskovalni program in skupino, ki si za cilj postavlja dolgoročno raziskovanje gospodarske in socialne modernizacije slovenskega prostora v zadnjih dveh stoletjih. Med izvajanjem tega programa v zadnjih petih letih je nastala tudi ta knjiga in predstavlja povzetek manjšega dela sicer obsežnega tematskega repertoarja raziskovalne dejavnosti v okvirih programske skupine.

Ena od splošno sprejetih in večkrat podprtih podmen slovenskega zgodovinopisja je interpretacija o počasnosti procesov ekonomske in socialne modernizacije slovenskega prostora v primerjavi z bližnjim ali bolj oddaljenim sosedstvom. Kot taka je podmena tudi podlaga knjige, saj je zamudništvo v ekonomski in socialni modernizaciji imelo številne manifestacije v gospodarstvu in družbi. Zamudništvo je neke vrste rdeča

nit, ki je prisotna na ozadju vseh predstavljenih vsebinskih obravnav v posameznih poglavjih. Proces modernizacije ni bil enosmeren, prej lahko govorimo o različnih ravneh in dinamikah modernizacij. Kompleksnost teh razmerij je razvrščena v dva večja problemska sklopa. V prvem sklopu z naslovom Spremembe so uvrščene predstavitve okvirov in odnosov, tudi zadreg ekonomskega in socialnega zamudništva v procesih modernizacije, soodvisnosti med dinamiko splošnega gospodarskega razvoja in širjenja uporabe različnih virov energije, posameznih fenomenov potrošništva in blagovnih znamk z njihovimi nosilci na dveh primerih. V prvem sklopu stopijo v ospredje tudi nianse raziskovalnih vprašanj izseljenstva in kontekstov Slovenije kot dežele izseljevanja, končno tudi priseljevanja v historični perspektivi. V prvem sklopu gre torej za predstavitve posameznih procesov in strukturnih sprememb v daljših časovnih obdobjih.

V drugem sklopu, s skupno oznako Zamišljanja, sledijo predstavitve nekaterih miselnih ozadij, ki so obstajala v slovenskem prostoru in so dajala ton procesom sprememb. Zamišljanja so bila na eni strani agens sprememb, a tudi odziv na že potekajoče spremembe. Tudi zamišljanja je močno zaznamovalo ekonomsko in socialno zamudništvo. Splošnim razvojnim značilnostim okolja pač ni bilo mogoče ubežati. V okolju primerjalno nižje gospodarske učinkovitosti in s tem nezadostne konkurenčnosti so bili odmevni klici k različnim oblikam protekcionizma kot obrambne in razvojne strategije, ne le na državni, temveč tudi na panožni, celo stanovski, poklicni ravni. Na to se navezujejo tudi vprašanja definicije lokalne verzije kapitalizma v interesno (kapitalsko) močno razdeljeni družbi na ozadju ideoloških predpostavk, ki so v določenih situacijah imele za posledico uporabo gospodarstva v ideološko-politične namene. Imaginacije in njihova argumentacijska struktura so imele pomembno vlogo v konstruiranju stvarnosti, tako na področju gospodarske pobude tujcev na slovenskih tleh v ideološko restriktivnem okolju kot tudi pri opredeljevanju

mesta kmetov in kmetijstva v modernizacijskih procesih, s čimer je sklenjen krog vsebin drugega sklopa.

Kot vsaka knjiga tudi ta ni nastajala izolirano od okolja, v osami kabineta. Nasprotno; nastajala je v dialogih s kolegi zgodovinarji med različnimi oblikami strokovnih in prijateljskih srečanj na inštitutu in izven njega, na konferencah doma in v tujini, kjer sem predstavljal posamezne izsledke svojega raziskovalnega dela. Njihov kritičen pretres mojih stališč in tez, utemeljene pripombe in nemalokrat navdihujoči predlogi niso bili samo nujno potreben korektiv, temveč še več od tega. Bili so tista potrebna spodbuda, ki je privedla do nastanka te knjige.

Povsem na koncu dolgujem zahvalo prvim bralcem knjige. Nekateri so jo brali po »dolžnosti«, kot cenjena recenzenta Peter Vodopivec in Aleksander Lorenčič; drugi so jo brali po »ne-dolžnosti«, kot kolega in prijatelja Jurij Perovšek in Bojan Balkovec. V tem nizu moram izpostaviti tudi urednika zbirke Aleša Gabriča, ki mu dolgujem zahvalo za neprisiljeno priganjanje. Brez podpore Inštituta za novejšo zgodovino oziroma prijetnega in stimulativnega raziskovalnega okolja tudi ne bi šlo. Zahvalo sem dolžan tudi Javni agenciji za raziskovalno dejavnost, ki vsemu navkljub še vedno podpira natis humanističnih del.

V Ljubljani, 17. 9. 2015

Žarko Lazarevič

SPREMEMBE

SPREMINJANJE ZNAČAJA

V sodobnem diskurzu se pojem ekonomske tranzicije veže na ekonomsko in socialno preobrazbo nekdanjih komunističnih držav v devetdesetih letih 20. stoletja. Tranzicijo so vzpostavili kot pojem, ki označuje gospodarstvo, v procesu prehoda iz centralno-planske strukture v tržno gospodarstvo.² V svojem bistvu tranzicija označuje vseobsežno spremembo gospodarske ureditve ter predpostavlja dokončen prevzem tržnih formalnih in neformalnih institucij in opustitev komunistične gospodarske ureditve. Glede na vsebinsko raven sprememb bi bilo torej bolj ustrezno uporabljati termin preoblikovanja oziroma transformacije, kar tudi predlaga in uporablja del avtorjev v družboslovju.³ Če pojmu tranzicije odvzamemo izrazito sodobno konotacijo ter ga umestimo v pomene transformacije iz enega gospodarskega sistema v drug, drugačen gospodarski sistem, se pojavi dodatna možnost. Pojem gospodarske tranzicije kot prehoda v drugačen gospodarski sistem je mogoče uporabiti tudi kot oznako za procese, ki so razkrajali fevdalno

2 O metodološki definiciji pojma tranzicije in prvi interpretativni uporabi v slovenskem zgodovinopisju glej Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*.

3 O terminoloških in vsebinskih dimenzijah razlik glej Veselinović, Atanacković, Klarić, *Izubljeni u tranziciji*, str. 7–58.

gospodarsko strukturo in vodili v tranzicijo v kapitalistično gospodarsko ureditev. Gre za dva prehoda, v katerih je bilo treba preoblikovati družbene in ekonomske institucije.⁴ V primeru tranzicije iz devetdesetih let 20. stoletja je šlo za centraliziran in nadziran proces oblikovanja novih institucij, ki naj bi trajal približno dve desetletji. Prehod iz fevdalizma v kapitalizem pa je bil decentraliziran, počasen in postopen. Pri slednjem proces ne obsega dveh desetletij, kot v sodobnem pojmovanju gospodarske tranzicije, temveč se meri v stoletjih.

Ilustracija zapisanega je razvidna ob soočenju historio-grafskih raziskav treh različnih obdobij, ki obetajo razkriti skupne elemente tranzicije iz fevdalizma v kapitalizem v zadnjih nekaj stoletjih. Obdobja, zajeta v razmislek, segajo v čas 16. in 18. stoletja ter v t. i. »stoletje kapitalizma«, čas od srede 19. do srede 20. stoletja. Kot izhodišče rabi pojem ekonomskega zamudništva, primerjava pa obsega osnovne imenovalce gospodarske dinamike, ki ustrezajo kriteriju dolgoročnosti in jih je kot historično stalnico mogoče posplošiti. Gre za soočanje spoznanj posameznih raziskav s stališča dolgoročne perspektive in poenotenja na problemskih oziroma interpretativnih skupnih imenovalcih.⁵

Slovensko gospodarsko zgodovinopisje, kot tudi druge historiografije, temelji na podmeni konstantnega, skorajda linearnega počasnega napredka.⁶ Se pravi, da temelji na načelu kontinuitete. Hkrati je v ta model vgrajeno tudi načelo različnosti v dinamiki procesov. Podmeno konstantnega napredka spremlja

4 Družbene institucije opredeljujemo kot pojave formalne in neformalne narave, torej ne glede na raven institucionaliziranosti, v polju miselnih struktur, shem, pravil, norm in navad, ki kot družbeni standardi avtoritarno opredeljujejo obnašanje v družbi in ekonomiji. Jasna razpoznavna teh institucij, njihovih form v dinamiki časa, nam tudi omogoča vpogled v procesne značilnosti razvoja posameznih družb, komparativni vidik pa presojo relevantnosti njihove obče veljave. Več o institucionalni teoriji glej North, *Institucije, Inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost* in delo istega avtorja *Understanding the process of economic change*.

5 Tak koncept prinaša tudi tveganje možnih (upravičenih!) kritik zaradi posploševanja in poenostavljanja historičnih procesov na slovenski ravni, kaj šele na nižjih regionalnih ali celo lokalnih ravneh.

6 Več o tem glej Lazarević, Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji.

kakovostna opredelitev, da ima slovenski ekonomski razvoj lastnosti zamudništva. Termin zamudništva oziroma, bolj natančno, koncept relativne ekonomske zaostalosti⁷ označuje razhajajoče se dinamike gospodarskega razvoja, ki postanejo razvidne v primerjalni analizi z bližnjo ali bolj daljno okolico. S tem se pojavljajo vprašanja relativnih regionalnih razlik v evropskem prostoru v historični perspektivi, saj je nedvoumno, da se koncept ekonomskega zamudništva nanaša na razmerja stopenj gospodarskega razvoja med Slovenijo in zahodno Evropo. Dinamika in oblike zahodnoevropskega gospodarskega razvoja so merilo, ki rabi za jemanje mere. Vnos koncepta zamudništva v interpretacijo gospodarske zgodovine pomeni tudi delno priznanje teleoloških prvin, saj naj bi bil cilj zgodovine znan. Družbe, ki so glede ekonomske strukture, razvojne dinamike in institucionalnih gospodarskih oblik enake ali blizu zahodnoevropskega vzorca, veljajo za moderne, vse druge za zamudniške. Tovrstna delitev se je z najnovejšo industrijsko dobo še poglobila in dobila dodatne manifestacije v primerjavi s predhodnimi obdobji.

Teza o zamudniškem značaju slovenskega ekonomskega razvoja je splošno sprejeta. Še več, večkrat je bila tudi povsem jasno teoretsko in empirično utemeljena, in to v različnih obdobjih. Najbolj izrazito za obdobja 16. stoletja, 18. stoletja in v dobi industrializacije 19. oziroma 20. stoletja ali stoletja kapitalizma. Za obdobje 16. stoletja ni mogoče mimo poglobljenih analiz Ferda Gestrina,⁸ ki je ta čas predstavil kot pro-

7 Pojem je sicer uporabljal ekonomski zgodovinar Alexander Gerschenkron za čas 19. stoletja, da bi pojasnil različna izhodišča pred vstopom določenih območij/držav v proces industrializacije. Ob predpostavki, da so regionalne razlike v stopnjah ekonomske razvitosti v Evropi starejšega datuma in se torej kažejo kot stalnica, je uporaba Gerschenkronovega koncepta povsem na mestu. Podrobneje glej Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, str. 5–30.

8 Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. K navedenemu temeljnemu delu se pridružuje serija treh člankov, ki jih je Ferdo Gestrin objavil v letu 1968 in v katerih je podal sintetični pregled temeljnih gospodarskih procesov na slovenskem ozemlju od 16. pa vse do konca 19. stoletja. Glej Gestrin, *Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma*, str. 1–7; isti, *Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje*, str. 65–71; isti, *Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma*, str. 129–137.

tor soočanja in prepletanja starih in umikajočih se form srednjeveških institucij z nastopajočo moderno dobo, z zametki novih pogledov in oblik gospodarskega in družbenega življenja. Iztek te dobe Gestrin povsem nedvoumno opredeli kot odkrito manifestacijo procesa ekonomskega zamudništva. V teh opredelitvah se Gestrinu pridružuje še Jože Šorn, ki je svojo knjigo o začetkih industrije umestil v čas 18. stoletja in predmarčne dobe. Sporočilo Šornove monografije je jasno in stanj opozorila že Jasna Fischer in Peter Vodopivec v predgovoru ob posthumnem izidu knjige leta 1984. Predstavljeno empirično gradivo namreč priča o počasnosti ekonomskih strukturnih sprememb (kot razmerja med agrarnim in neagrarnim delom ekonomije) na slovenskem ozemlju, kar je privedlo do večanja razlike v dinamiki razvoja med Slovenijo in drugimi deželami habsburške monarhije, zlasti v primerjavi s češkimi deželami. Še več, Šorn postavi tezo, da so se razvojne razlike v prvi polovici 19. stoletja celo poglobile.⁹ Diskurz zamudništva ohranja pomembnost kot interpretativno postavko tudi v vrednotenju gospodarskega razvoja slovenskega ozemlja v 19. in 20. stoletju. Tako lahko izpostavimo kompleksno študijo Mojce Novak, ki je obravnavo slovenske industrializacije uspešno vpela v širši teoretski komparativni kontekst s stališča sociološke opredelitve problema.¹⁰ Regionalne ekonomske razlike v habsburški monarhiji druge polovice 19. stoletja na ravni posameznih dežel je prepričljivo predstavil Andrej Pančur. Tudi njegova študija pritrjuje tezi o podpovprečni razvitosti slovenskih dežel, ki so zamujale z vstopanjem v industrializacijske procese.¹¹ Na nesorazmernost dinamike gospodarskega razvoja z uporabo bruto domačih proizvodov sem opozoril že v posebni študiji. V njej sem obravnaval dolgoročni gospodarski razvoj Slovenije od srede 19. pa do izteka 20. stoletja v evropski perspektivi, to je skozi relacije stopenj bruto domačih proizvodov med Slovenijo in

9 Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 6.

10 Novak, *Zamudniški vzorci industrializacije*.

11 Pančur, *Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru*, str. 17–31.

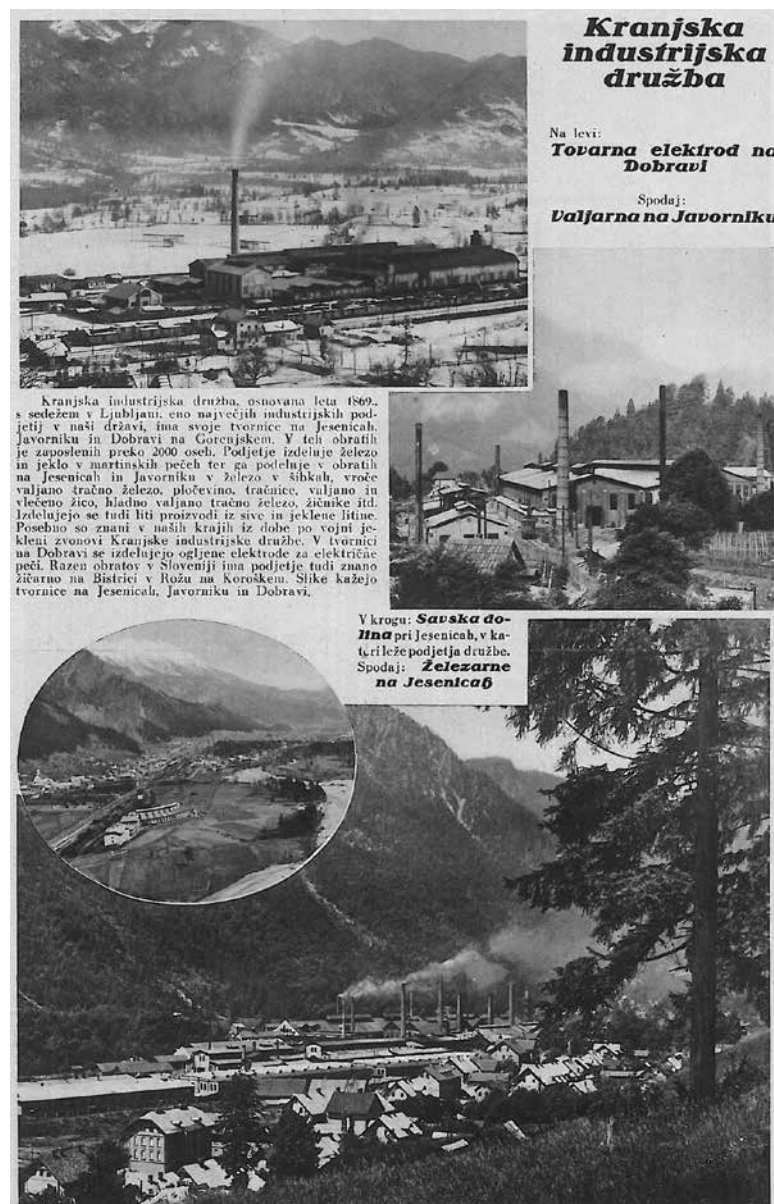
evropskimi državami. Rezultate je mogoče povzeti, da Slovenija v historični perspektivi zadnjih dveh stoletij na eni strani zaostaja za deželami severno-zahodne Evrope, to je za deželami, kjer je industrijska revolucija najprej začela nezadržni pohod. Z južnoevropskimi oziroma sredozemskimi državami Slovenija ohranja približno enako razvojno razmerje. Obrat zrcala proti vzhodu pa kaže, da je Slovenija zlasti v 20. stoletju povečala svojo gospodarsko prednost pred drugimi vzhodnoevropskimi in balkanskimi nekdanjimi komunističnimi državami.¹² Če so navedene študije registrirale zamudniški značaj slovenskega gospodarstva kot celote, pa je Peter Vodopivec ubral drugo pot. S primerjavo gospodarskega razvoja dežele Štajerske, s primerjavo njenega severnega in osrednjega dela z južnim delom dežele, je ugotovil različne dinamike gospodarskega razvoja na regionalni ravni do prve svetovne vojne. Slovenski del, to je južni del dežele je opazno zaostajal v procesih modernizacije gospodarske strukture za bolj severnimi predeli, ki so znatno hitreje prehajali iz tradicionalne obrtne proizvodnje v industrijsko. Njegova ugotovitev je pomembna, saj je dopolnil sliko razvojnih dinamik in opozoril na prezrt vidik, da je treba raziskovalne napore usmeriti tudi na nižje regionalne ravni.¹³

Naštete študije, a ne samo te, torej povsem nedvoumno registrirajo razhajanje gospodarsko-razvojne dinamike med Slovenijo in bližnjo severno-zahodno okolico. In prav tako je jasno, da gre za dolgoročne razvojne značilnosti. Tako tudi za primer slovenskega ekonomskega razvoja prepričljivo veljajo besede ameriškega ekonomista Johna Galbraitha, da je za razumevanje gospodarskega položaja posameznih dežel še kako pomembno vedeti, kje je bil kdo v oddaljeni preteklosti.¹⁴ Zavedanje o historičnih podlagah različnih ekonomskih stadijev v evropskem prostoru je obstajala že dolgo. To spoznanje je prišlo do izraza zlasti v tematizaciji procesa industrializacije in

12 Lazarevič, Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja, str. 393–410.

13 Vodopivec, O industrializaciji Maribora in Spodnje Štajerske v 19. stoletju, str. 7–28.

14 Galbraith, *The nature of mass poverty*, str. 17–18.

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 174

njene teritorialne širitve. Raziskovalci so hitro ugotovili, da so imele posamezne dežele že v izhodišču, na isti časovni premici različne položaje, ki so bili posledica večstoletnih različnih razvojnih poti v okviru fevdalne družbene in gospodarske ureditve.¹⁵ Raziskovalci zlasti opozarjajo na razlikujočo se produktivnost v kmetijstvu zaradi različnih tehnologij pridelave, kar je ustvarjalo prav tako različne potenciale za gospodarsko rast.¹⁶ Poudarek so dali tudi drugim poudarkom razlik, denimo vprašanju lastninskih pravic, to je sposobnosti preoblikovanja predkapitalističnih oblik lastninskih pravic v kapitalistične, osebne svobode ali vloge in strukture mest kot pomembne kategorije.¹⁷

Ne glede na dejstvo, da trije izpostavljeni primerjalni časovni preseki iz slovenske gospodarske zgodovine govorijo o treh različnih historičnih kontekstih, je ravno kontinuiteta ekonomskega zamudništva pojav, ki združuje interpretacije slovenske gospodarske zgodovine od 16. pa vse do konca 20. stoletja. Interpretativne pristope gospodarske zgodovine v drugi polovici preteklega tisočletja družijo tudi dejstvo, da je bila Slovenija druge polovice 20. stoletja, z izjemo zadnjega obdobja, tradicionalna družba, kjer je bilo kmetijstvo nenadomestljiva gospodarska panoga. Prav spreminjanje deleža kmečkega prebi-

15 Chirot, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, str. 1-13. Glej tudi Hoffmann, Jacks, Levin and Lindert, *Real Inequality in Europe since 1500*, str. 322-355. Regionalne disparitete s stališča plač in cen pa je predstavil Allen, *The Great Divergence in European Wages and Prices*, str. 411-447.

16 Clark, *Productivity Growth Without Technical Change*, str. 419-432. Čeprav je njegov članek izzval oster ugovor Johna Komlosa z očitkom o nezadostni empirični komparativni podlagi in tudi neposrečno izvedenimi zaključki, pa vendarle ostaja dejstvo o obstoju razlik v produktivnosti kmetijstva v evropskih razsežnostih. Podrobneje glej Komlos, *Agricultural productivity in America and Eastern Europe: A Comment*, str. 655-664 in odgovor Clark, *Productivity Growth Without Technical Change: Reply to Komlos*, str. 979-991.

17 V tem pogledu je zelo ilustrativna poglobljena študija evropskih agrarnih sistemov Brenner, *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of the Developments in the West*, str. 15-52. Prav tako je za to razpravo potrebno konsultirati Brennerjevo delo *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, str. 30-75. S stališča Srednje in Vzhodne Evrope in agrarnih razmerij je nazorno razčlenbo evropskih regionalnih razlik v predindustrijski dobi podal Gunst, *Agrarian System of Central and Eastern Europe*, str. 53-91.

valstva je eden od ključnih kazalcev razvojne gospodarske dinamike, povprečne produktivnosti in gospodarske strukture.

V klasični ekonomski teoriji velja, da je za gospodarski razvoj nujno izpolniti štiri zahteve. Družba mora imeti na voljo ustrezne človeške in naravne vire, akumulacijo kapitala in tehnologijo. Ti štirje stebri razvoja delujejo vzajemno. Registrirano zamudništvo s počasnim ekonomskim prestrukturiranjem po vzoru gospodarsko bolj razvitih okolij neko (tudi slovensko) okolje dolgoročno zamejuje v okviru ekonomsko-teoretsko opredeljenega modela revščine.¹⁸ Če v ta krog vstopimo na področju počasne akumulacije kapitala, lahko ugotovimo izostanek večjih investicij v tehnologijo, kar generira nizko produktivnost dela. Na osnovi povprečno nizke produktivnosti dela oziroma nizke učinkovitosti ekonomije kot celote ni mogoče dosegati visokih dohodkov prebivalstva. Nizka povprečna raven dohodkov prebivalstva zadošča komaj za preživljanje, torej onemogoča povpraševanje, višje prihranke in naložbe, kar vodi v počasno akumulacijo kapitala. S tem je krog sklenjen. Iz predstavljenega je povsem razvidna vzajemnost posameznih razvojnih kategorij. Sklep, da tehnologija oziroma osvojena tehnološka raven determinira strukturo proizvodnje neke družbe/gospodarstva, strukturo regionalne/mednarodne trgovinske izmenjave in s tem tudi položaj v regionalni/mednarodni delitvi dela, je neizogiben.¹⁹

Poleg zamudništva, kot ga opredeljujejo navedeni avtorji, združujejo izpostavljena časovna obdobja tudi njihove procesne značilnosti. V skladu s sodobnimi modelskimi delitvami ekonomskega razvoja se v razmislek uvrščata momenta proto-industrijske in industrijske družbe oziroma procesov proto-industrializacije in industrializacije, ki sovpadata s tranzicijo iz fevdalne gospodarske ureditve v kapitalistično. Če z definicijo industrializacije oziroma industrijske družbe ni razhajanj, pa s konceptom in interpretativno shemo protoindustrializacije

18 Samuelson, Nordhaus, *Ekonomija*, str. 542, 544.

19 Sočan, *Pot v gospodarsko razvitost*, str. 37.

ni tako. Koncept protoindustrializacije, ki se je v gospodarsko-zgodovinski stroki globoko ukoreninil, je na osnovi lastnih raziskav domislil Franklin Mendels.²⁰ Mendels je protoindustrializacijo pojmoval kot etapo v razvoju modernega, na industriji temelječega gospodarstva, ki je nastopila v kontekstu povsem razrahljanih ali rahljajočih se fevdalnih vezi. S pojmom protoindustrializacija je označil procese, ko se je na podeželju (kot dopolnilna ali edina dejavnost) krepila kmečka obrtniška proizvodnja, bodisi v lastni režiji bodisi v podobi založništva. Šlo je za razširjen pojav v različnih evropskih predelih. Tovrstna proizvodnja je kmete prek trgovinskih vezi vključevala v trg, tržna razmerja in delitev dela na regionalni, nacionalni, a tudi mednarodni ravni izven kmetijske pridelave in prireje. V procesu protoindustrializacije je nastopila komercializacija kmečkega obrtniškega znanja in tehnologije, ki naj bi bila na podeželju prisotna zaradi prevladujočega principa samooskrbe podeželja oziroma načela predhodne samozadostnosti kmečkih gospodarstev. Konkurenčna prednost pred cehovsko proizvodnjo naj bi bila cena delovne sile, ki je bila zaradi kmetijstva kot primarne dejavnosti znatno nižja. S procesi protoindustrializacije so bili sproženi tudi procesi gospodarske rasti, akumulacije kapitala, podjetniških veščin, napredka v kmetijstvu. Mendels je nadalje procesu protoindustrializacije pripisal tudi daljnosežne socialne posledice, od vzajemne povezave med intenzivnostjo protoindustrializacijskih procesov in gibanjem števila prebivalstva, vzorcev družine, drobljenja posesti, naraščanje odvisnega dela na podeželju. Protoindustrija naj bi načela Malthusiansko zanko (past),²¹ da bi jo dokončno presekala industrializacija. Z gospodarsko rastjo in rastjo dohodkov kmečkega prebivalstva so procesi protoindustrializacije prispevali k dolgoročni krepitvi povpraševanja oziroma potrošnje, ki je postala gibalo industrializacije v sodobnem pomenu besede.

20 Mendels, *Proto-Industrialization*, str. 241–261.

21 Malthusianska zanka ali past je termin, izveden iz teorije Roberta Malthusa, da rast prebivalstva prehitava rast proizvodnje v kmetijstvu.

Kot vsak model je tudi Mendelsov koncept protoindustrializacije zaradi težnje po obči veljavnosti doživel številne ugovore in tudi popravke.²² Pomisleki so izhajali iz novih raziskav, ki so postavile pod vprašaj ali pa nadgradile mnoge Mendelsove predpostavke, zlasti na socialnem področju. Kritiki koncepta protoindustrializacije so se na ravni izhodišča ujeli z Alexandrom Geschenkronom, ki je poudarjal divergentnost poti posameznih regij/dežel v industrializacijo in izostanek nekega splošnega modela industrializacije v Evropi.²³ Kritike modela protoindustrializacije so izhajale iz obsežnega empiričnega gradiva iz različnih evropskih predelov. Te nadrobne študije so pokazale, da tako kot pri procesu industrializacije ne moremo govoriti o uniformnem vzorcu, tudi pri protoindustrializaciji ni drugače. Registrirali so veliko različnost pojavnih oblik proto-industrializacije. Teorem protoindustrializacije se je izkazal kot gibljiv proces, ki je bil rezultat prilagajanja lokalnim socialnim in gospodarskim kontekstom.²⁴ V koncept protoindustrializacije so vgradili tudi načelo diskontinuitete. Vpeljali so termin »deindustrializacije« za oznako procesa, ko so se protoindustrializacijski pojavi ustavili (zaradi različnih ekonomskih, političnih ali socialnih vzrokov) in so določena področja opustila dopolnilno proizvodnjo. S tem so ta področja povečala stopnjo odvisnosti ali postala zopet povsem odvisna od agrarne proizvodnje. Pod vprašaj so torej postavili samodejni prehod protoindustrijske proizvodnje v moderno industrijsko organizacijo pridobivanja dobrin. Argumentacija je bila jasna. V empiričnem gradivu ni bilo mogoče najti dovolj argumentov,

22 Tudi zato, ker zgodovinarji v svoji zagledanosti v detajle (ne)upravičeno težko privolimo v posplošene modele tolmačenja historičnih gospodarskih procesov.

23 Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Glej tudi sintetičen povzetek aktualnih razprav o industrijski revoluciji v Beaudoin, *Current Debates in the Study of the Industrial Revolution*, str. 7–13.

24 Mendelsov koncept protoindustrializacije je izzval živahno razpravo med ekonomskimi zgodovinarji. Za bolj podrobna stališča glej denimo Coleman, *A Proto-Industrialization: A Concept Too Many*, str. 435–448; Ogilvie, *Institutions and Economic Development*, str. 221–250. V roke je priporočljivo vzeti tudi zelo informativen zbornik, v katerem so povzeta temeljna dognanja o teoremu in manifestacijah protoindustrializacije na evropskih tleh, v uredništvu Ogilvie, Cerman, *European proto-industrialization*.

ki bi predpostavki samodejnega preraščanja protoindustrije v moderno industrijo dajala značaj občje veljave.²⁵ Kljub vsem izraženim pomislekom pa koncept protoindustrializacije še vedno velja za zelo koristno analitično orodje pri interpretaciji postopnega prestrukturiranja gospodarstva v času treh stoletij od 16. do konca 18. stoletja, kar v časovni dimenziji zajema pojem protoindustrializacije. Bistven prispevek koncepta protoindustrializacije k ekonomsko-zgodovinski stroki je, da je presegla interpretativna poenostavljanja gospodarskega razvoja o diskontinuitetnem značaju industrializacije v 19. stoletju.²⁶ S predpostavko procesov protoindustrializacije je industrializacija dokončno izgubila revolucionarni značaj; postala je del gradualističnega interpretativnega vzorca v zgodovinarskih študijah.

Sidney Pollard je tako (kot tudi drugi pred in za njim) industrializacijo opredelil kot dolgoročen splet raznovrstnih družbenih, ekonomskih, tehnoloških in organizacijsko-upravljaljskih sprememb, nikakor pa ne kot ostro in hitro tranzicijo iz ene ekonomske paradigme v drugo. Ob tem pa je treba poudariti, da so kljub industrializaciji obstali tudi tradicionalni družbeni sektorji (obrt, kmečka obrtniška proizvodnja in tudi drobna kmečka posest) vzporedno s sodobnimi industrijskimi tovarniškimi obrati, rudniki, transportnimi sredstvi, kapitalističnimi kmetijskimi obrati...²⁷ Tradicionalni sektorji so sicer poslovali v okviru tržnih zakonitosti, a se niso povsem uvrščali v kapitalistično ekonomijo.²⁸ Ostali so na obrobju kapitalističnega

25 Glej denimo zelo ilustrativno razpravo Pat Hudson, Proto-industrialization in England v Ogilvie, Cerman, *European proto-industrialization*, str. 49–66, ki se sklicuje na delo Colleman, A Proto-Industrialization, str. 435–448, ki je v svoji kritiki protoindustrializacijskega koncepta izpostavljal nezadostno empirično utemeljenost predpostavke o sosledju med protoindustrializacijo in industrializacijo.

26 Walton, *Theory and Research on Industrialization*, str. 100.

27 Teich and Porter, *The Industrial Revolution in National Context*, str. 371–387.

28 Tovrstne strukturne značilnosti, ko soobstajata dva sektorja, relativno majhen, moden sektor, odvisen od tujega povpraševanja, in prevladujoči, utemeljen na domačem, lokalnem povpraševanju, a tudi na samozadostnosti gospodarjenja, so gospodarski zgodovinarji skušali pojasniti s t. i. "dualistično teorijo", ki sicer ni imela trajnejšega odmeva. Ponazoriti so želeli konfliktnost gospodarskega okolja, v katerem se ostrijo nasprotja med kapitalističnim delom ekonomije in prevladujočimi oblikami predkapitalistične

Kmeška posojilnica ljublj. okolice
r. z. z. o. z. v **Cjubljani, Dunajska cesta št. 18**
je najstarejši slovenski denarni zavod v Ljubljani (ust. l. 1881). Pri ustanovitvi so največ sodelovali slovenski mecen Anton Knez in tudi oba brata Vošnjak. Radi svoje solidnosti se je posojilnica hitro razvijala, tako da je sedaj največji zadržni kreditni zavod naše države. Hranilnih vlog izkazuje danes 180.000.000 Din, število zadržnikov pa znaša že skoro 5000. Radi svoje solidnosti in kulantne obrestne mere je imel zavod v največjih vaših odlično vlogo v zaščiti domačega gospodarstva, enako pa tudi na našem kulturnem in socialnem polju, kajti vsako leto votira znatne vsote v narodno-kulturne namene. Posebno pozornost je vzbudil pred kratkim dar 150.000 Din za našo univerzo.

Cjudska posojilnica
r. z. z. n. z.
v **Cjubljani**
Miklošičeva cesta šte. 6
(tik za frančiškansko cerkviyo v lastni palači)
sprejema hranilne vloge in dovoljuje posojila ter kredite pod najugodnejšimi pogoji
Hranilne vloge znašajo nad 160.000.000 Din.

Pivovarna »UNION«
d. d. v Ljubljani

Spodaj:
Podružnica pivovarne „Union“
v Mariboru (prej Gütz).

Pivovarna in sladarna ter tovarna za špirit in kvas v Cjubljani

Pivovarna je bila ustanovljena leta 1864, in producira sedaj samo v ljubljanski tovarni do 150.000 hl prvovrstnega belega in črnega piva letno, ki ga razpošilja po vsej državi v sodkih in steklenicah. V svoji po vojni zgrajeni tovarni izdeluje tudi izboren špirit in kvas, ki sta dosegla že velik sloves.

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 175

gospodarstva po razločevalni tipologiji Braudela.²⁹ V konceptualizaciji industrializacije je opazen tudi drug Pollardov prispevek, ko je opozoril, da je bolj kot na nacionalne vidike v študiju izvora in širjenja industrializacije raziskovalno pozornost treba usmeriti na regionalne vidike – vse to zaradi spoznanja, da je bil proces industrializacije različen po strukturi in hitrosti v posameznih regijah nacionalnih gospodarskih prostorov.³⁰

Dolgoročne spremembe v strukturi in načinu proizvodnje dobrin izven kmetijskih panog je mogoče tudi shematsko prikazati. V shemi (tabela 1) so razčlenjene spremembe, ki so nastale v neagrarni proizvodnji v času velike tranzicije iz fevdalnih ekonomskih struktur v sodobno kapitalistično ekonomijo. Spremenljivke transformacije so postavljene s stališča prostorske in lokacijske umestitve neagrarne proizvodnje, statusa sodelujočih v proizvodnji (zaposlenih), značilnosti ritma delovnega cikla, nadzorne in upravne funkcije ter lastništva proizvodnih faktorjev, v zaključku s panožnimi vidiki.

Tabela 1: Struktura proizvodnje v predindustrijskem in industrijskem času³¹

	Obrtniška srednjeveška proizvodnja	Proto-industrijska proizvodnja	Moderna kapitalistična industrijska proizvodnja
Prostor proizvodnje	Mesto	Podeželje	Ob dostopnih virih energije ali surovin
Delovno mesto	Delavnica obrtniškega mojstra	Kmečka hiša	Tovarna
Zaposleni	Mojster in vajenci	Kmečka družina	Delavci
Delovni cikel	Kontinuiran	Izmenjujoč s kmečkimi opravili	Kontinuiran in koordiniran
Upravne funkcije	Mojster	Trgovec/založnik (podjetnik)	Kapitalistični podjetnik
Lastnik surovin	Mojster	Kmet ali založnik	Kapitalistični podjetnik
Lastnik proizvodnih sredstev	Mojster	Kmetje (ne vedno)	Kapitalistični podjetnik
Lastnik izdelkov		Trgovec/založnik (podjetnik)	Kapitalistični podjetnik
Najbolj razširjene panoge	Tekstilije in oblačila Usnjarstvo Obdelava lesa in kovin Gradbeništvo Hrana	Tekstilije in oblačila	Ni omejitve

Predstavljena izhodišča so podlaga poskusu izlučitve temeljnih razvojnih značilnosti gospodarskega razvoja na slovenskih tleh v času prehajanja iz fevdalizma v kapitalistično gospodarsko ureditev. Pri tem je izhodišče teza Lojzeta Sočana, da je osvojena tehnološka raven determinirala strukturo proizvodnje, trgovinske menjave in s tem tudi položaj v regionalni delitvi dela. Pregled sloni na osnovi določenih spremenljivk, ki lahko ponazorijo značilnosti poti v tranziciji iz fevdalizma

ekonomije, in iskati splošne razvojne vzorce. Kot bomo spoznali kasneje, tudi slovenska izkušnja v 19. stoletju ni bila daleč od te izkušnje. Več o začetkih takih pristopov glej Higgins, The "Dualistic Theory" of Underdeveloped Areas, str. 99–115. Aplikacija dualističnega razvoja, razširjena z ekonomske sfere na celotno družbo, je bila večkrat uporabljena, denimo pri Berendu, *History Derailed*, ki izpostavlja dualistično polarizacijo družbenega in ekonomskega razvoja vzhodnoevropskih predelov v 19. stoletju.

²⁹ Glej povzetek njegovih konceptov v Braudel, Dinamika kapitalizma.

³⁰ Pollard, *Industrialization and the European Economy*, str. 646. Citirani članek povzema temeljne konceptualne zasnove regionalnega raziskovalnega pristopa, ki jo je Pollard nadrobno predstavil na ravni koncepta in empirične utemeljitve v knjigi, ki je pridobila status temeljnega dela na temo evropske industrializacije. Glej Pollard, *Peaceful Conquest*.

³¹ Tabela je vzeta iz Felloni, Giuseppe, *Profilo di storia economica dell'Europa*, str. 157. Citirano po Di Vittorio, *An Economic History of Europe*, str. 16.

v kapitalizem ter proti industrializaciji v moderni dobi. Glede dinamike sprememb v slovenskem prostoru je delež kmečkega prebivalstva eden od najbolj izrazitih kazalnikov. Tako denimo Gestrin navaja, da je konec 16. stoletja v slovenskih deželah živelo na podeželju 94 % vsega prebivalstva.³² Glede na ta podatek lahko upravičeno zapišemo, da je bila za enak delež prebivalstva kmetijstvo izključna ali pa primarna gospodarska dejavnost. Če gre pri Gestrinovem navedku za oceno, pa je podatek iz leta 1910 zaradi razvite statistične službe že veliko bolj zanesljiv. Takrat je bilo v kmetijstvu zaposlenih 67 % prebivalstva.³³ Za čas pred drugo svetovno vojno pa je realna ocena, kajti popisa leta 1941 niso izvedli, okoli 60 %.³⁴

Podatek o deležu kmečkega prebivalstva je pomemben in priča o stopnjah gospodarske rasti in bruto domačega proizvoda, ki določata relativni položaj posameznega okolja v mednarodnih/medregionalnih primerjavah. Ta podatek kaže zelo počasno endogeno gospodarsko dinamiko v slovenskem prostoru v celotni moderni dobi. V času prek treh stoletij je delež kmečkega prebivalstva na slovenskem ozemlju upadel zgolj za tretjino. Primerjalni pogled kaže, da je v deželah jedra zahodne Evrope delež kmečkega prebivalstva že v prvi polovici 19. stoletja padel pod polovico vsega prebivalstva. V razvitejših predelih Habsburške monarhije je denimo na prelomu iz 19. v 20. stoletje delež kmečkega prebivalstva znašal 30 %.³⁵ Se pravi celo nižje, kot je bil v Sloveniji pred drugo svetovno vojno. Druge evropske države so v letu 1870, štirideset let pred slovenskimi 67 % leta 1910, tako imele naslednje stopnje prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu: Velika Britanija 14 %, Belgija 17 %, Nizozemska 35 %, Francija 59 %, Avstrija denimo 64 %.³⁶ Razlike so očitne in govorijo same zase!

32 Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*, str. 20.

33 Fischer, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, str. 112.

34 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 115.

35 Fischer, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, str. 112.

36 Broadberry and O'Rourke, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, Volume 1, str. 149.

Značilnost kmetijstva je bila primerjalno nizka učinkovitost. Že v 16. stoletju se je kmetijstvo znašlo pred izzivom. Trčili so na omejenost proizvodnih dejavnikov ob dani tehnologiji (triletno kolobarjenje, pašniška ekstenzivna živinoreja). Končevala se je predmoderna doba, ko je bilo mogoče donos v kmetijstvu povečevati s širjenjem obdelovalnih površin in s tem zadostiti povečanim potrebam po hrani zaradi rasti prebivalstva. S koncem notranje kolonizacije je bila izčrpana možnost ekstenzivnega povečanja proizvodnje. Od 18. stoletja naprej se začne počasen napredek kmetijstva v skladu z agrarno tehničnimi ukrepi v smeri povečevanja produktivnosti dela.

V tesni povezavi z nizko donosnostjo kmetijskih panog oziroma počasnim naraščanjem produktivnosti dela je problem agrarne prenaseljenosti, ki je bil za slovenski prostor značilen vse do druge svetovne vojne. Enostavno rečeno, obstajalo je nesorazmerje med produktivnostjo dela v kmetijstvu in številom prebivalstva. Rezultat tega nesorazmerja je bila razdrobljena posestna struktura v kmetijstvu in široko razširjena revščina kmečkega prebivalstva. Razdrobljena kmečka posest je najbolj značilen primer ekonomskega zamudništva. Ker je bila gospodarska rast počasna, je bila zemlja nepogrešljivi proizvodni faktor (faktor preživetja!) v razmerah naraščanja prebivalstva. Zato je tudi obstajal nenehen pritisk na delitev zemlje, če ni posegla oblast. Gre torej za poudarek na prerazporejanju že obstoječega premoženja in s tem tudi za dolgoročno slabljenje ekonomskih potencialov kmetijstva kot celote. Pojav se je začel že v 16. stoletju, se nadaljeval v 18. stoletju³⁷ in ni izgubil aktualnosti niti v 19. stoletju.³⁸

Ob hkratni vztrajnosti pojavov izstopata v dolgoročni perspektivi moderne dobe do druge svetovne vojne tudi dve obdobji izrazite diskontinuitete, ko je nastopila reagrarizacija slovenskega prostora. S pojmom reagrarizacije so zajeti pojavi

37 Gestrin, *Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje*, str. 65–71.

38 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–113.

zmanjševanja pomena neagrarnih dejavnosti v gospodarski strukturi. V konceptu protoindustrializacije ta pojav opredeljujejo kot deindustrializacijo. Tukaj postane pomembna trditev, da je bil razvoj neagrarnega sektorja v slovenskem prostoru v tesni korelaciji z obsegom zunanjega povpraševanja in drugih eksogenih dejavnikov. Velika nihanja v smeri razvojnih tendenc so bila posledica spremembe strukture zunanjega povpraševanja. Skozi to razmerje se namreč izraža temeljna ekonomska dilema slovenskega prostora v odnosu do mednarodnega okolja. Gre za majhnost ekonomskega nacionalnega prostora in temu ustrezno majhno domače povpraševanje (posledica agrarne prenaseljenosti!), ki dolgoročno ne more odigrati vloge izključnega pospeševalca gospodarskega razvoja. Ko je bilo domače povpraševanje prevladujoče gibalno gospodarskega razvoja, je nastopila upočasnitev rasti (reagrarizacija/deindustrializacija). Upočasnitev gospodarskega razvoja pa ni pospeševala procesov ekonomske defevdalizacije in tranzicije v kapitalistično ekonomijo, kasneje tudi ne industrializacije. Ni presenečenje, da je bila zato trajna značilnost razdrobljenost ekonomskih subjektov in podkapitaliziranost gospodarskih dejavnosti, kar je utesnjevalo gospodarsko pobudo, obseg poslovanja, določalo strukturo in zniževalo mednarodno konkurenčnost slovenskih gospodarskih subjektov. Samo podjetja, ki so razvila ustrezno ekonomijo obsega, predvsem po zaslugi tujega povpraševanja, kapitalске in strokovne opore na tuje investitorje, so bila mednarodno konkurenčna.

Gestrinove raziskave o gospodarskih razmerah 16. stoletja kažejo, da lahko prvo diskontinuitetno (reagrarizacijo, deindustrializacijo) točko ekonomskega razvoja zaznamo že konec tega stoletja. Ob premiku gospodarskega središča Evrope na atlantske obale, upadanju pomena italijanskega prostora (Beneške republike), kamor so bili večinsko usmerjeni tokovi, in splošnih kriznih razmerah zaradi gospodarskih razlogov in politično-vojaških sprememb so začele upadati nekmetijske dejavnosti v slovenskem prostoru. Italijanski gospodarski

prostor oziroma tamkajšnje povpraševanje je bilo namreč gibalno storitvenih in protoindustrijskih dejavnosti v slovenskem prostoru. Zmanjšal se je obseg kmečke obrtniške proizvodnje ter obseg trgovinskih tokov iz in prek slovenskega ozemlja, postopno so prenehale delovati tudi maloštevilne manufakture. S tem je bilo povezano tudi zmanjševanje vrednosti meščanskih premoženj, kar ni prispevalo h krepitvi kapitalске podlage gospodarstva. Celo več. Gestrin tako poroča, da so beneški trgovci postopoma zaradi močne kapitalске zaslonbe izrinili trgovce s slovenskega ozemlja iz posredništva v donosni trgovini z živino iz madžarskih ravníc. In ne samo to. Italijanski podjetniki so postopno prevzeli pobudo tudi v drugih proizvodnih dejavnostih, denimo v železarstvu.

Stagnacija in nazadovanje sta neposredno vplivala na nadaljnji razvoj. Izostale so namreč spodbude za ekonomski pritisk za hitrejšo tranzicijo v kapitalistično ekonomijo. Tradicionalno fevdalno razumevanje družbene delitve dela je še naprej veljalo za nedotakljivo. Zaradi rasti neagrarnega sektorja je bil slovenski prostor namreč soočen s preizkusom sposobnosti preoblikovanja fevdalnih ekonomskih in socialnih struktur. Ta proces je bil že tako počasen, zlasti v primerjavi z evropskim jedrom, predvsem na področju lastninskih pravic in osebne odvisnosti kmetov. Zunanja manifestacija spremenjenih razmer je bilo veliko manjše število cehovskih tožb proti kmečki obrtniški proizvodnji in kmečki trgovini, ki so jo zaradi ekonomskih koristi tolerirali tudi zemljiški gospodje.³⁹ Vloga cehov, branilcev fevdalne delitve dela, pri monopolizaciji obstoječega domačega trga in regulaciji domačega, sicer skromnega povpraševanja (maloštevilnost mestne populacije, prevladujoča samozadostnost kmečkega gospodarstva) še ni bila resno ogrožena.

Osemnajsto stoletje velja za obdobje intenzivnega spreminjanja fevdalnih struktur v okviru merkantilistične in fiziokratske ekonomske doktrine in na tem utemeljene državne

³⁹ Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*, str. 35–80.

politike. Centralizirana država je začela aktivno državno intervencijo v gospodarstvo. Novi gospodarski doktrini postavljata v ospredje učinkovitost gospodarstva zaradi večanja ravni znanja in novih tehnologij. Zato v tem času sprejemajo ukrepe za liberalizacijo (ob hkratni načrtni regulaciji) gospodarskih dejavnosti. Pomembni so bili ukrepi pri reguliranju gospodarske dejavnosti kmetov (lastninske pravice, osebna odvisnost, regulacija dajatev), ki se jim širi prostor delovanja pri storitvah (trgovina, prevoznništvo) in v protoindustrijskih dejavnostih. Rezultat spremenjenega pristopa in splošne konjunktore je bila rast proizvodnje na slovenskem ozemlju. Večinoma je izvirala iz podeželja, iz kmečkih vrst. Rast je bila zaznavna zaradi načrtnega pospeševanja razvoja kmetijstva in zaradi ponovne okrepitve kmečke obrtniške proizvodnje. Ta razmerja so jasno razvidna iz ocene Jožeta Šorna, ki je v svoji knjigi o začetkih industrije na slovenskih tleh zapisal, da naj bi v drugi polovici 18. stoletja 29 % proizvodnje prispevala kmečka obrtniška proizvodnja (sicer neenakomerno razporejena v slovenskem prostoru), 25 % obrtniška proizvodnja, 25 % manufakturna proizvodnja in 21 % rudarstvo in fužine.⁴⁰

V protoindustrijski dobi 18. stoletja je torej že nastala ekonomska emancipacija kmetov (znanilec dokončne defevdalizacije), ki jo krepijo rast obsega gospodarske dejavnosti na podeželju v okviru kmetijskih in nekmetijskih dejavnosti. Pomen kmečke proizvodnje lahko po Šornu ponazorimo na primeru proizvodnje platna na Kranjskem (Gorenjska), ki je tudi v avstrijskem okviru predstavljalo pomembno postavko.⁴¹ Prav tako Šornovi zaključki sugerirajo, da je bila rast proizvodnje na slovenskem ozemlju neposredna posledica izvoznega povpraševanja, saj natančno rekonstruira prometne tokove prek Trsta ali Reke ali proti severnim predelom oziroma znotraj Habsburške

40 Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 62–63.

41 Zanimivo je, da je ta dejavnost našla svoje mesto tudi v pregledih evropske zgodovine kot primer velikega obsega in ekonomskega pomena za ožje območje in tudi širšo regijo. Glej Di Vittorio, *An Economic History of Europe*, str. 119.

monarhije.⁴² V 18. stoletju na Slovenskem torej nastopa klasična Pollardova regionalno različna gospodarska struktura, v kateri se je zaradi konkurenčnosti proizvodnje oblikoval izvozni tip protoindustrializacije.

Zatem je v 19. stoletju nastopila druga diskontinuiteta gospodarskega razvoja moderne dobe, druga »deindustrializacija«. V spletu mednarodnih okoliščin (napoleonske vojne) in vzpona industrializacije v severno-zahodni Evropi zopet nastane sprememba zunanjega povpraševanja, ker slovensko gospodarstvo postane mednarodno nekonkurenčno. Protoindustrijske dejavnosti postopno izgubljajo tla pod nogami. Konkurenca tuje industrije je bila enostavno premočna, najprej na tujih trgih, potem tudi na domačem. Proces postane še hitrejši z gradnjo železniškega omrežja. Takrat se pokaže temeljni zaostanek dinamike gospodarskega razvoja. Železnica je pravi primer za ponazoritev globine relativnega zamudništva oziroma različnosti izhodiščnih položajev na pragu industrializacije. V Veliki Britaniji je bila železnica posledica industrializacije, v Franciji in Nemčiji pa sestavni del oziroma gibalo industrializacije. Povsem drugače je bilo v vzhodni Evropi, tudi Sloveniji. Tam je bila železnica komaj znanilec industrializacije,⁴³ ki je ta območja povezovala v širše prometne in gospodarske tokove. Sama industrializacija pa se je začela nekaj desetletij po prihodu železnice. Ta je bila zgrajena s tujim kapitalom in znanjem (tudi zaradi tujih strateških potreb), njeni vplivi na obstoječo gospodarsko strukturo pa prav nič enoznačno pozitivni. Tudi pri železnici opazimo enak, približno polstoletni zamik med gradnjo prvih linij, zgrajenih iz strateških potreb Habsburške monarhije, in omrežjem, ki je bilo namenjeno lokalnim potrebam.⁴⁴

Z izgubo regionalne konkurenčnosti se je na slovenskem ozemlju zopet pojavila sprememba razvojnega modela. S stag-

42 Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 62–69.

43 Pollard, *Industrialization and the European Economy*, str. 646.

44 Glej Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*.

nacijo in postopnim izginjanjem protoindustrijskih proizvodnih in storitvenih (prevoznitvo) dejavnosti se je ponovil proces reagrarizacije. Sprožil se je proces druge »deindustrializacije«, kakor je opredeljen zaton kmečke obrtniške proizvodnje. Vsaj Kranjska kot osrednja slovenska dežela je imela v drugi polovici 19. stoletja bolj agrarni značaj, kot ga je imela v predhodnem obdobju.⁴⁵ Z reagrarizacijo so znova izostale domače ekonomske spodbude za hitrejšo tranzicijo v kapitalistično gospodarsko ureditev, saj se je življenjska doba sicer razrahljanih fevdalnih struktur še podaljševala. Ko je tudi formalno nastopil proces defevdalizacije po letu 1848, je šlo za posledico arbitrarne politične odločitve, ki jo je narekovala notranjepolitična situacija kot tudi želja po ekonomski modernizaciji monarhije. Industrializacija je v tem času že imela status imperativa časa, drugače kot v državah severno-zahodne Evrope, kjer je bila defevdalizacija zaključena po organski poti že nekaj desetletij poprej.⁴⁶ Proces defevdalizacije je za slovensko okolje pomenil uvoz kapitalističnih ekonomskih in socialnih institucij. Šlo je za tranzicijo kot politični proces od zgoraj, od zunaj, manj za spremembe zaradi endogene ekonomske dinamike. Novemu, uvoženemu institucionalnemu okviru je bilo treba vdihniti domačo vsebino. Definirati je bilo treba slovensko podobo kapitalizma. Tako je bil sprožen večdesetletni proces prisvajanja in prilagajanja institucij in inovacij kapitalistične ekonomije slovenskemu okolju.

Z reagrarizacijo je postalo domače povpraševanje prevladujoče gibalno gospodarske rasti. Slovenski prostor se je zaradi

45 Gestrin, Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do 1918), str. 131. Proces »reagrarizacije« ni bil samo slovenska posebnost in ni nekaj neobičajnega. Podobne procese so raziskovalci zaznali tudi drugod po Evropi. Nemaokrat so na posameznih območjih z intenzivnejšim vstopanjem v evropski gospodarski prostor in začetkom industrializacije agrarne dejavnosti ponovno okrepile pomen v gospodarski strukturi. Na neki način gre za prilagajanje novim razmeram, saj je bil neagrarni sektor neučinkovit in s tem nekonkurenčen v primerjavi z industrijsko proizvodnjo, mednarodni trg kmetijskih izdelkov pa je bil odprt. Več o teh procesih glej Turnnock, *The Economy of East Central Europe*; Berend, *History derailed*.

46 O poteku prehoda v kapitalistično ekonomijo in o industrializaciji ter njeni teritorialni dinamiki v zahodni Evropi glej Hansen, *European Economic History*.

strukturne krize kmetijstva ujel v začarani krog revščine, v krog nizkih dohodkov, nizkih prihrankov, nizkih investicij in nizke tehnološke ravni. Spet je bila aktualna agrarna prenaseljenost in redistribucija obstoječega družbenega bogastva v podobi drobitve kmečkih posesti. Reagrarizacija slovenskega prostora se sklada s tezo, da ni nujno neposredne povezave med razvitiimi protoindustrijskimi dejavnostmi in industrializacijo. Industrializacija se je v takem primeru morala začeti povsem na novo. Reagrarizacija tudi priča o ravni podjetništva, ki ni odigralo potrebne vloge agenta gospodarskih sprememb v tem času.⁴⁷ Za drugo polovico 19. stoletja je za slovenski prostor značilna dualistična gospodarska struktura, soobstajata dva ekonomska sektorja: večinsko tradicionalni (kmetijsko-obrtniški) in kapitalistični. Prvi, tradicionalni sektor je bil odvisen od domačega povpraševanja. Ker je bilo zaradi ujetosti v krog revščine skromno, je bila skromna tudi gospodarska rast. Tja do osemdesetih ali devetdesetih let 19. stoletja deluje tradicionalni sektor bolj na obrobju kapitalističnega sistema.⁴⁸ Tradicionalni sektorji so bili zaradi širitve kapitalistične ekonomije v širšem okolju nenehno ogroženi. Zato se je kot ob koncu 16. stoletja zopet okrepila zaščitna retorika. Obe obdobji povezuje prizadevanje za »zaščito domačega dela« (Valentin Supan), za intervencionistično razmejitev med tradicionalnimi sektorji in kapitalistično ekonomijo.⁴⁹ Tako strukturirano okolje se v 19. stoletju tudi ni moglo ubraniti antikapitalistične retorike oziroma ideologije.

47 Podjetništvu kot gibalno pospešene gospodarske rasti in ekonomskih inovacij se v gospodarski zgodovini posveča veliko pozornosti. Tudi za razlago dinamike industrializacije. Podjetništvo in njegov pomen je v ekonomsko stroko vpeljal Joseph Schumpeter, kasneje pa se je ta vidik uveljavil tudi v gospodarskem zgodovinsku. Glej More, *Understanding the Industrial Revolution*, str. 19–23.

48 Od novejših pregledov gospodarske zgodovine v drugi polovici 19. stoletja v Sloveniji glej *Slovenska novejša zgodovina*, str. 72–92.

49 Glej Lazarevič, Friedrich List: Spurensuche in Slowenien, str. 529–539. Eno najbolj konciznih utemeljitev s stališča narodno-gospodarskega prostora je podal Valentin Supan (glej Supan, *Schutz der heimischen Arbeit*; isti, *Reflexionen ueber die oesterreichische Handelspolitik*; isti, *Oesterreichs Volkswirtschaft*; isti, Politična ekonomija in politika), za področje kmetijstva pa Krek (J. Sovran), *Črne bukve*.

Domači kapitalistični sektor je malo ogrožal domače kmetijstvo ali obrt, saj ga tudi ni mogel, kajti bil je maloštevilen in povsem odvisen od izvoznega povpraševanja. Že od začetka je bil vzpostavljen za tuje trge, zato je bil mednarodno konkurenčen, zasnovan na sodobni tehnologiji. Izstopale so tri panoge: največ v tekstilni industriji,⁵⁰ železarstvu⁵¹ in premogovništvu.⁵² Kapitalistični sektor so spodbudili tujci; temeljil je na tuji pobudi, tujem kapitalu in tujem znanju. Zaradi skromnega obsega (okoli 10 podjetij) kapitalistični sektor ni mogel spremeniti splošnega razvojnega modela, ni mogel zaznamovati tipa slovenske industrializacije v 19. stoletju. Ni bil sposoben spodbuditi izvoznega tipa industrializacije. Nobena od gospodarskih panog v slovenskem prostoru se ni uveljavila kot vodilna panoga, če uporabimo Rostowov termin iz stopenj gospodarske rasti.⁵³ V slovenskem prostoru preprosto v nobeni panogi ni bilo tako močne razvojne dinamike, da bi spodbudila rast širšega ekonomskega in regionalnega okolja. Torej ni bilo gospodarskega sektorja ali panoge, ki bi bila sposobna zagotoviti tisto pot, po kateri je šel izvozni kapitalistični sektor (industrijski ali kmetijski) denimo v Skandinaviji.⁵⁴

Slovenski gospodarski razvoj v 19. stoletju je torej temeljil na domačem povpraševanju. Zato je bil zaradi strukturnih lastnosti prevladujočega dela ekonomije (delež kmečkega prebivalstva, kupna moč!) zelo počasen. Brez modernizacije kmetijstva, to je dviga produktivnosti in rasti dohodkov kmečkega prebivalstva, pa ni moglo biti hitrejše industrializacije.⁵⁵ Hitrejše gospodarske rasti ne more biti, dokler prebivalstvo večino svojega dela usmeri v zagotavljanje osnovne eksistence. Razmere v kmetijstvu so se stabilizirale v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja.⁵⁶

50 Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije, str. 85–91.

51 Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*.

52 Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem*.

53 Rostow, *The Stages of Economic Growth*, str. 1–16

54 Teich and Porter, *The Industrial Revolution in National Context*, str. 201–225.

55 Glej Novak, *Zamudniški vzorci industrializacije*.

56 Pokažejo se rezultati kumulativne počasne rasti produktivnosti v kmetijstvu, znižanja ravni agrarne prenaseljenosti (izseljevanje!), rasti obsega prihrankov (kreditne zadruge) in rasti

Z okrepljeno kupno močjo je začelo domače povpraševanje bolj dejavno spodbujati prehajanje tradicionalnih sektorjev ekonomije v kapitalistične oblike proizvodnje, predvsem na področjih nizke tehnološke zahtevnosti.⁵⁷ Prevlada kapitalistične ekonomije v slovenskem prostoru nastopi v jugoslovanskem kontekstu po letu 1918. Kot že poprej, v 16. in 18. stoletju, je gibalo gospodarske rasti in obsega kapitalističnega sektorja tuje povpraševanje, tokrat v podobi jugoslovanskega trga in protekcionistične ekonomske politike.⁵⁸ Najbolj se je razmahnila tekstilna industrija. Primerjalno gledano to pomeni, da tip industrializacije med obema vojnoma še vedno temelji na tehnološko manj zahtevni ravni. Slovenija torej naredi sklepni korak v industrijski značaj ekonomije, ko so dežele v jedru Evrope že skorajda pet desetletij v procesu tehnološke preobrazbe z uvajanjem sodobnih znanstvenih dosežkov v industrijske proizvodne procese.⁵⁹ Slovensko industrializacijo v obdobju med vojnoma je tako mogoče opredeliti s parametri 19. stoletja, ko so bile investicije v fizični kapital bistvene za spodbuditev ekonomske rasti in tehnološke preobrazbe.

Primerjava dolgoročnih razvojnih tendenc in strukturnih lastnosti, to je značilnosti ekonomske tranzicije iz fevdalizma v kapitalizem v moderni dobi, kaže, da je bil slovenski prostor trajno na obrobju evropskih procesov transformacije fevdalnega ekonomskega reda v kapitalistično ekonomijo. Gibalo strukturnih gospodarskih sprememb je bilo zunanje povpraševanje, kajti zaradi nizke ravni dohodkov domače povpraševanje ni moglo opravljati vloge agensa prestrukturiranja gospodarske strukture. Zanašanje na domače povpraševanje je pot sprememb v gospodarstvu zelo podaljšalo in ohranjalo

obsega kupne moči ob enakih dohodkih zaradi združnega sistema. Več glej Lazarevič, *Slovensko kmetijstvo od zemljiške odveze do druge svetovne vojne*, str. 13–30.

57 Za oris stanja na prelomu iz 19. v 20. stoletje glej Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*.

58 Več o spremembah v družbi in gospodarstvu v obdobju med vojnoma glej poglavje *Zadrede modernizacije*.

59 Glej Hansen, *European economic history*, str. 155–188; Goldin, Katz, *The Race between the Education and Technology*, str. 1–8.

ali širilo dimenzije zamudništva. V te procese sta slovensko gospodarstvo in družba stopala z nekajdesetletno zamudo in z občutnimi diskontinuitetami v podobi reagrarizacije oziroma deindustrializacije v protoindustrijskem interpretativnem konceptu. V času diskontinuitetne reagrarizacije se je uveljavilo prerazporejanje že obstoječega premoženja v podobi drobitve kmečkih posesti. Razdrobljena kmečka posest se kaže kot najbolj značilen primer relativne ekonomske zaostalosti. Odločilni nosilci sprememb so bili tuji podjetniki, ki so v slovenski prostor prinašali kapital, trg, poslovno in upravljavsko znanje in tehnologije. Majhnost ekonomskega nacionalnega prostora je bila in je omejitveni dejavnik. Posledica je bila razdrobljena struktura in podkapitaliziranost gospodarskih dejavnosti, kar je utesnjevalo gospodarsko pobudo in zniževalo kapitalsko ustreznost in mednarodno konkurenčnost slovenskih gospodarskih subjektov. Samo podjetja, ki so razvila ustrezno ekonomijo obsega zaradi tujega (izvoznega) povpraševanja, so lahko krenila na pot kapitalističnega principa delovanja. Za to pot so potrebovala kapital in znanje, ki so ga največkrat priskrbeli tuji podjetniki. Vloga tujega kapitala in tujih podjetnikov se vse do druge svetovne vojne kaže kot ključna za pridobitev značaja kapitalistične ekonomije. Na področju tehnološke naprednosti ali bolj sofisticiranih poslovno-organizacijskih struktur se kaže temeljna dilema slovenskega prostora in gospodarskega razvoja. Sorazmerno zgodnjim »otokom modernizacije« (Sidney Pollard), ki najavijo prehod na nove tehnologije proizvodnje in organiziranosti poslovnih procesov, ne sledi množičen proces. Prvi poskusi ostanejo za dolgo osamljeni, tujki v tradicionalnem prevladujoče agrarnem gospodarskem okolju tako na ravni tehnologije kot tudi na ravni ekonomskih in družbenih institucij. Ti prvi modernistični pojavi ostanejo tujki tako dolgo, da se medtem povsem izčrpa njihova stimulativna moč uveljavljati strukturne spremembe in nove institucionalne forme gospodarskega življenja.

ENERGETSKI METABOLIZEM

Oskrba z energijo predstavlja v sodobnih družbah in gospodarstvu enega najpomembnejših procesov v življenju. Je pravi metabolizem družbene in gospodarske dejavnosti. Sestavine energetske oskrbe v gospodarsko-panožnem pomenu so združene v pojmu energetike. Termin energetike vsebuje gospodarske dejavnosti s področja odkrivanja, pridobivanja, pretvorbe, prenosa in distribucije energije.⁶⁰ V literaturi je jasno izpostavljena teza, da obstaja tesna korelacija med sposobnostjo ekstrakcije in konverzije energije za vsakdanjo rabo in doseženo stopnjo družbenega in gospodarskega razvoja.⁶¹ Prehajanja na nove vire energije so bili zahtevni tehnološki in družbeni preobrati. Energetski viri so simbol, bolje rečeno, gibalno in hkrati tudi posledica tehnološkega napredka. Uvajanje novih energetskih virov je rezultat znanstveno-tehnične revolucije, temeljnih inovativnih in aplikativnih procesov v razvoju tehnologije 19.⁶² in 20. stoletja.⁶³ Prenos dosežkov v realno življenje je imel v gospodarstvu, krajini, življenju ljudi in družb

60 Enciklopedija Slovenije 3, str. 42.

61 Smil, *Energy in World History*.

62 Smil, *Creating the Twentieth Century*.

63 Smil, *Transforming the Twentieth Century*.

daljnosežne posledice in to v tehničnem, tehnološkem in posledično gospodarskem in socialnem pogledu.⁶⁴ Ko govorimo o energetske oskrbi, je treba razlikovati med predmoderno in moderno industrijsko družbo. Tako v gospodarsko tradicionalnih (organskih) kot tudi modernih družbah ima zadostna oskrba z energijo izjemen pomen, le stopnja pomembnosti je različna. V predmoderni, tradicionalni agrarni družbi so zahteve po energiji relativno nizke in enostavno zadovoljene, v modernih družbah pa zelo visoke in tehnološko kompleksne.

Pred industrijsko dobo so zajemali in uporabljali živalsko in človeško energijo, energijo naravnih tokov (voda, veter) in biomaso (pretežno les), da bi zadostili potrebam za gretje, kuhanje, svetlobo, transport in delo. Razpoložljivost energije je bila omejena z lokacijo. Viri mehanične energije so bili tudi omejeni na delovno živino, vodna kolesa, vodne in mline na veter, jadra v ladijskem prometu. Uporaba biomase (lesa in oglja), voščenih sveč, tudi oljenk, je bil najbolj razširjen način (pravzaprav edini) način pretvorbe kemične energije v toploto in svetlobo. Zajem naravnih tokov energije je bil prevladujoče lociran na podeželje in skromno prisoten v gospodarski izmenjavi. V tradicionalni agrarni družbi je bilo malo trgovine z energetske viri. Večina jih je bila nekomercialnega izvora.⁶⁵ Z industrijsko dobo se pokaže temeljna ločnica med predmoderno in moderno družbo, saj se strukture energetske oskrbe preoblikujejo. Tisočletna tradicija zanašanja na človeško in živalsko moč, biomaso in delno tudi na naravne tokove energije se je postopno iztekla prav z industrijsko dobo. V ospredje so stopila fosilna goriva, ki ponujajo večjo zanesljivost, izkoristek in grelno sposobnost.⁶⁶ S prehodom na fosilna goriva se je spremenila tudi paradigma zajema energije. S premogom, kasneje tudi z nafto in plinom, so se uveljavila goriva omejenega obsega v naravi. Ko jih porabimo, jih ni več mogoče obnoviti.⁶⁷

64 Rosa, Machlis and Keating, *Energy and Society*, str. 149–172.

65 Grübler, *Transitions in Energy Use*, str. 169.

66 Jones, *Urbanization and Energy*, str. 330.

67 Wrigley, *Energy and the English Industrial Revolution*, str. 21–25.

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 79

Z omembo izteka predmoderne dobe se s stališča energetske oskrbe pojavlja povsem novo vprašanje. Poti in načini zamenjave energetske virov oziroma modeli energetske tranzicij postanejo ključni dejavniki. V historičnem loku razpoložljivih virov in načinov uporabe energije se s stališča strukture potrošnje ponujajo tri energetske tranzicijske obdobja. Prva tranzicija zajema nadomeščanje tradicionalnih, nekomercialnih in obnovljivih virov energije s fosilnimi gorivi, že komercialnega značaja. Razvodnica tega prvega prehoda je bila industrializacija oziroma širitev uporabe mehanične energije parnega stroja, ki ga je poganjal predvsem premog. Druga tranzicija vključuje spremembe v strukturi uporabljenih energetske virov komercialnega značaja (premog, nafta, naravni plin, jedrska energija in obnovljivi viri energije). Tretja tranzicija združuje procese pretvorbe energetske virov v druge oblike energije, denimo uporabo različnih virov za pretvorbo v električno energijo.⁶⁸

68 Grübler, *Transitions in Energy Use*, str. 170.

Ob robu posplošenih modelov je nujno izpostaviti še tri pomembne poudarke, ki dodatno pojasnjujejo okoliščine energetske tranzicije. Prvi poudarek opozarja, da procesov energetske tranzicije praviloma ni sprožilo izčrpanje prevladujočega energenta, temveč tehnološki napredek. S tehnološkim napredkom so se pojavile nove potrebe in tudi novi načini zadovoljevanja energetske potrebe. Iz decentralizirane oskrbe z energijo so z novimi energenti nastajali tehnološko zahtevni sistemi ne samo pridobivanja ali pretvorbe, temveč tudi distribucije energije. Drugi poudarek izpostavlja procesne značilnosti energetske tranzicije. Prehodi na nove energetske vire niso bili absolutni, nasprotno, bili so počasni in nikakor niso pomenili hipne zamenjave obstoječih virov. Soobstoj oziroma sočasna uporaba različnih energetske virov (tradicionalnih in modernih) je bila značilnost in ne izjema. Očitna pa je bila sprememba deleža posameznih virov v energetske bilanci, kjer so, v skladu z modernizacijo gospodarstva in izgradnjo potrebne infrastrukture, sodobni energetske viri postopoma nadomeščali tradicionalne. S tretjim poudarkom stopa v ospredje dinamika zamenjave energetske virov. Energetske tranzicije so bile običajno sestavljene iz predadaptacijske in adaptacijske faze. Predadaptacijsko dobo je možno opredeliti kot čas spoznavanja novega energenta in njegovih možnih potencialov. Širše uporabe novega energenta še ni oziroma je na ravni zanimivosti. V takih razmerah adaptacija novega energetskega vira zaradi neustrezne gospodarske strukture (tudi infrastrukture!) in odsotnosti trga zaradi izostanka povpraševanja še ni mogoča. Energetske tranzicije so bile torej kompleksni in soodvisni oziroma vzročno-posledično povezani procesi. Potekale so lahko le v ustreznem gospodarskem in družbenem kontekstu, odvisne pa so bile od absorpcijske sposobnosti in razvojne dinamike konkretnih okolij.⁶⁹

V tem kontekstu je treba misliti tudi vprašanje slovenskih energetske tranzicije. Gospodarsko in tehnološko sofisticirana

69 Smil, *Energy Transitions*, str. 1–24; Grübler, *Transitions in Energy use*, str. 169–172.

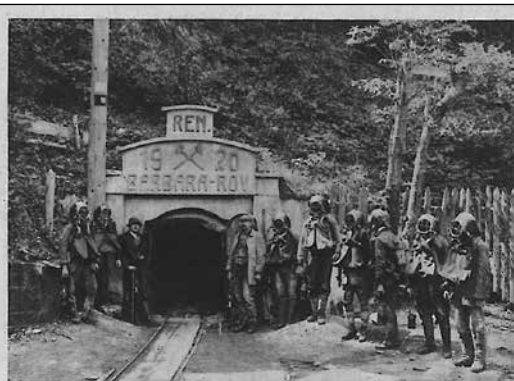
družba uporablja bolj kompleksne vire in načine distribucije energije. S tega izhodišča je povsem jasno, da s kakovostno opredelitvijo lastnosti gospodarskega razvoja Slovenije v zadnjih dveh stoletjih sočasno opredelujemo tudi časovni okvir in dinamiko energetske tranzicije. Kot sta bila gospodarstvo ali družba zamudniška v posvajanju oblik modernizacije,⁷⁰ tako sta bila, primerjalno gledano, zamudniška tudi v strukturnih obratih pri zajemu, pretvorbi, distribuciji in uporabi energetske virov.⁷¹ Uporaba različnih energetske virov je globoko zaznamovala prostor in čas. Sčasoma je pridobivanje energije in njena distribucija postala zelo pomembna gospodarska panoga, ki je znatno prispevala k bruto domačemu proizvodu, za povrh pa še zagotavljala existenco množici zaposlenih in njihovim družinam.

V predmodernej dobi je bil slovenski prostor ekonomsko strukturiran na prevlado agrarnih dejavnosti s poudarkom na izrabi človeške in živalske energije. Druga sistemska značilnost je bila energetska samozadostnost. K temu se je pridruževala še tehnološka nezmožnost transportiranja in distribucije energije v večjem obsegu. Navedene značilnosti seveda generirata tudi naslednjo, prostorsko dimenzijo. S stališča dimenzije prostorske umestitve je treba poudariti, da so bili v tej zgodnji dobi zajemi, pretvorbe in uporabe energije za različne proizvodne in življenjske namene združeni, na istem mestu ali v neposredni bližini. Pridobivanje in pretvorba energije sta bila prostorsko razpršena, brez medsebojne povezave. Hkrati sta bila zajem in pretvorba energije lesa ali vode ekološko najmanj problematična, najmanj obremenjujoča za okolje.

Devetnajsto stoletje je bilo doba, ko se je v slovenskem prostoru začel postopen prehod na fosilna goriva, predvsem premog, čeprav so se pojavljale tudi že prve plinarne in elektrarne. Pretežni del 19. stoletja je bil slovenski prostor navezan na

70 Glej prvo poglavje v tej knjigi.

71 Ob tem je nujno opozoriti, da so termini energetske tranzicije in njihove vsebine analitični prijemi. V vsakdanji praksi niso bili tako jasno razvidni in tudi posamezne energetske tranzicije so bile gradualistične z različnimi vmesnimi stopnjami, prepletanji.

Trboveljska premogokopna družba

je največje industrijsko podjetje v naši državi. Ustanovljena je bila leta 1873. ter poseduje premogovnike v Trbovljah, Zagorju, Hrastniku, Kočevju, Rajhenburgu, Laškem, cementarno v Trbovljah in apnenico v Zagorju.

Letna produkcija znaša 1.630.000 ton premoga, 45.000 ton portland-cementa in 12.500 ton apna; zaposlenih je 156 uradnikov, 523 poduradnikov in okroglo 8000 delavcev.

Vhod v „Barbara rov“
premogovnika TPD v Laškem; pred vhodom je videti resnično moštvo v polni opreml.

Na desni:

Pogled na goreče apnenice

TPD v Zagorju.

Spodaj:

Del cementne tovarne TPD

v Trbovljah: oddelek za drobljenje klinkerja, mlin za surovo mletje, hišica za transformator.

Spodaj na desni:

Iz delavskih kolonij TPD

del spodnje vrste delavske kolonije Toplice.

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 173

tradicionalne vire energije.⁷² Kot družba z absolutno velikim deležem kmečkega prebivalstva⁷³ ni imela velikih energetskega potreb. Kmetijstvo je bilo temeljna gospodarska panoga, prevladovala so male razdrobljene kmetije, ki so večinoma zagotavljale zgolj eksistenčni minimum. V kmetijstvu, kjer so bile energetske potrebe sorazmerno majhne, so za obdelovanje in transport uporabljali prvenstveno živalsko in človeško moč. Les pa je bil tisti, ki je zagotavljal osnovne potrebe po kuhanju in gretju. Osnovna oskrba z lesom je bila kmetom pred odpravo fevdalizma zagotovljena z institutom služnostnih pravic, po izvedeni defevdalizaciji pa z delnim preoblikovanjem služnostnih pravic v lastninske pravice.⁷⁴ Pri kmetijski dejavnosti je vsekakor treba omeniti še zajemanje naravnih tokov energije, kar so predstavljali številni vodni mlini in žage na slovenskem ozemlju.

Neagrarni proizvodni sektor, kot spodbujevalec energetskega tranzicij, je bil v 19. stoletju skromen. Prehod iz protoindustrijske v industrijsko dobo je bil zelo počasen, z več kot nekajdesetletnim zaostankom za bližnjo severno okolico. V drugi polovici 18. stoletja je sicer v slovenskem prostoru nastopila višja rast neagrarnne proizvodnje, ki pa je bila daleč od tega, da bi vplivala na večjo spremembo strukture gospodarstva kot celote. Približno polovico izpričane rasti naj bi zagotovila manufakturna proizvodnja, fužine in rudarstvo.⁷⁵ S tem so rasle tudi energetske potrebe. Poglavitni energetski vir je bil les in njegova izvedenka oglje, tradicionalna energetska vira. Zlasti fužinarstvo⁷⁶ in proizvodnja stekla⁷⁷ (pa tudi opekarstvo), ki sta bila pomembna stebra neagrarnne proizvodnje, sta bila pogojena ne samo z osnovno surovino, temveč tudi z zadostnimi energetskega viri. Lesa je bilo zaradi visokega deleža gozdov dovolj.

⁷² Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 115.

⁷³ Glej prvo poglavje v tej knjigi.

⁷⁴ Bolj podrobno glej Kacičnik Gabrič, *Kmečke služnosti in njihova odprava*.

⁷⁵ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 62–63.

⁷⁶ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, Prva knjiga, str. 49–180; Šorn, *Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva*, str. 144–156.

⁷⁷ Glej npr. Slokar, *Zgodovina steklarske industrije na Goriškem*, str. 64–66; Minařik, *Pohorske steklarne*; Valenčič, *Steklarni v Zagorju*, str. 186–191.

Zaradi povpraševanja (razvoj tehnologije!) se je močno razmahnilo kuhanje oglja. S širitvijo proizvodnje, ki je bila tehnološko enostaven proces in je znana že iz zgodnjih dob, je postalo oglarjenje pomembna gospodarska postavka. Razširjeno je bilo v celotnem slovenskem prostoru. Vrhunec proizvodnje je bil dosežen v 19. stoletju, potem je sledilo pešanje zaradi postopnega prehoda na premog. Sredi stoletja naj bi največ oglja pridobivali na Gorenjskem; samo na Jelovici naj bi bilo leta 1826 kar 838 enot za žganje oglja. Močno središče oglarjenja je bil tudi Kočevski rog, tudi območje Trnovskega gozda, od koder so oglje vozili v idrijski rudnik živega srebra. Drugje je bila dejavnost oglarjenja manjšega obsega in s tem tudi manjšega gospodarskega pomena.⁷⁸

Ravno oskrba fužin, steklar, rudnikov in drugih manufakturnih obratov je kazala rastoči gospodarski pomen zadostne in kakovostne energetske oskrbe. Tu se pokaže največja prednost premoga, ki je v primerjavi z lesom ali njegovo izvedenko ogljem imel ob manjših količinah višjo energetska vrednost. Bil je torej relativno cenejši. To je bila velika in odločilna prednost premoga, tudi v slovenskem prostoru. S premogom je bila povezana prva energetska tranzicija, to je prehod na fosilna goriva. S premogom so se še okrepile tehnološke zahteve in gospodarski pomen pridobivanja in distribucije energije. Z industrializacijo je torej nastopila nova energetska doba, doba prehoda od organskega k energijsko bogatemu gospodarstvu, kot je ta prehod označil Wrigley.⁷⁹ Nova tehnologija in nov energetski vir sta šla z roko v roki. Izum parnega stroja je pomenil začetni vzgon industrializacije, premog postane njegovo poveljavno gibalo. Parni stroj je vzpostavil trajno povezavo med fosilnimi gorivi in industrializacijo. Parni pogon strojev – pretvorba najprej energije lesa, kasneje izključno premoga – je izpostavil številne prednosti. Tako je presegel omejitve zajema energetskih virov zaradi prostorske zamejenosti in naravnih danosti. Možnosti

78 Prah, *Zgodovina oglarjenja*, str. 53.

79 Wrigley, *Energy and the English Industrial revolution*, str. 26–52.

energetske oskrbe so se s pojavom premoga spremenile. Zajem energije se je razširil na druga področja, stran od gozdov ali vodotokov. Vzpostavljale so se nove relacije; premog ni bil vsepovsod prisoten, nujno ga je bilo transportirati. Zaradi tega se je uporaba energije zgoščala v industrijskih centrih ob železniških progah, da bi amortizirali relativno visoke prevozne stroške. Železnice so, med drugim, tudi omrežje, ki omogoča pretok energetskih virov, kar dokazuje prostorska razporeditev slovenske industrije ob železniških progah.⁸⁰ Na slovenskem prostoru se je ob železniških tirih vzpostavil t. i. industrijski Y, kakor je to opredelil Jože Šorn.⁸¹ Kljub izjemni inovativnosti uporabe parnega stroja pa je osnovno tradicionalno energetska načelo še vedno vztrajalo. Proizvodnja in poraba energije sta bili še vedno prostorsko združeni.⁸²

Proces adaptacije premoga ni bil posledica enega samega hotenja, tudi ni bil ne hiter ne enostaven in ni bil brez posledic. V tem procesu je poleg ekonomskih in tehnoloških momentov imela vlogo tudi ekološka plat oziroma prekomerno izkoriščanje gozda oziroma lesa kot energenta. Tako Ivan Mohorič piše, da so na Kranjskem porabili za četrtno več lesa, kot bi bilo priporočljivo glede na letni prirast gozdov. Obnova gozdov ni dohitevala porabe, kar je dolgoročno vodilo v izčrpanje. Zaradi tega so oblasti po letu 1830 vezale nove koncesije za uporabo lesa v energetske namene v industriji na že dosežen obseg skupne uporabe lesa⁸³ ali pa na obveznost uporabe kalorične moči premoga, kot poroča Jože Šorn za spodnještajerske fužine na primeru koncesije iz leta 1826.⁸⁴

80 Novak, *Razmestitev industrije v Sloveniji*, str. 69–98; *Gospodarska struktura Slovenije*.

81 Šorn z industrijskim Y opozarja na prostorsko umešitev industrije v smeri Maribor, Celje, Ljubljana, Trst, z odcepom proti Jesenicam v Ljubljani. Šorn, *Karakteristični premiki v industrializaciji*, str. 121–125.

82 Z nastopom premoga kot osrednjega energetskega vira nastopijo tudi ekološki problemi, tako na mestu pridobivanja premoga (rudniki) kot na oziroma v prostorih pretvorbe energije premoga (kurišča). Več o tem glej Ivancič Lebar, *Zasavski premogovniki danes in nikoli več*, str. 415–436 in Seher, *Zgodovina premogovnika Velenje*, prva knjiga, str. 217–353.

83 Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 176–180.

84 Šorn, *Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva*, str. 151.

Daljnovidni so videli bodočnost svojih fužin, steklarn, opekarn v uporabi premoga in koksa. Tisti, ki so prisegli na tradicijo ali niso bili sposobni financirati prehoda na premog, so ostali pri oglju. »*In pri na pol obrtništvu,*« kot je zapisal Jože Šorn.⁸⁵ Šorn je s temi preprostimi besedami plastično predstavil energetske dileme časa in prostora 19. stoletja na Slovenskem. Prehod na uporabo premoga je bil več kot zamenjava energetskega vira. Šlo je tudi za zamenjavo tehnološke paradigme in posvojitve modernega koncepta industrijskega obrata, industrijske proizvodnje. Uporaba premoga je tudi na Slovenskem postala ločnica modernizacijskih tendenc. O tem več kot nazorno priča konsolidacija fužinarstva in oblikovanje sodobnih industrijskih železarskih obratov na Jesenicah,⁸⁶ Ravnah in Prevaljah⁸⁷ in v Štorah.⁸⁸ Navedeni industrijski obrati so bili postopno z železniškimi povezavami integrirani v širši prometni in gospodarski prostor. Zgovoren je tudi primer steklarn v okolici Celja, kakor sta pisala Orožen in Felicijan. Steklarne so bile gosto posejane v vsej celjski okolici, srečamo jih v Mislinji, na Skomerju, v Rakovici in Oplotnici, na Svetini, v Loki pri Žusmu in Logu ob Sotli, v Jurkloštru in pri Št. Juriju ob Taboru. Vse te steklarne so živahno delovale, dokler jim je bilo na voljo obilje lesa ali oglja v bližini. Kakor hitro pa se je lesna masa zaradi posekov oddaljevala, so pričele usihati tudi steklarne, kajti prestavljanje mesta proizvodnje, prevoz lesa ali oglja je višal proizvodne stroške. Tak razvoj pri eni od temeljnih proizvodnih sestavin je terjal nujno prestrukturiranje v nov vir energije. Tiste steklarne, katerih lastniki niso imeli možnosti ali kapitala, da bi pričeli kuriti premog namesto lesa, so izgubile temelje. Na premog so se od številnih steklarn na Celjskem preusmerile le štiri: libojska, zagorska, trboveljska in hrastniška, se pravi tiste, ki so imele v neposredni sosesčini tudi rudnike premoga.⁸⁹

85 Šorn, Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva, str. 152.

86 Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, 311–395.

87 Šorn, Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva, str. 144–156.

88 Brunner, Ustanovitev in zgodnja zgodovina železarne in valjarne Štore pri Celju, str. 145–156.

89 Orožen in Felicijan, *Kratka gospodarska zgodovina Celja*, str. 31.

Ljubljanska mestna elektrarna

Občinski svet dež. stolnega mesta Ljubljane je v svoji seji dne 14. marca 1896 sklenil zgraditi elektrarno v Slomškovi ulici. V to svrhu je najel posajilo 400.000 goldinarjev. Obratovati je elektrarna pričela 1. januarja 1898. Prvotno sta bila postavljena 2 parna stroja po 200 konjskih sil in dva parna kotla. Takoj v prvem obratnem letu pa se je izkazalo, da je tako skromna elektrarna za ljubljansko mesto premajhna. Zato so že prihodnje leto 1899 postavili tretji parni stroj z 400 konjskimi silami in dva nova parna kotla. Tudi trije parni kotli kmalu niso več zadostovali in leta 1905 je bil montiran že četrti parni stroj z 800 konjskimi silami in dva nova parna kotla.

Centrala mestne elektrarne je tokrat obsegala šest parnih kotlov in štiri parne stroje, skupno 1600 k. s. Potreba po električnem toku pa je rasla od leta do leta.

Takoj po vojni je nastalo v Ljubljani zopet veliko pomajukanje električnega toka, zato sta bila postavljena v skrajni sili leta 1925, dva Diesel-motorje po 450 k. s.

Koncem leta 1928. je bila naročena parnoturbinska naprava za 4100 k. s. Naprava je dokončana ter že oddaja električni tok v omrežje.

Električna centrala ljubljanske premore sedaj 6600 k. s. in more oddajati elektr. tok tudi industriji.

Zgradbo, skranbo za premog in zidano ograjo je gradila Ljubljanska gradbena družba.

V kollektu je montirala trvdka I. Braska dva nova kotla in napravo za čiščenje vode.

V strojnici je postavila trvdka Škodovi zavodi parno turbino, ki je direktno zvezana z dinamostrojno trvdke Siemens-Schuckert.

Ker vode v vodnjaku ni vedno dovolj, je bilo potrebno postaviti na dvorišču centrale hladilnik za ohlajevanje kondenzacne vode.

Gradbo je izvršila trvdka Ogrin. Z avtomati modernno opremljeno novo stikalno napravo za trofazni tok, kakor tudi na istosmerni strani je dobavila in montirala domača trvdka Jugoslovanska Brown-Boveri, ki je postavila tudi baterijo z avtomati za odcepe vseh kabljev za istosmerni tok.

Novi motor-generator (800 kw), ki pretvarja trofazni tok v istosmerni in obratno, je izdelala ista trvdka. Tako oddaja posej elektrarna tok tudi v okolico Ljubljane.

Pogled na ljubljansko elektrarno od Šole na .Ledini. Na desni: Leseni stolp za ohlajevanje kondenzacne vode. — Spodaj: Parna turbina Škodovih zavodov, ki proizvaja 4100 HP.

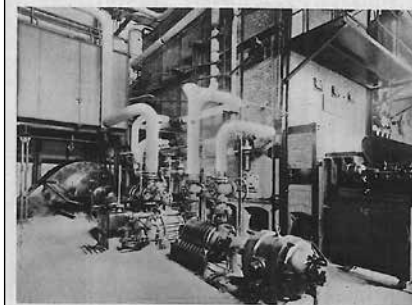

Naprava za čiščenje vode na levi v ozadju stari kotli.

Pogled na ozadje elektrarne iz Kotnikove ulice.

Na desni: Pogled na pročelje elektrarne v Slomškovi ulici.

Pogled na notranjčino elektrarne s turbogeneratorjem v ospredju.

Na levi: Napajalni črpalki za nova kotla.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 132

S počasno industrializacijo slovenskega prostora, ki je dobivala večji zagon šele v zadnjih desetletjih 19. stoletja, je bila določena tudi dinamika širjenja uporabe premoga v gospodarstvu. Neredko so posamezna industrijska podjetja imela v svoji lasti tudi premogovnike, da bi si zagotovila nemoteno preskrbo.⁹⁰ Gospodinjstva so še v času med obema vojnama pretežno ostajala zvesta uporabi drv. Ob skromnem domačem podjetniškem povpraševanju obeti niso bili svetli. Počasna rast izkopa na slovenskem ozemlju je temu pritrjevala. Večjo produkcijo premoga v Sloveniji je spodbudilo šele povpraševanje družbe Južnih železnic po premogu. Izkop premoga je začel hitreje naraščati v osemdesetih letih 19. stoletja, ko je sovpadlo nekaj procesov. Najprej je treba izpostaviti zgoščanje železniškega omrežja na lokalni ravni,⁹¹ ki je postopno krepilo povpraševanje po premogu prek potreb družbe Južnih železnic. Tudi naglejša industrializacija od osemdesetih let dalje je prispevala svoj delež. Novi industrijski obrati so s povpraševanjem spodbujali izkop. Potekalo je tehnološko posodabljanje premogovnikov, ki je dvigovalo produktivnost dela v rudnikih.⁹² In ne nazadnje je potekala tudi koncentracija premogokopne dejavnosti pod okriljem Trboveljske premogokopne družbe (TPD).⁹³

Indeksi rasti izkopa premoga so bili impozantni. V zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja so v slovenskih premogovnikih podvojili izkop premoga. Proizvodnja je naraščala vse do začetka prve svetovne vojne. Leta 1913 so izkopali dvainpolkrat več kot tri desetletja poprej. Delež TPD je bil nenadkriljiv. Samo v zasavskih rudnikih so v dobrega pol stoletja izpred prve svetovne vojne več kot podeseterili izkop premoga. To je zelo dvigovalo mesto in pomen TPD v slovenskem premogovništvu. Delež TPD v celotnem izkopu premoga na slovenskih tleh je v času od začetka osemdesetih let 19. stoletja pa do prve svetovne vojne redno obsegal med 80 do 86 %.⁹⁴

90 Šorn, *Premogovniki in njihovi rudarji*, str. 59–66.

91 Bogič, *Pregled razvoja železniškega omrežja*.

92 Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja*, prva knjiga, str. 226–275.

93 Šorn, *Premogovniki in njihovi rudarji*, str. 21–41.

94 Šorn, *Premogovniki in njihovi rudarji*, str. 70–73.

TPD je primer, kako pomemben sektor v sodobnem gospodarstvu je energetika. Taka koncentracija proizvodnje pri enem samem ponudniku energije je pomenila tudi koncentracijo ekonomske moči. Premogovništvo je bilo namreč najpomembnejša veja slovenskega rudarstva, obenem pa tudi ena najpomembnejših neagrarnih gospodarskih panog, ki je zaposlovala največ delavcev. Med podjetji je imela najvidnejšo vlogo ravno TPD. V obdobju med obema vojnama je veljala za največje gospodarsko podjetje v državi. Za tedanje razmere je šlo za ogromno, prav kolosalno gospodarsko družbo. Po pomenu in moči je daleč presevalo slovenske meje, pa tudi jugoslovanske razsežnosti so ji bile komaj dovolj. TPD je bilo namreč največje jugoslovansko podjetje, bilo je lastnik vseh slovenskih rudnikov premoga, poleg tega pa še nekaj opekarn, cementarn in tovarn apna v revirjih. Veličina TPD je razvidna tudi iz dejstva, da so njene delnice kotirale kar na osmih borzah, treh jugoslovanskih (Ljubljana, Zagreb, Beograd) in v petih tujih finančnih središčih: na Dunaju, v Parizu, Pragi, Lyonu in Ženevi.⁹⁵ Že ti podatki so dovolj zgovorni, še bolj povedni pa postanejo, ko ob njih postavimo dejstvo, da je delniška glavnicna TPD predstavljala kar 35 % vsega slovenskega delniškega kapitala tega časa.⁹⁶

V obdobju med obema vojnama je energetska pomen Slovenije v okvirih jugoslovanske države narasel. Slovenski premogovniki so redno pokrivali okoli 40 % jugoslovanskih potreb. Izkop je zelo narasel, bližal se je dvema milijonoma ton, delež TPD je bil okoli 80 %. Rast izkopa je bila posledica širitve in poglobljanja trga. Obseg oskrbovanja železnic s premogom se je razširil, premog je počasi izpodrival drva v gospodinjstvih, zagnali so nove termoelektrarne.⁹⁷ V drugi polovici 20. stoletja je premog izgubil nekaj relevantnosti zaradi prestrukturiranja energetske oskrbe. Elektrifikacija in adaptacija nafte in plina

95 *Compass* 1932, str. 549–555.

96 Celoten slovenski delniški kapital je v obdobju med vojnama znašal 560 milijonov dinarjev, delniška glavnicna TPD pa 200 milijonov dinarjev. Gosar, *Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja*, str. 96.

97 Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja*, druga knjiga, str. 274–276.

je zmanjševala povpraševanje po premogu, tako v transportu, industriji kot tudi v gospodinjstvih. Premog je v prvih povojnih desetletjih odigral vlogo najpomembnejšega energetskega vira socialistične industrializacije. Električna je bila cilj, premog pa na dosegu roke za zapolnitev energetske bilance Slovenije in pretvorbo v električno energijo.⁹⁸ Do konca sedemdesetih oziroma osemdesetih let 20. stoletja je slovenska proizvodnja premoga za trikrat preseгла raven izpred druge svetovne vojne. Izkopali so prek 6 milijonov ton premoga, poglavitni potrošniki so bili industrijska podjetja in termoelektrarne. V naslednjih desetletjih se je izkop sukal okoli navedene ravni.⁹⁹ V precepu med ekonomsko upravičenostjo, izostankom investicij v posodabljanje, potencialnimi zalogami in varstvom okolja so se oblasti konec devetdesetih let odločile za postopno zapiranje rudnikov v Zasavju.¹⁰⁰ S tem je bilo konec tradicije in svojevrstne rudarske kulture, ki se je v zadnjih dveh stoletjih razvijala v Zasavju. Premog sicer ni izginil iz energetske bilance Slovenije (rudnik Velenje in uvoz), a je njegov pomen bistveno manjši kot kdaj koli v 20. stoletju.

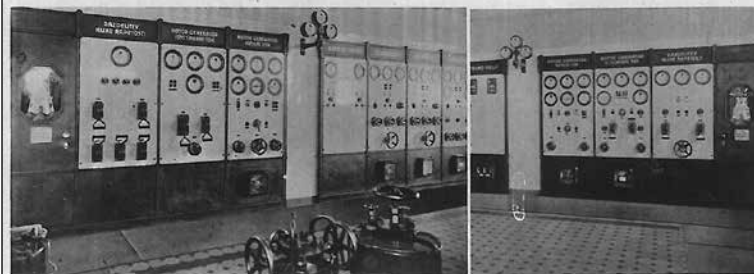
Ko je bilo premogovništvo na vrhuncu moči in gospodarskega pomena, pa so bili že v polnem teku procesi druge in tretje energetske tranzicije. V teh procesih so tako vodni tokovi zopet pridobili veljavo, premog pa ohranil svoj pomen. S predadaptacijo in adaptacijo elektrike na novih tehnoloških osnovah so za zajem in pretvorbo izrabljali moč naravnih vodnih tokov, sočasno pa so za proizvodnjo elektrike uporabljali premog. Šlo je za velik tehnološki in gospodarski preobrat. Proizvodnja električne energije, prenos prek bakrenih žic in razvoj elektromotorja so radikalno spremenili transmisijo in uporabo energentov. Vzpostavila so se nova razmerja, zgradili so novo energetske omrežno infrastrukturo z daljnovodi in drugimi napravami. Železnice so postopno izgubile pomen kot

98 Princič, Strategija energetske stabilnosti, str. 158–176

99 Statistični letopisi za leta 1953, 1956, 1970, 1981, 1991, 2000, http://www.stat.si/publikacije/pub_letopis_prva.asp

100 Ivančič Lebar, *Zasavski premogovniki danes in nikoli več*, str. 321–356.

Dobave trvdke **BROWN BOVERI** za mestno elektrarno v Ljubljani

Levo in desno: Stikalna plošča za trofazni tok.

Kot iz dopisa na drugem mestu razvidno ima mestna elektrarna ljubljanska stroje, ki proizvajajo istosmerni in takti, ki proizvajajo izmenični tok.

Da je mogoče s stroji za izmenični tok dati električni tok v omrežje istosmernege toka, ali pa obratno od strojev istosmernege toka napajati omrežje izmeničnega toka sta postavljena v centrali dva pretvarjalca, tako-zvana motor-generatorja. Eden manjši je bil postavljen pri prvem povečanju leta 1925, a drugi večji z učinkom 800 kw je sedaj dobavila tvrdka Jugosl. elektr. d. d. Brown Boveri. Ta stroj je pravzaprav impozantna grupa petih strojev kot kaže slika 1.

Delovanje vseh strojev v elektrarni se posluhuje in kontrolira na stikalni plošči, ki je prav moderno zgrajena. Na stikalni napravi, ki je srce vse centrale, se udi deli in razvaja proizvajani tok. Slika 2 in 3. kažeta

Litoželezna razdelilna baterija.

stikalno ploščo za napravo izmeničnega toka, ki je bila postavljena od tukajšnje podružnice tvrdke Brown Boveri leta 1925, ter sedaj dopolnjena v kolikor je zahtevalo letošnje povečanje. Stikalna plošča izgleda lajku strahšno komplicirana, a je pa kljub temu posluhuje iste naj-enostavnejše, ker vrše več funkcij avtomatične naprave.

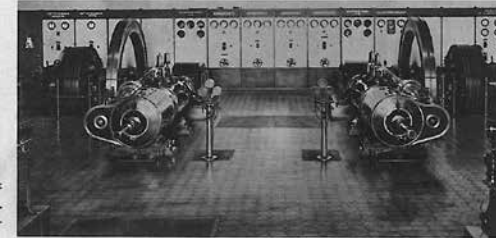
Stikalna plošča v stari elektrarni že davno ni ustrezala zahtevam moderne dobe, ker je bila grajena v začetku razvoja elektrotehnike. Pri tvrdki Brown Boveri je bila naročena nova stikalna plošča s štirinajstimi marmornatimi polji. To ploščo montirano na licu mesta prikazuje slika 4. Istosmerni tok se po debelih bakrenih tračnicah vodi v razdelilno baterijo, v kateri se razdeli na poedine kablove vode, ki gredo v mesto. Razdelilna baterija (sl. 5.) ima 12 velikih omaric iz litega železa, v katerih so nameščena avtomatska stikala za vsak poedini odhajajoči kabl.

Stroji in naprave, ki jih predstavljajo poleg stojke slike, je dobavila in s svojimi domačimi moči montirala tukajšnja podružnica tvrdke Jugosl. elektr. d. d. Brown Boveri, a stikalna plošče so bile pa kompletno grajene v njeni tukajšnji delavnici.

Zgoraj na desni:
Motorgenerator 800 KW,
6000 V — 2 X 160 V =

Na desni:

Stikalna naprava za istosmerni tok, spre-
daj parni stroji direktno zvezani z ge-
neratorji za istosmerni tok.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 133

energetsko omrežje. Spremenil se je razvojni vzorec ekonomske in prostorske distribucije, kajti nastopil je nov moment. Do obsežne elektrifikacije so proizvodne dejavnosti sledile energetskim tokovom. Z elektrifikacijo pa je prek povezanih omrežij električna energija sama prihajala do uporabnika. Prostorske omejitve so dobile nov pomen, orodja in stroje je poganjala energija, proizvedena daleč proč. Podoba in značaj produkcije sta se spremenila, saj so stroji na električni pogon lahko postavljeni kjerkoli v dosegu električnih omrežij. Presežena je značilnost prvega obdobja industrijske dobe, nastopila je ločitev proizvodnje energije in njene porabe. Poslej sta to dva različna prostora, povezana z omrežjem. Hkrati je električna energija vnesla v sistem načrtovanja energetske oskrbe princip centralizacije, saj je bilo nujno enotno in usklajeno upravljanje prenosa energije.

Tudi prodiranje elektrike v slovenski prostor je bilo oklevoajoče in počasnejše od bližnje sosesčine, a vendarle z manjšo razliko kot v primeru industrializacije.¹⁰¹ Tudi v tej tranziciji se je potrdil vzorec splošnega gospodarskega razvoja. Na ravni predadaptacije slovenski prostor ni zamujal, kasnili pa so procesi polne adaptacije, torej procesi široke rabe električne energije. V posameznih primerih je bila uporaba elektrike zelo zgodnja in brez zamudništva. Prva žarnica na Slovenskem je zasvetila v Mariboru leta 1883, štiri leta po njeni iznajdbi. Postojnska jama in kopališče Laško sta bila z elektriko razsvetljena že sredi osemdesetih let 19. stoletja. Nadalje je leta 1894 v Škofji Loki začela delovati prva javna hidrocentrala, leta 1895 pa dizelska elektrarna, ki je napajala prvi električni tramvaj v Piranu. Leta 1897 je začela na Ljubljani v Fužinah pri Ljubljani delovati prva hidroelektrarna na trifazni električni tok in je oskrbovala bližnjo papirnico v Vevčah.¹⁰²

Vendar so bile to le posebnosti; množične uporabe elektrike še ni bilo, ker je bila za povprečne potrošnike predraga,

101 Hughes, *Networks of Power*.

102 Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 36.

investicije v naprave in omrežje pa previsoke. Elektrifikacijo slovenskega prostora je spodbudilo kasnejše povečano domače povpraševanje po energiji. Prvi začetki elektrifikacije so obsegali razsvetljavo tovarn, nato javne mestne razsvetljave in pogon komunalnih naprav (vodne črpalke, tramvaj). Pred prvo svetovno vojno se je le malo industrijskih podjetij (ali rudnikov) zanašalo na električni pogon strojev ali električno razsvetljavo. Elektrifikacija podeželja je bila v povojih ali pa v načrtovanju. V začetku so uporabljali enosmerni tok, ki ni omogočal prenosa električne energije na večje daljave. Zato so bile prve elektrarne majhne, z 10 do 100 kW moči, namenjene potrošnji elektrike v neposredni bližini. Med dvema vojnama je bilo zgrajenih več novih in velikih elektrarn. Gradnjo elektrarn, daljnovidno in krajevno električno omrežje, povezovalne in razdelilne transformatorske postaje so izvajale Kranjske deželne elektrarne ter številni elektrifikacijski odbori in zadrage, država, banovina in zasebne delniške družbe.¹⁰³

Vsekakor je treba opozoriti na 15. avgust 1931, ko je bilo prvič sklenjeno in povezano električno omrežje v Sloveniji. Avgusta 1931 so vključili v omrežje daljnovod Črnuče-Velenje, kjer so na račun nemških reparacij ob rudniku zgradili veliko termoelektrarno. S tem je bilo sklenjeno slovensko omrežje za prenos električne energije, kajti povezali sta se dve do tedaj ločeni distribucijski smeri. Postavitev tega daljnovoda je omogočila tudi priklop Ljubljane na slovensko električno mrežo, kajti Ljubljana se je dotlej oskrbovala z elektriko iz mestne elektrarne in iz elektrarn v Šiški in Tacnu. Priklop daljnovoda je bil plod širokopotezne elektrifikacije Slovenije

103 Ob koncu prve svetovne vojne so bile v Sloveniji naslednje večje elektrarne: Fala z močjo 35.150 kW, Završnica in Bohinj z močjo 2.250 kW in Ljubljanska mestna elektrarna z močjo 1.200 kW. Do let pred drugo svetovno vojno so se zmogljivosti elektrarn podvojile. Kranjske deželne elektrarne so gradile predvsem daljnovidno in krajevno električno omrežje in odkupile več krajevnih elektrarn skupaj z električnim omrežjem, in sicer elektrarne Bohinj, Zagradec, Žiri in Kočevje s skupno močjo 1.100 kW. V letih 1929 in 1934 sta bili pri državnem rudniku Velenje zgrajeni dve termoelektrarni skupne moči 7.250 kW, v Trbovljah pa leta 1938 elektrarna z močjo 12.500 kW. Zgrajenih je bilo tudi več manjših krajevnih in tovarniških elektrarn.

v času med obema vojnama, ki je potekala v dveh trasah. Ena smer, ki so jo gradile Kranjske deželne elektrarne, je izhajala iz elektrarne v Završnici na Gorenjskem in je potekala proti vzhodu. Druga smer pa se je pričevala v falski elektrarni pri Mariboru in je širila omrežje od severa proti jugu, dejansko na Štajerskem. Elektrifikacija proti vzhodu je potekala hitreje kakor v smeri sever-jug. Razlog je bil v poslovni politiki švicarskega podjetja, Schweizerische Elektrizität- und Verkehrsgesellschaft iz Basla, lastnika elektrarne v Fali in izvajalca elektrifikacije od severa proti jugu, ki ni kazalo zanimanja za širitev omrežja na podeželju. Daljnovode je gradilo predvsem tam, kjer je bila zagotovljena velika poraba. Po njihovih merilih so bili to kraji z razvito industrijo. Podeželju so dobavljali električno energijo le na debelo, tako da so morali odjemalci na lastne stroške graditi razdelilne postaje. Poleg tega so prebivalstvu zaračunavali električni tok dražje kot Kranjske deželne elektrarne. Vse to je upočasnjevalo širitev električnega omrežja na Štajerskem. Poleg tega je imelo veliko mest in vasi tudi lastne elektrarne in lokalna omrežja, ki so z odkupi počasi, zlasti v smeri zahod-vzhod, prehajali v last velikih podjetij za proizvodnjo in prenos električne energije. Elektrifikacija je zajela slabo polovico prebivalstva Dravske banovine pred drugo svetovno vojno. Dogajala se je tudi konsolidacija elektroenergetskega sektorja, proizvodnja, distribucija in prodaja se je postopno koncentrirala pri večjih podjetjih, ki so bila kapitalsko, organizacijsko in tehnološko bolj trdna.¹⁰⁴ Šlo je za isti proces, kakor ga je mogoče opazovati na primeru TPD ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, ko je s prevzemi manjših rudnikov intenzivno koncentrirala izkop premoga pod svojim okriljem. Zanimivo je, da je TPD leta 1906 zgradila termoelektrarno v Trbovljah in Zagorju. Leta 1914 so staro opustili in postavili novo termoelektrarno v Trbovljah na bregu Save. Leta 1938 so jo povsem prenovili in v njej kurili premog slabe, ne prodajljive kakovosti. TPD je

104 *Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945*; Rüh, Elektrifikacija Dravske banovine, str. 430–444.

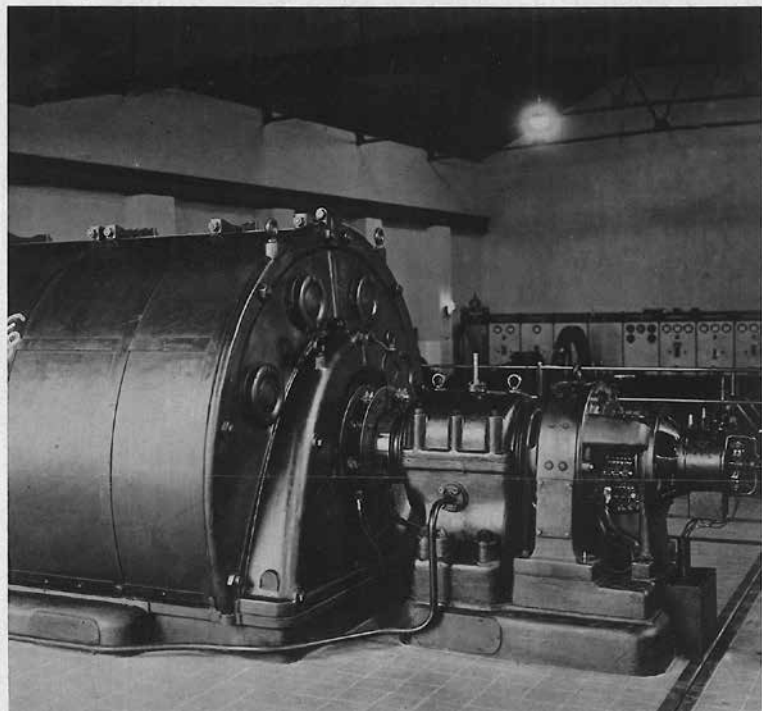
s tem utrdila položaj ponudnika električne energije za širše okolje. Zmogljivosti elektrarne so presegle njihove potrebe po električni energiji za razsvetlavo in pogon strojev v podjetju.¹⁰⁵ Tudi mnoga druga industrijska podjetja so kot TPD imela zagotovljeno oskrbo z elektriko iz lastnih virov, podobno kot so v začetku prehajanja na fosilna goriva nekatera industrijska podjetja imela v lasti svoje rudnike premoga.

Po letu 1945 je elektrifikacija, v razmerah komunistične gospodarske ureditve, poleg gospodarskega vidika pridobila izrazit ideološki naboj. Postala je ne le simbol, temveč tudi ideološko merilo napredka. Hkrati je treba opozoriti, da je podjetniški pristop v procesu elektrifikacije zamenjala izrazita načrtnost, najprej v okvirih centralno-planskega gospodarskega ustroja, kasneje v skladu z resolucijami kratko- in dolgoročnega gospodarskega razvoja Slovenije. Ti dokumenti so energetske oskrbo postavili za osrednjo točko gospodarske politike, z izrazitim poudarkom na električni energiji.¹⁰⁶ To je vplivalo na organiziranost; elektroenergetski sistemi so povsem centralizirali in monopolizirali proizvodnjo, distribucijo in prodajo v okvirih enega samega državnega podjetja. S političnimi in ekonomskimi reformami je tudi elektrogospodarstvo dobivalo nekoliko več odgovornosti za lastni poslovni uspeh, vendar pa se vse do začetka devetdesetih let 20. stoletja in tranzicijskega obdobja ni izvilo iz opredelitve dejavnosti posebnega družbenega pomena.

Ni prav tvegana trditev, da so termoelektrarne imele že od vsega začetka elektrifikacije pomemben delež v energetske bilanci Slovenije. To je podaljševalo relevantnost premoga kot pomembnega energetskega vira še daleč v 20. stoletje, kar je razvidno iz že omenjene statistike izkopa premoga, a tudi iz razmerja med posameznimi energenti. Z zagonom jedrske elektrarne v Krškem so se razmerja temeljito spremenila, kar potrjuje značilnost tretje energetske tranzicije. Jedrska elektrarna Krško je nadomeščala moč termoelektrarn in tako

105 Ivančič Lebar, *Zasavski premogovniki danes in nikoli več*, str. 363.
106 Prinčič, *Pospešena elektrifikacija*, str. 100–120.

Novi generator v ljubljanski mestni elektrarni

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 135

zmanjševala relativno pomembnost premoga za energetska bilanco Slovenije. Leta 1960 so tri četrtine elektrike pridobili iz vodnih virov. Zaradi priključitve novih termoelektrarn je ta delež do leta 1970 padel na malo več kot polovico. Od tedaj dalje je delež hidroelektrarn še naprej padal, naraščal pa delež termoelektrarn, ki so do leta 1980 že prispevale več kot polovico proizvedene elektrike v Sloveniji. Po vključitvi jedrske elektrarne Krško v omrežje, v celoti je začela delovati februarja 1982, pa so se deleži postavili na novo. Njena vključitev v omrežje s polno močjo je dvignila razpoložljivi obseg električne energije za

malo manj kot 40 %, kar je bil izjemen prirast v vsej zgodovini elektrifikacije v Sloveniji. V tem letu so hidroelektrarne v skupno proizvodnjo elektrike prispevale le še 28 %, termoelektrarne 48 % in jedrska elektrarna 24 %. V devetdesetih letih sta se deleža termoelektrarn in jedrske elektrarne tako rekoč izenačila po pomenu, hidroelektrarne pa so prispevale manj kot 30 % proizvedene električne energije.¹⁰⁷ Pred drugo svetovno vojno so v Sloveniji proizvedli zaokroženo 300 milijonov,¹⁰⁸ leta 1992 pa 12.000 milijonov¹⁰⁹ kilovatnih ur elektrike. V tem povečanju se skrivajo globoki procesi družbene in gospodarske modernizacije Slovenije v 20. stoletju. Kaže se kompleksen in zahteven prehod iz nizkoenergetskega v visoko energetska gospodarstvo oziroma prehod iz agrarne v industrijsko družbo. Hkrati proizvodnja in potrošnja elektrike razkriva rast obsega slovenskega gospodarstva. Rast proizvodnje je bila posledica strme rasti porabe v industriji in gospodinjstvih. Proces nagle industrializacije in urbanizacije, ki so zajeli Slovenijo v drugi polovici 20. stoletja, ne bi bili mogoči brez ustrezne energetske oskrbe. Električna oziroma elektroenergetski sistem je odigral ključno vlogo. Hkrati pa je nagla rast elektroenergetskega sistema pomenila tudi tehnološko posodabljanje družbe in gospodarstva. Zlasti je bila pomembna vključitev jedrske elektrarne. S tem se je Slovenija pridružila skupini držav, ki so sposobne uporabe in upravljanja najbolj sodobnih in zahtevnih tehnologij. Rasti proizvodnje in potrošnje električne energije niso spremljale samo gradnje novih zmogljivosti,¹¹⁰ temveč tudi širitve in prenove prenosnega in distribucijskega omrežja, da je bil v elektrodistribucijski sistem zajet tako rekoč vsak kot

107 *Statistični letopisi* za leta 1960, 1970, 1982, 1992, http://www.stat.si/publikacije/pub_letopis_prva.asp.

108 Reuh, *Elektrifikacija Dravske banovine*, str. 442;

109 *Statistični letopis* 1995, http://www.stat.si/letopis/index_vsebina.asp?poglavje=19&leto=1995&jezik=si

110 V petnajstih letih po drugi svetovni vojni so zgradili in vključili v omrežje hidroelektrarne Maribor, Dravograd, Savica, Moste in Medvode, Vuzenica, Vuhred in Ožbalt. Začeli so graditi nove bloke v termoelektrarnah v Trbovljah in Šoštanj. V letu 1970 so se jim pridružile še hidroelektrarna Zlatoličje in termoelektrarne Trbovlje, Brestanica in toplarna Ljubljana, leta 1981 še JEK.

državnega ozemlja. Kaže se tudi mednarodna dimenzija, saj se je z navezavo na italijansko in avstrijsko omrežje tudi slovensko elektrogospodarstvo vključevalo v evropske energetske tokove električne energije, kar pa ne bi bilo mogoče brez tehnološke združljivosti domačega omrežja z mednarodnimi standardi.¹¹¹

Prehod v visokoenergetsko gospodarstvo je dopolnjeval tudi proces adaptacije nafte in plina v drugi polovici 20. stoletja. Začetek predadaptacije nafte in plina na slovenskem ozemlju je najti sredi 19. stoletja, ko so v severovzhodnih predelih začeli z ročnim črpanjem nafte. Leta 1859 so v Dravogradu zagnali prvo rafinerijo nafte. Z destilacijo so pridobili petrolej in različna maziva. S tem je bila za dolga desetletja določena osnovna uporaba nafte oziroma njenih derivatov. Na eni strani je šlo za uporabo pri razsvetljevanju mestnih ulic in hiš, na drugi strani za mazanje koles. Vse do začetkov intenzivne motorizacije je bila to prevladujoča oblika uporabe nafte.¹¹² Tudi predadaptacija in adaptacija plina v Sloveniji je vezana na razsvetljava zasebnih prostorov in mestnih ulic in trgov, v Ljubljani denimo od leta 1861, v Mariboru od 1870 in v Celju od 1872 dalje.¹¹³ Čas med obema vojnama je prinesel nekoliko več dinamike in tudi rast potrošnje, saj so se začeli množiti avtomobili. Tako so v tem času zagnali novo rafinerijo v Mariboru (1922), razširili so tudi potrebno infrastrukturo z odpiranjem novih črpalk.¹¹⁴ Njihovo skupno število je pred drugo svetovno vojno doseglo 150 enot. V času med obema vojnama je hrvaška naftna družba črpala nafto v Prekmurju.¹¹⁵

Večji pomen je naftno-plinska industrija pridobila po drugi svetovni vojni. Intenzivirali so črpanje nafte in plina pri Lendavi. Vrhunec načrpanih količin so dosegli že leta 1951 z dobrimi 72.000 tonami pridobljene surove nafte. Pri plinu je bil vrhunec

111 Bolj podrobno glej *Zgodovina slovenskega elektrogospodarstva*.

112 Brovinsky, Goriva in maziva, str. 116.

113 Studen, Modernizacija načina življenja, str. 35.

114 75 črpalk je bilo v lasti jugoslovanske podružnice mednarodnega podjetja Standard Oil, 26 v lasti podružnice družbe Shell in 50 v lasti zasebnikov.

115 Brovinsky, Goriva in maziva, str. 117–119.

dosežen kako desetletje pozneje. Nahajališča nafte in plina so bila že v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja izčrpana tako, da niso več opravičevala nadaljnjih vlaganj in je proizvodnja nafte in plina postopno usihala do zanemarljivih količin.¹¹⁶ Slovenija se je v svojih energetskih strategijah tudi odrekla velikopotezni lastni predelavi nafte in se je zanašala na uvoz naftnih derivatov in plina. Razvila pa je naftna in plinska distribucijska podjetja in potrebno infrastrukturo za skladiščenje in distribucijo naftnih derivatov. Že takoj po drugi svetovni vojni sta bili ustanovljeni dve podjetji. Najprej je za distribucijo nafte in plina skrbela slovenska podružnica zveznega podjetja Jugopetrol, imenovana Jugopetrol Ljubljana. Pod tem imenom je podjetje delovalo do leta 1953, ko se je osamosvojilo in preimenovalo v Petrol. Z rastjo potrošnje naftnih derivatov se je širilo tudi podjetje. Širila se je maloprodajna mreža črpalk in z njo tudi obseg poslovanja. Leta 1971 so v Petrolu prodali že več kot milijon ton naftnih derivatov in prodaja je naraščala tudi v naslednjih desetletjih proti dvema milijonoma ton prodanih naftnih derivatov. Sočasno so širili tudi skladišča in razvijali dodatne, dopolnjujoče dejavnosti, kot je bilo gostinstvo ali avtopralnice. Sestavni del Petrolovega delovanja je bila tudi trgovina s plinom. Kot pri naftnih derivatih so dosegali zelo velike stopnje rasti prodaje. Mejnik, ki ga je vsekakor treba posebej izpostaviti, je bilo leto 1978. Takrat je bil celovito zaokrožen plinovodni sistem s panevropsko navezavo na plinska nahajališča v tedanji Sovjetski zvezi, ki postane pomemben dobavitelj plina Sloveniji.¹¹⁷ Petrol je postal eno največjih slovenskih podjetij; v historični perspektivi je mogoče potegniti paralelo z značajem in pomenom TPD v času pred drugo svetovno vojno. Obe podjetji, tako Petrol kot tudi TPD, pričata o družbenem pomenu in ekonomski moči energetskega sektorja v moderni dobi. Drugo slovensko naftno podjetje, Istrabenz, so ustanovili v Kopru leta 1954. Ustanovitev tega podjetja je bila posledica neurejenega mejnega vprašanja z

116 *Statistični letopis 1955* in naprej, http://www.stat.si/publikacije/pub_letopis_prva.asp.

117 *Petrol – Sopotnik stoletja*, str. 58–75.

Italijo. Podjetju so naložili oskrbo tedanje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja. Po dokončni razmejitvi in priključitvi cone B k Jugoslaviji oziroma Sloveniji je Istrabenz nadaljeval trgovanje z naftnimi derivati kot regionalni trgovec, na območju slovenske in hrvaške Istre v znatno manjšem obsegu poslovanja, kot ga je imel Petrol. Vse do leta 1963 so kupovali naftne derivate prek Petrola, nato pa so se osamosvojili in naftne derivate in plin nabavljali neposredno pri rafineriji na Reki oziroma podjetju Petroplin Kutina.¹¹⁸

Nedvomno je bila za obsežnost uporabe nafte in njenih derivatov najbolj zaslužna motorizacija z množično uporabo avtomobilov. Ta proces je rekonceptualiziral pojmovanje prometa in osebne mobilnosti ter terjal vzpostavljanje obsežne distribucijske in cestne infrastrukture,¹¹⁹ zlasti v navezavi na policentrično zasnovano gospodarskega in socialnega razvoja, ki je imela za cilj približno enakomeren razvoj posameznih predelov v Sloveniji. Brez posledic za razvoj motornega prometa in rasti potrošnje naftnih derivatov ni moglo ostati. Prav tako je plin z množično uporabo v industriji in gospodinjstvih znatno presegel začetno uporabo za namene mestne razsvetljave. Vzporedno s širjenjem uporabe je nastajalo tudi distribucijsko omrežje v obliki plinovodov. Kot pri elektriki je tudi pri skokoviti rasti potrošnje naftnih derivatov in plina treba ustrezno pozornost nameniti dejstvu, da so bili to samo zunanji znaki intenzivnega prestrukturiranja in modernizacije gospodarske strukture Slovenije v 20. stoletju. Ob nadaljevanju vzorca ločenosti proizvodnje in porabe pa sta nafta in zemeljski plin vnesla v delovanje gospodarstva še energetska odvisnost. Nafta in plin sta prekinila dotedanjo energetska neodvisnost. Vplivala sta na energetska bilanco in strukturo zunanjetrgovinske menjave Slovenije. Uvoz energije, naftnih derivatov, zemeljskega plina in tudi premoga, postane pomembna postavka. Energetika kot

¹¹⁸ Lenarčič, *Naftno gospodarstvo*, str. 309–313.

¹¹⁹ Razvoj motornega prometa je terjal cestno infrastrukturo, ki je vzporedno spremljala rast prodaje naftnih derivatov. O gradnji cestnega omrežja glej *Ceste na Slovenskem*.

dejavnost tako pomeni tudi internacionalizacijo slovenskega gospodarstva v 20. stoletju, ne samo po nabavni in prodajni plati, temveč tudi pri prenosu energije prek nadnacionalnih omrežij.

ODTENKI SELITEV

Ena od posledic zamudništva ekonomske modernizacije so tudi migracije iz slovenskega prostora.¹²⁰ To tematiko je zaznalo tudi slovensko zgodovinopisje, ki je posvečalo dokaj veliko pozornosti izseljevanju s slovenskega ozemlja. Ugotavljali so se obsegi in smeri selitvenih tokov ter časovne dimenzije in prostorske distribucije. Ob strani niso ostale niti raziskovalne tematizacije vživljanja slovenskih skupnosti v novo okolje, njihovih organizacij in kulturnega in verskega življenja.¹²¹ Slovensko zgodovinopisje je torej najprej obravnavalo dve pojavni obliki slovenskih migracij, ki sta najbolj opazni in tudi merljivi. Izven te pozornosti pa so praviloma ostala matična okolja, ki so generirala izseljeniški tok, kar pa se v zadnjem času spreminja.¹²² Prav tako so izven obzorij raziskovalnega interesa ostala vprašanja ekonomskih dimenzij migracij.

120 Migracije so v sodobnih humanističnih in družboslovnih disciplinah eno od zelo pomembnih raziskovalnih vprašanj. Tako stanje ni prav nič presenetljivo, saj so obsežne migracije iz Evrope v ZDA v 19. stoletju ali znotraj Evrope bile že zgodaj deležne potrebne pozornosti. Trend večanja obsežnosti in poglobljanja migracijskih tokov v 20. stoletju je prinesel tudi novo raziskovalno dimenzijo. Migracije so se izkazale za zelo kompleksen družbeni pojav, ki je imel številne implikacije tako v izvornih deželah kot tudi v deželah priseljevanja. Massey, *Economic Development and International Migration*, str. 383–413.

121 Glej pregleden članek Drnovšek, *Slowenien in Bewegung*, str. 29–50.

122 Primer obrata pozornosti je članek Drnovšek, *Franckina pisma možu Maksu na Nizozemsko*, str. 115–132.

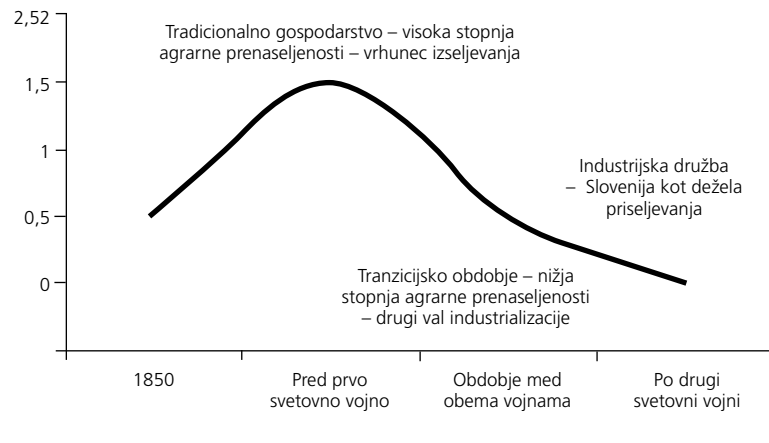
Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 176

Ko govorimo o migracijah v slovenskem prostoru, moramo opozoriti na temeljno ekonomsko in socialno vprašanje slovenskega okolja do druge svetovne vojne. Rast števila prebivalstva je prehitevala ekonomski razvoj oziroma rast družbenega produkta. Osrednji družbeni problem s številnimi posledicami je bil, kako zagotoviti dovolj dela, dovolj delovnih mest, kako zagotoviti rast dohodkov in s tem prebivalstvu možnost eksistence. Temeljni ekonomski in socialni problem Slovenije je bilo vse do druge svetovne vojne kmečko vprašanje oziroma kako zagotoviti modernizacijo kmetijstva in višjo življenjsko raven kmečkega prebivalstva. Sestavni del kmečkega vprašanja je bila agrarna prenaseljenost. Agrarna prenaseljenost, kot količnik razmerja med številom prebivalstva in razpoložljivim

dohodkom, je bila osnovni vzrok migracij znotraj in zunaj slovenskega prostora. Možnost lažjega zagotavljanja eksistence v drugih okoljih (domače ali mednarodno okolje) zaradi višjih stopenj gospodarskega razvoja je spodbujala migracije. Zunanje in notranje migracije so bile za slovenski prostor enako pomembne in so imele enako funkcijo.

Migracije znotraj in zunaj slovenskega prostora so potekale v določeni časovni dinamiki, v treh različnih ekonomskih in socialnih kontekstih, ki so razvidni z grafa 1.

Graf 1: Konteksti migracijskih gibanj v in iz slovenskega prostora

Shematična slika predstavlja tri kontekste migracijskih gibanj: čas do prve svetovne vojne, obdobje med obema vojnama in čas po drugi svetovni vojni. Vsako od teh obdobjih predstavlja drugačen kontekst v nacionalnem in mednarodnem okviru. Konteksti izseljevanja so koncipirani oziroma med seboj ločeni na treh merljivih kategorijah, na treh spremenljivkah, ki determinirajo obseg migracij v slovenskem prostoru. Konteksti tako vključujejo prenaseljenost podeželja, industrializacijo in urbanizacijo. Izseljevanje torej povsem očitno nastopa kot

posledica sprememb v daljšem časovnem obdobju. Vsak od teh kontekstov je imel svoje značilnosti in jih je treba predstaviti v pregledni obliki.

Prvi kontekst slovenskega izseljevanja predstavlja čas do prve svetovne vojne. To je bil čas, ko je bila slovenska družba še agrarna družba, ki je bila že v procesu preoblikovanja. Postopen proces naraščanja obsega tržnega gospodarstva je močno prizadel podeželje oziroma kmečko prebivalstvo. Na podeželju in od kmetijstva pa je živela večina prebivalstva. Industrializacija je zelo pozno, od osemdesetih let 19. stoletja, dobila značaj procesa, z nekajdesetletnim zaostankom za drugimi sosednjimi, bolj razvitimi okolji. Kmetijstvo samo se je zmoгло modernizirati le na dolgi rok. Ker je modernizacija kmetijstva (rast produktivnosti in dohodkov) kasnila, je kasnila tudi industrializacija in celotna socialna modernizacija. Slovenskemu prostoru je primanjkovalo vseh vrst virov (znanje/izobrazba, kapital, tehnologija, naravni viri). Za slovenski prostor je bila značilna ujetost v krog nizkih dohodkov, ki je generiral nizko povpraševanje in nizko varčevanje. Zaradi počasnega posodabljanja in prevzemanja tehnologije je bila produktivnost dela tako v kmetijstvu, a tudi v drugih panogah nizka, kar je upočasnjevalo akumulacijo kapitala in posledično izostanek obsežnejših investicij v tehnologijo.

In ravno pri tem vprašanju je v zadnjih desetletjih 19. stoletja nastopila zagata. Ekonomski razvoj je bil silno počasen in ni dohiteval rasti prebivalstva. Posledice so bile več kot očitne. Večino proizvodnje v kmetijstvu so porabili za lastno preživetje. Rast produktivnosti dela v kmetijstvu je bila počasna in nizka. Povečevanje produktivnosti prek tehnologije je bilo destimulirano z obiljem delovne sile. Ker je bila zemlja temeljni vir preživljanja, je bil pritisk na delitev že tako majhnih kmetij velik. Prostora za investicije v kmetijstvu je bilo torej malo. Nezadostnost lastnih virov je bila očitna, tuji viri pa so bili nesorazmerno dragi, ker še ni bilo sistema finančnega posredništva, v katerega bi se masovno vključevali kmetje.

Soočali so se s stanjem agrarne prenaseljenosti, ko je bilo dohodka premalo glede na število prebivalstva in se je zato pojavljala tudi povečana stopnja relativne revščine.¹²³

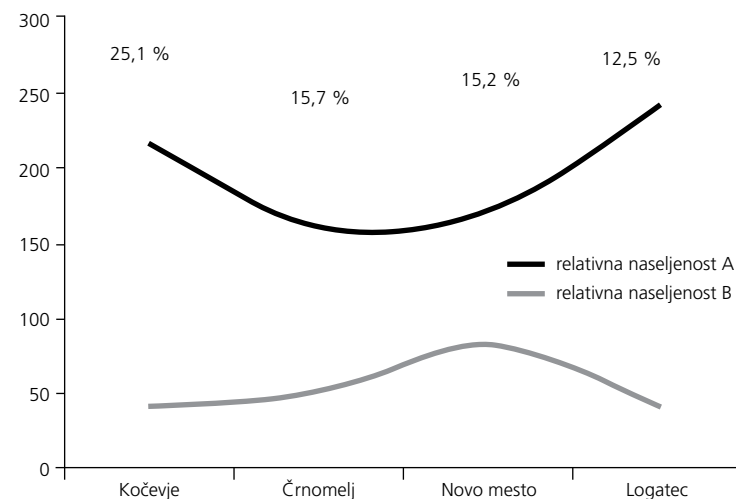
Izhod iz takih razmer je bilo mogoče najti le v prestrukturiranju razvojnega vzorca. Poleg tehnološke prenove kmetijstva je bilo nujno ustvarjati delovna mesta v drugih sektorjih, da bi se del prebivalstva lahko premaknil iz kmetijskega sektorja. Izkaže se, da so bili ljudje in njihove spretnosti edini vir, ki ga je imel slovenski prostor v izobilju. Obseg razpoložljive delovne sile je znatno presegal potrebe slovenskega prostora.

Problem agrarne prenaseljenosti se je začel reševati v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Reševal se je na en način, vendar v treh pojavnih oblikah. Temeljni vzvod zniževanja stopenj agrarne prenaseljenosti je bilo izseljevanje s podeželja, iz kmetijskega sektorja. To izseljevanje pa je potekalo v treh oblikah. Prvič kot migracije prebivalstva znotraj slovenskega prostora kot posledice domače industrializacije. Drugič kot migracije prebivalstva v mesta na obrobju slovenskega prostora in druge dežele Habsburške monarhije. Tretjič kot migracije prebivalstva v ZDA in deloma druge evropske države, zlasti Nemčijo.

Trditve o neposredni povezavi med agrarno prenaseljenostjo in izseljevanjem je možno tudi empirično opredeliti. S križanjem podatkov o agrarni prenaseljenosti in stopnjah izseljevanja iz posameznih okrajev na Kranjskem se teza potrdi. Na sliki (graf 2) je prikazano stanje na primeru štirih okrajev z najvišjo stopnjo agrarne prenaseljenosti in zelo visokim deležem kmečkega prebivalstva na primeru izseljevanja v ZDA pred prvo svetovno vojno. Za ugotavljanje stopnje prenaseljenosti sta bila merodajna dva parametra: število prebivalstva na kvadratni kilometer obdelovalne površine (A) in število prebivalstva na kvadratni kilometer vse kmetijske površine v okrajih Kočevje, Črnomelj, Novo mesto in Logatec. Očitno so območja z najvišjo stopnjo agrarne prenaseljenosti hkrati imela tudi najvišji delež v izseljevanju.

¹²³ Več o tem glej v prvem poglavju Značaj prehodov.

Graf 2: Agrarna prenaseljenost in izseljevanje¹²⁴

Pri pojasnjevanju procesa zniževanja stopenj agrarne prenaseljenosti je treba upoštevati tudi domačo industrializacijo. Kot že rečeno, je industrializacija dobila značilnosti napredujočega procesa od osemdesetih let 19. stoletja dalje. V času do prve svetovne vojne so v industrijskem sektorju ustvarili približno 40.000 delovnih mest, pretežno v panogah, ki so temeljile na izkoriščanju naravnih virov. Razvoj je bil zato teritorialno razpršen, stopnja urbanizacije posledično še nizka. Industrializacija, kljub opaznemu napredku glede na predhodna obdobja, enostavno ni ustvarila dovolj delovnih mest. Domači industrijski razvoj je bil še vedno preskromen, da bi bistveno prispeval k zniževanju stopenj agrarne prenaseljenosti.

V neposredni navezavi na značilnosti industrijskega razvoja v Sloveniji je naslednji pojav. V drugi polovici 19. stoletja je nastala pomembna sprememba. Slovenski prostor je

¹²⁴ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*, str. 73; Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 74.

prečkala železnica in povezala trikotnik med Gradcem, Trstom in Zagrebom. Železnica je povezala slovenski prostor z mednarodnim železniškim omrežjem in je kot taka lajšala izseljevanje.¹²⁵ Ker v slovenskem prostoru ni bilo središča enake ali višje razvojne dinamike, so našeta mesta v svoje gravitacijsko območje zajela tudi velike dele slovenskega ozemlja. Ni presenečenje, da so se v teh regionalnih središčih, kjer se je prepletala politična, gospodarska, kulturna in socialna moč, stekali izseljenski tokovi s slovenskega ozemlja. V vseh treh mestih na robu slovenskega prostora je bila v času pred prvo svetovno vojno močna slovenska skupnost. Počasna razvojna pot slovenskih mest, kot del splošnega razvojnega vzorca, jih ni dohajala, čeprav so populacijsko naraščala tudi slovenska mesta.¹²⁶

Najpomembnejši prispevek k zmanjševanju ravni agrarne prenaseljenosti je prispevalo izseljevanje v ZDA. Tako je čas konca 19. stoletja doba klasičnega izseljevanja. Takrat so bile tako domače kot mednarodne razmere najbolj naklonjene izseljevanju. Slovenski izseljenski tok v zadnjih desetletjih 19. stoletja je bil del teka izseljevanja vzhodnoevropskih narodov in je imel dvojno naravo. Šlo je za prostorski in ekonomsko-sektorski premik prebivalstva. Od izseljevanja v predhodnih desetletjih se je razlikoval v tem, da ni pomenil le prostorske migracije prebivalstva, temveč tudi sektorski premik iz kmetijstva v industrijski sektor. Izseljevalo se je praviloma kmečko prebivalstvo, brez posebne izobrazbe, razen najbolj osnovne, kar je determiniralo položaj priseljencev v novem okolju.¹²⁷ Glede na skromno izobrazbeno strukturo družbe ne gre za presenečenje, saj je bil na drugi strani tudi slovenski prostor vezan na uvoz tehniškega osebja za potrebe industrializacije.

Ekonomsko izseljevanje s podeželja je imelo več pomenov. Na eni strani gre za vključevanje v širši ekonomski prostor, za odpiranje in sodelovanje v ekonomskih tokovih z enostransko

izmenjavo prebivalstva, ki ponuja možnost ekonomskega in kulturnega transferja. Na drugi strani je izseljevanje s podeželja prispevalo k zniževanju stopenj agrarne prenaseljenosti v domačem okolju. Izseljevanje v času do prve svetovne vojne dolgoročno ni rešilo problema prenaseljenosti podeželja, vendar ga je tako olajšalo, da je omogočilo delno posodabljanje kmetijstva. Izseljevanje je namreč prispevalo k razbremenitvi dohodka v kmetijstvu. Ob enaki življenjski ravni so lahko del sredstev namenili nujno potrebnim investicijam, kar je dolgoročno, ob ukrepih kmetijske politike in rasti institucij finančnega posredništva, omogočalo izboljševanje življenjske ravni.

Po nekaterih podatkih se je iz slovenskega prostora v času do prve svetovne vojne izselilo 23 % prebivalstva.¹²⁸ Številka je vsekakor visoka, vendar jo je za bolj stvarno oceno treba postaviti v mednarodni okvir. Taka primerjava pokaže, da Slovenija vsekakor sodi med dežele z najvišjimi stopnjami izseljevanja od druge polovice 19. stoletja naprej. Evropsko povprečje deleža izseljencev glede na število prebivalstva je 12,3 %, Habsburška monarhija, od koder se je kumulativno izselila desetina prebivalstva, je torej na podpovprečni vrednosti. Slovenija se v tem pogledu uvršča med bolj prizadeta območja, tako v evropskih okvirih kot tudi v družbi habsburške skupnosti narodov. Izjemnost britanske pozicije, kjer se je v več kot polstoletnem obdobju izselilo kar 40 % prebivalstva, je bila neprekosljiva. Še najbližje je bila Norveška s 35,9 % stopnjo izseljevanja. Norveški sta sledili še Italija in Portugalska s 30 % deležem. Slovenija je bila v skupini držav s skoraj četrtinskim deležem skupaj s Španijo in Švedsko. Druge evropske države so izgubile znatno manj prebivalstva (Danska 14 %, Švica in Finska po 13 %, Nemčija 8 %) ali pa izjemno malo (Belgija in Nizozemska okoli 3 %, Rusija 2 % in Francija denimo le 1 %).¹²⁹

Na osnovi objavljenega empiričnega gradiva je mogoče postaviti domnevo, da je bilo izseljevanje v gospodarska sre-

125 Ilustrativen je članek Drnovšek, *Železnica in izseljenci na poti v svet*, str. 277–296.

126 O rasti slovenskih mest glej *Slovenska novejša zgodovina* 1, str. 104–115.

127 Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*, str. 43–82.

128 Peternel, *Zunanje migracije Slovenije in Slovenci v izseljenstvu*, str. 29. Z upoštevanjem migracij na obrobje slovenskega prostora ali v druge dežele Habsburške monarhije je bil skupen delež zagotovo višji.

129 Massey, *Economic Development and International Migration*, str. 385–386.

dišča na obrobju slovenskega prostora enako pomembno za vsa območja, le da na različnih ravneh. Trst je kot prostor priseljevanja presegal pomen Gradca ali Zagreba. V primeru izseljevanja v tujino nam literatura ponuja možnost dvojnega sklepa. Izseljevanje v Ameriko je najbolj prizadelo Kranjsko in Primorsko, drugi najpogostejši cilj je bila Nemčija. Na drugi strani je možno sklepati, da je bil izostanek vidnejšega izseljevanja v ZDA na slovenskem Štajerskem kompenziran z izseljevanjem v druge predele Habsburške monarhije in Nemčijo.¹³⁰

Do leta 1918, do nastanka jugoslovanske države, so bile migracije v tuje dežele in obrobje slovenskega prostora zelo pomembne v procesu zniževanja agrarne prenaseljenosti. Z novimi mejami, spremembo v odnosu do migracij na globalni ravni, se je možnost emigracije zelo utesnila. Zato po letu 1918 pridobijo pomen notranje migracije kot posledica pospešene industrializacije in sledeče urbanizacije. Gre za premik prebivalstva s podeželja v industrijska središča, kot so bila Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Tržič, Jesenice. V tem sta si čas med obema vojnoma in obdobje po drugi svetovni vojni podobna. Vse skupaj pa je spremljala še upočasnitev rasti prebivalstva. Čas med obema vojnoma se kaže kot prehodno obdobje v razvoju Slovenije od dežele izseljevanja v deželo priseljevanja.

Kot je bilo že omenjeno v prvem in drugem poglavju, je v obdobju med obema vojnoma nastopil hitrejši razvoj. Slovenija je doživela industrializacijski sunek, ki sta ga omogočila državna protekcionistična politika in povpraševanje na jugoslovanskem trgu. V sorazmerno kratkem času so ustvarili med 50 in 60 tisoč delovnih mest v industriji, kar je omogočilo preživetje dobri četrtini prebivalstva tedanje Slovenije. Velik del tega prebivalstva se je preselil v mesta.¹³¹ Domača industrializacija je bila torej tista, ki je največ prispevala k lajšanju stopenj agrarne prenaseljenosti v času med obema vojnoma. Vendar njena

130 Valenčič, Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne, str. 21; Valenčič, Izseljevanje Slovencev v druge dežele Habsburške monarhije, 49–70.

131 Slovenska novejša zgodovina 1, str. 495–497.

Erman & Arhar
mizarstvo, Št. Vid 4, nad Ljubljano.

Ta tvrdka se je specializirala za izdelavo finejšega pohištva v oklenjenem lesu „Sperrholz“. Zaposluje stalno okrog 30 prvovrstnih delovnih moči ter prevzema opremo celih stanovanj, kopališč, hotelov itd. Tovarna je opremljena z moderno sušilnico, mehanično stiskalnico za šperanje ter z najnovejšimi stroji tvrdke Klein & Stiel na elektr. pogon. Cene so priznane solidne. Tvrdka razpošilja lastne ilustrirane kataloge proti predplačilu 20 Din.

Franc Jager
tapetniška delavnica v Ljubljani,
Sv. Petra nasip 29

se je v zadnjih mesecih popolnoma prenovila in razširila tako, da lahko sprejema vsa, tudi največja dela in dobave, spadajoče v tapetniško stroko. Zlasti priporočamo žimnice vseh vrst, spalne divane, dobavo zastorov, vsakovrstnih klubnih garnitur itd.

Dobava točna — potrežba solidna — cene konkurenčne.

Kmetška posojilnica ljublj. okolice
v Ljubljani, Dunajska cesta 18

je najstarejši slovenski denarni zavod v Ljubljani (ustan. l. 1881.). Pri ustanovitvi so največ sodelovali slovenski mecen Anton Knez in tudi oba brata Vošnjak. Radi svoje solidnosti se je posojilnica hitro razvijala, tako da je sedaj največji zadrinski kreditni zavod naše države. Hranilniški vlog izkazuje danes 140.000.000 dinarjev, število združitkov pa znaša že skoro 5000. Radi svoje solidnosti in kulantne obresne mere je imel zavod v najljubših časih odlično vlogo v zaščiti domačega gospodarstva, češko pa tudi na našem kulturnem in socialnem polju, kajli vsako leto volira značne vsote v narodno-kulturne namene.

Kranjska hranilnica v Ljubljani
Knaflova ulica 9.

Najstarejša hranilnica v Jugoslaviji. Ustanovljena leta 1820. Sprejema vloge na hranilne knjižice in tekoči račun proti najugodnejšemu obreslovanju. Daje posojila po nizki obresni meri na posestva in menice. Kranjska hranilnica nudi za vloge pupilarno varnost z lasnim premoženjem, obstoječim iz mnogo milijonov vrednih velikih poslopij in iz prvovrstnih papirjev. V razne dobrodelne namene je izdala dosedaj okroglo Din 2.500.000—, t. j. deset milijonov kron.

Ilustrirani Slovenec, 1927, str. 219

intenzivnost v tem času še ni bila tako velika, da bi povsem odpravila problem agrarne prenaseljenosti. Kljub vsemu pa je začela izginjati potreba po zunanjih migracijah.

Na osnovi dosedanjega izvajanja je mogoče postaviti naslednjo trditev. Temeljni ekonomski in socialni problem slovenskega prostora vse do šestdesetih let 20. stoletja je bila agrarna prenaseljenost. Do druge svetovne vojne je rast prebivalstva prehitevala ekonomski razvoj in to dejstvo je bilo temeljni razlog migracij, zunanjih in notranjih. Nasprotno pa je po drugi svetovni vojni začel ekonomski in socialni razvoj prehitevati naraščanje prebivalstva. V nekaj desetletjih po drugi svetovni vojni je Slovenija imela upadajočo rodnost prebivalstva,¹³² dolgoročno višje stopnje gospodarske rasti zaradi pospešene industrializacije in rast družbene in osebne ravni prebivalstva.¹³³ V Sloveniji se je zato zgodil preobrat. Rezerve domače delovne sile so bile izčrpane. Migracije spremenijo formo in smeri. Slovenija je prenehala biti izseljenska dežela, postane tipična dežela priseljevanja.¹³⁴ S tem pa se tudi bistveno spremeni kulturni, socialni in ekonomski kontekst migracij in migrantov.

Pri tematizaciji ekonomskih sprememb in izseljevanja je treba opozoriti še na en prezrt vidik pri proučevanju migracij – na dejstvo, da so izven pozornosti raziskovalcev migracij ostala matična okolja, ki so generirala izseljenski tok. Problematika interakcije med izseljenskimi skupnostmi in okolji izvora ter socialnih implikacij tega razmerja je ostala v ozadju. V tem slovensko zgodovinisje ni izjema. Gre za del širšega in v preteklosti prevladujočega koncepta v proučevanju migracij. Zavedati se je treba, da je poudarek na ekonomskem vidiku migracij oziroma učinkov in posledic na lokalno ekonomijo prišel v ospredje raziskovalnega interesa v najnovejši dobi. Obsežne migracije v drugi polovici dvajsetega stoletja so v center raziskovalnega interesa postavile tudi vprašanje povratnih vplivov izseljenskih

132 *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*.

133 Lorenčič, Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji, str. 131–143; Rendla, Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji, str. 171–199.

134 *Slovenska novejša zgodovina 2*, str. 1131–1132.

skupnosti na izvorno okolje. Zastavljala so se vprašanja, kakšni procesi potekajo po izselitvi dela prebivalstva v domačem okolju, kakšni so povratni učinki izseljencev na domače okolje in to tako na pri socialnih kot tudi ekonomskih fenomenih.

Taka konceptualizacija izhaja iz sodobnih teoretskih premis o razmerjih med izseljensko skupnostjo kot vmesnim členom med gostiteljsko in izseljensko deželo. Tako so raziskovalci kot eno pomembnih značilnosti izseljenske skupnosti izpostavili posredniško vlogo med deželo gostiteljico in deželo izseljevanja. Posredniška vloga ima veliko vidikov in vključuje tako spodbujanje kulturnega, a tudi ekonomskega sodelovanja. Zlasti pa je pomemben drug vidik, ki kaže širino vpliva izseljenske skupnosti na svoje izvorno okolje. Ena najpomembnejših sestavin tega razmerja so denarna nakazila zdomcev/izseljencev lastnim družinam ali sorodnikom v izvornem okolju,¹³⁵ ki poleg socialne lahko vplivajo tudi na ekonomsko diferenciacijo v povezavi z investicijami. Drugi pomemben vidik je vzpostavitev socialnega omrežja med izseljensko skupnostjo in izvornim okoljem. To omrežje na eni strani spodbuja izseljevanje, na drugi strani pa omogoča transfer znanja in izkušenj. Prek tega omrežja nastopi dvosmernost ekonomskih tokov. Denarnemu toku od izseljencev proti domačim okoljem se pridruži povratni ekonomski tok od dežele izselitve k emigrantski skupnosti.¹³⁶

135 Glej knjigo Marjana Drnovška o izseljevanju med obema vojnoma ...

136 Vsekakor je potrebno dodati tudi opozorilo, da so tako opredeljene ekonomske posledice migracij posplošene na osnovi empiričnega gradiva iz druge polovice 20. stoletja, se pravi v času, ko so sodobna komunikacijska sredstva omogočala intenzivnejšo komunikacijo med izvornim okoljem in izseljensko skupnostjo. Mehanični prenos in drugačne časovne in prostorske kontekste nas seveda lahko neprijetno zavede. Z upoštevanjem navedenega zadržka predstavlja tipologija ekonomskih relacij izseljenske skupnosti do izvornega okolja dobro vsebinsko in metodološko orodje za aplikacijo v slovenskih razmerah. Za novo raziskovalno vprašanje bo potrebno empirično verificirati obseg in oblike povratnih vplivov migracij (zunanjih in notranjih) na domača okolja. Glej denimo Taylor, Arango, Hugo, Kouaouci, Massey and Pellegrino, *International Migration and Community Development*, str. 397–418; isti, *International Migration and National Development*, str. 181–212; Keeley, *International Migration*; Özden and Schiff, *International Migration, Economic Development & Policy; Migration, Remittances and Development*.

ZADREGE MODERNIZACIJE

Ena glavnih raziskovalnih tem v dolgoročnih gospodarskih transformacijah je vprašanje modernizacije kot procesa različnih področnih dinamik, ki se med sabo prepletajo in součinkujejo. Tradicionalna, predmoderna družba se konstituira v ekonomskem smislu kot agrarna ekonomija s poudarjeno samooskrbo (avtarkijo) in zaprtostjo v ozke lokalne okvire; običajno ni obsežnejše interakcije in vključevanja v širše tokove. V socialnem pomenu pa se predmodernost opredeljuje kot aristokratsko-monarhična regulacija družbe, kjer diferenciacija poteka na podlagi izvora, to je družinsko-sorodstvene delitve družbe v okolju ideologije in prakse religiozne kulture. Forme modernosti družbe in ekonomije pa se definira z nasprotnimi atributi. Moderna družba je tako utemeljena na štirih načelih: na načelih tržne ali kapitalistične ekonomije, na načelih demokratične politične organizacije družbe, na načelih slojne (razredne) delitve družbe in na načelih sekularne kulture. Moderne družbe so kompleksne in bolj fragmentirane s stališča življenjskih stilov, izobrazbe, premoženja itd. Kompleksnost modernih družb se izraža z oblikovanjem različnih socialnih institucij, znotraj katerih poteka zasebno in javno življenje.

Družbena fragmentacija pa je posledica delitve dela. V modernih družbah je očitno množenje števila in pomena na izobrazbi temelječih družbenih (profesionalnih) skupin, hkrati pa seveda tudi večanje regulacije dela teh skupin, zlasti s stališča izobrazbenih kvalifikacij, to je kriterijev za vstop na trg dela. Značilnost moderne je tudi individualizacija kot avtonomnost posameznika v osebnostnih razmerjih in družbenih odnosih znotraj kompleksa družbenih norm in standardov, ki določajo obnašanje v konkretnih družbenih situacijah. Pomembna je tudi sekularizacija kot proces znanstvenega in tehnološkega ozaveščanja, v katerem religiozno mišljenje, religiozne prakse in institucije izgubljajo družbeno pomembnost in se umikajo v zasebnost. Nastopi jasno ločevanje zasebnega od javnega. Sekularizacija vodi k nadaljnji zelo pomembni sestavini modernosti, vodi v racionalizem, kjer gre za sprejemanja odločitev na ravni posameznika ali družbe kot celote s stališča učinkovitosti, predvidljivosti in koristnosti. Ker pa gre za množico akterjev (posameznikov ali institucij) in interference njihovih ravnanj/interesov, so moderne družbe hkrati tudi družbe konfliktnosti in tveganja (ekološki problemi, brezposelnost, izkoriščanje delovne sile ...).¹³⁷

V pojmovanju modernosti je s historičnega stališča osrednje vprašanje, kako funkcionira družba znotraj ekonomskega kompleksa oziroma kako deluje gospodarstvo znotraj družbenega konteksta? S tem vprašanjem je več kot očitno vzpostavljena vzročno-posledična povezava med obema sferama. Interpretacija na podlagi soodvisnosti je namreč nujna, izolirana obravnava ene ali druge sfere je v podajanju odgovorov povsem nezadostna. Izven pozornosti namreč ostanejo mnogi historični pojavi, zato izostanejo številna vprašanja in s tem še več odgovorov oziroma možnih interpretacij. Družbene in ekonomske spremembe gredo vstric in so vzajemne, so splet kompleksnih, deloma tudi kontradiktornih razmerij in medsebojnih relacij med družbo in posamezniki, med družbo

¹³⁷ Haferkamp –Smelser, *Social change and modernity*; Braham–Allen–Lewis–Hall, *Political and economic forms of modernity*.

in tehnologijo, med družbo in ekonomijo v kontekstu določnega vrednostnega sistema in kulturnih ozadij. In povrh vsega tudi nastajajo in učinkujejo v določenem časovnem in regionalnem kontekstu.¹³⁸

Kapitalizem, ki je v Evropi 19. stoletja našel svojo formo v industrializaciji, ima dve plati. Na eni strani proizvodnjo, to je investicije, in na drugi potrošnjo. Industrijsko revolucijo je spremljala revolucija potrošništva. Ocenjevanje industrializacije oziroma gospodarskega razvoja brez upoštevanja potrošništva kot ekonomske in socialne kategorije je nezadostno in ne prispeva k celovitosti prikaza ekonomskega ali socialnega razvoja. Potrošništvo je namreč izjemno pomemben družbeni pojav, kjer ne gre samo za zadovoljevanje potreb, temveč za širok spekter socialnih relacij. Tako lahko opazujemo potrošništvo s stališča obsega in strukture ter navezave na gibanje gospodarske rasti ali pa s stališča družbene strukturiranosti. Potrošnja je namreč eminentno družbeni konstitutivni element, znotraj katerega poteka dodatna socialna diferenciacija. Prek strukture in načinov potrošnje nastopa javna artikulacija socialnih položajev posameznikov ali slojev na osnovi pripisanih oziroma simbolnih vrednostnih pomenov.¹³⁹

Pri razpravi o modernizaciji je za čas med obema vojnama treba imeti pred očmi dejstvo, da je šlo za prelomen čas, ko se je na novo oblikovala podoba Evrope. Ureditev in razmerja, ki so bila značilna za čas pred prvo svetovno vojno oziroma za 19. stoletje, so med obema vojnama izgubile veljavo. Če za dvajseta leta 20. stoletja drži trditev, da je bilo to obdobje, ko so skušali obnoviti »včerajšnji svet« (S. Zweig), pa so trideseta leta prinesla nove in drugačne izzive. Kriza je tako pretresla družbe in gospodarstva, da je bilo nujno iskati družbeni in gospodarski

138 North, *Understanding the process of economic change*; North, *Institucije, institucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*.

139 V slovenskem zgodovinskem opisu so ti vidiki prezrti zaradi vztrajanja pri enostranskosti uvida industrializacije slovenskega prostora. Klasično slovensko ekonomsko zgodovinsko opise je v agendo raziskovalnega interesa uvrščalo štetje industrijskih obratov, pogonskih moči strojev, rasti proizvodnje, števila zavarovanih delavcev ...

model, ki bi dolgoročno znova zagotovil ravnotežje znotraj držav kot tudi na mednarodni ravni. Zato je bil to čas iskanj, velikih ideologij, velikih idej o Evropi, o novi in drugačni družbi, o novih in drugačnih gospodarskih ureditvah, o moči kolektivne volje nacije, razreda, stanu ..., o individualizmu, pa tudi o vprašanih manjšin.¹⁴⁰ Čas med obema vojnama je obdobje, ko se je kot koncept in praksa uveljavil model nacionalnega interesa, zlasti v vzhodni Evropi, evropskem »tretjem svetu« (D. Aldcroft¹⁴¹). S formalnimi in neformalnimi zaščitnimi ukrepi so varovali nacionalni interes, ne samo v ekonomiji, tudi v kulturi ali denimo politiki.¹⁴² Z retoriko zaščite t. i. »nacionalnega interesa« in krepitev domače podjetnosti so načrtno izločali tujo konkurenco ali pa ji omejevali dostop do nacionalnih trgov.¹⁴³

Drug pomemben pojav je bil povečan občutek za socialno blaginjo manj in najmanj premožnih družbenih slojev. Nekaj je k temu prispevala emancipacija nižjih družbenih slojev, ki so nosili breme velike vojne, precej tudi revolucija v Rusiji in veliki delavski nemiri pred in med veliko gospodarsko krizo.

140 Mazower, *Temna celina*, str. 15–143.

141 Aldcroft, *Europe's third world*.

142 Tipičen primer je obravnava nemške in madžarske manjšine v državah naslednicah Habsburške monarhije; praktično v vseh državah so bili sprejeti ukrepi za ekonomsko, kulturno in politično deprivilegizacijo obeh manjšin.

143 Ekonomski nacionalizem ni družbeni ali gospodarski ureditev, temveč predvsem ideologija. Kot ideologija je imel učinke na ravni percepcij in konstrukcij družbene realnosti in iz tega izvirajočih strategij in praks družbenega in gospodarskega razvoja. S stališča strategij in praks je treba razlikovati dve ravni, dve pojavniki obliki ekonomskega nacionalizma, zunanje-politično in notranje-politično. Vpeljava navedene distinkcije je nujna, saj tako pride do izraza etnično mešana struktura prebivalstva, kar je ena temeljnih značilnosti Srednje in Vzhodne Evrope. V kontekstu emancipacijskih teženj posameznih etničnih skupnosti (narodnostnih gibanj) ekonomski nacionalizem nastopa kot komplementarni element siceršnji kulturni in politični emancipaciji. Pojav je treba opazovati tako s stališča obstoja države kot s stališča manjšinske skupnosti znotraj večnacionalnih držav. Shema je namreč zelo ustrezna za tolmačenje srednje- in vzhodnoevropske stvarnosti v času med obema vojnama, ko je glavni akter postala država. Na novo formirana nacionalna država uporabi dve temeljni orodji: nacionalizacijo (nostrifikacijo) in protekcionizem. Manjšinska skupnost pred prvo svetovno vojno ali pa po njej je imela omejene možnosti. Strategije in prakse ekonomske nacionalističnih prizadevanj so bile omejene na narodnostno ločeno mrežo gospodarskih organizacij in združenj, denimo zadrugištvo je tipičen primer. Eno od najpomembnejših orodij ekonomske homogenizacije na nacionalni osnovi so bili bojkoti ustanov in gospodarskih dejavnosti konkurenčne nacionalne skupnosti. Podrobneje glej Schultz, *Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa*, str. 23–24.

Vloga države pri distribuciji bruto domačega proizvoda se je zelo povečala. Nastopila je doba regulacije ekonomije v treh podobah: v podobi socialno občutljive liberalno-demokratske ureditve, v podobi nacistično-fašistične dirigirane ekonomije in podobi komunističnega centralno-planskega gospodarstva. Če se je na zahodu Evrope socialno vprašanje najbolj kazalo pri vprašaju delavstva, je imela vzhodna Evropa povsem svojo zgodbo tako kot v drugih primerih. Tam je bilo močno aktualno vprašanje zemlje, ki je, ker so bile te dežele na nižji stopnji gospodarskega razvoja, bila pomemben ekonomski faktor. Za množico prebivalstva je bila poglaviti vir preživetja. Ker je bila porazdelitev za večino prebivalstva krivična, ohranjala je nekdanjo fevdalno strukturo, socialni in s tem politični pritisk pa velik, so sledile agrarne reforme. Potekale so pod geslom »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, razlaščevali in delili so velika posestva. Zemljo so dodeljevali malim kmetom oziroma tistim, ki je niso imeli.¹⁴⁴ Agrarne reforme in spremljajoče »nacionalizacije/nostrifikacije« premoženja v novonastalih državah po letu 1918 pomenijo ogromen prelom. Poleg socialnih so oznanile vstop političnih in ideoloških kriterijev na področje reguliranja ekonomije. Nekaj novega, kar se poglobi in dobi drugačne razsežnosti v času po drugi svetovni vojni.

Kar velja za Evropo, velja tudi za Slovenijo v času med obema vojnama. Značilnosti razvojnega vzorca pred vstopom v jugoslovansko državo so bile naslednje: slovenska družba je bila ekonomsko in socialno homogenizirana na predmodernih postavkah; profesionalna (izobrazbena) struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado humanistične inteligence; slovenski prostor obvladujejo protirazvojne ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozračja; zapoznala afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni percepciji. Slovenska družba in gospodarstvo sta bila pred prvo svetovno vojno v nekem vmesnem stanju, momenti modernosti so se začeli postavljati ob bok predmodernosti. A prevlada predmodernih gospodarskih in socialnih oblik

144 Aldcroft, *The European Economy*.

je bila očitna.¹⁴⁵ Industrializacija kot gibal modernizacije je bila počasna, kmetijstvo se je zaradi strukturnih lastnosti le zlagoma prilagajalo, virov je bilo malo in so bili nezadostno uporabljeni. Slovensko okolje je bilo v tem času ujeto v začarani krog revščine.¹⁴⁶ Slovenska družba tega časa je bila nerazčlenjena in homogenizirana, ne glede na to, ali govorimo o izobrazbeni, poklicni ali premoženjski strukturi. Individualizem in podjetništvo sta bila nizko vrednotena.

Prevladujoči del družbenih elit je bil bolj zazrt v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo in manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. To vzorec se je najbolj izrazilo vzpostavil po delitvi duhov v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Pred tem je zaslediti bolj afirmativen družbeni diskurz glede modernizacije, resda z zadržki, a vendarle.¹⁴⁷ Dominanten je postal obrambni, protekcionistični diskurz, ki je dajal temeljni poudarek ohranjanju in utrjevanju obstoječega stanja. Razvoj se ni zavračal v celoti. Ekonomski napredek že, toda ta bi moral biti zelo počasen, skrajno previden in nikakor ni smel rušiti tradicionalnega socialnega modela.¹⁴⁸ V logični konsekvenci je tako izhodišče pomenilo, da je poleg ideološko-politične homogenizacije nastopila tudi homogenizacija ljudstva v revščini. Priljubljena je bila metafora o narodu kmetov ali narodu proletarcu. Tega dejstva ni spreminjala niti obsežna zadružna organizacija (v obeh prevladujočih političnih usmeritvah), ki je imela izjemno veliko vlogo s povečanjem kupne moči kmetov ob nespremenjenih dohodkih, vendar na dolgi rok ni mogla zagotoviti modernizacije gospodarstva. Je pa bilo zadružništvo učinkovito orodje politično-ideološkega zamejevanja znotraj lastnega naroda, tudi stanu.¹⁴⁹

Ob tem ni mogoče prezreti dejavnosti, ki so imele namen zavračanja vsega, kar ruši homogenizacijo ljudstva in pospešuje

145 O elementih socialne modernizacije glej *Slovenska novejša zgodovina* 1, str. 104–120.

146 Glej prvo poglavje.

147 Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*.

148 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 24–120.

149 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 307–360; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 15–80.

premoženjsko ali intelektualno diferenciacijo. Modernizacijski pojavi so bili moteči za takratni red zamejenosti znotraj lastnih nacionalnih ali stanovskih meja. Nemalokrat je v primeru izkazovanja različnosti sledil naslednji korak, javna diskreditacija. Diskvalifikacija je slonela na dveh momentih javnega diskurza, na moraliziranju in oporekanju pristne narodnosti. Moderna umetnost se denimo diskreditira kot nemoralna, tudi anacionalna.¹⁵⁰ Premoženska in podjetniška diferenciacija se karakterizira kot kapitalistična dejavnost, ki se enači z grabežljivostjo in sebičnostjo.¹⁵¹ Da je kot taka povsem v nasprotju z imaginarnim slovenskim nacionalnim značajem, je pričakovano. Krog je bil tako sklenjen.¹⁵² Slovenski prostor v tem protislovju ni bil izjemen.¹⁵³ Na slovenskem ozemlju so bili povsem v duhu časa, obnašali so se v skladu z »*zamudniškim vzorcem modernizacije*«. Pred tveganji socialne in družbene modernizacije so se z ideološkim odmikom zazrli v idealizirano

150 Podrobno obravnavo ideoloških vprašanj išči v razpravi Pelikan, Ideološka izhodišča cenzure, str. 45–53.

151 Različni članki v Narodnem gospodarju, glasilu Zadrudne zveze v Ljubljani, ob prelomu iz 19. v 20. stoletje.

152 V tolmačenju predstavljenega ozračja želim opozoriti tudi na Dušana Pirjevca (Pirjec, *Vprašanje o poeziji*, str. 90–91), ki je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja zapisal, da se Slovenci konstituirajo kot »narod oziroma nacionalna družba«. Po Pirjevcu je večina vzpostavljenih institucij imela nacionalno afirmativni in reprezentativni značaj. To jih je vodilo v zavračanje modernizacije oziroma »znanstveno-tehničnih imperativov«, v zavračanje anacionalnega in banalnega merila funkcionalnosti, racionalnosti in rentabilnosti. Tako so te reprezentativne institucije sčasoma postale nesmotrno »drage«. Slovensko družbo je videl v razpetosti med »nerentabilnim načelom nacionalne reprezentance in načelom moderne racionalitete«. Pirjecv ostro in svareče zaključil z besedami, da je slovenska družba »pravzaprav blokirana in se ne more povsem odpreti modernemu svetu. Zdi se, da je slovenski človek stisnjen v nemogočo in zato uničujočo dilemo: ali ostati zvest svojemu narodu in izdati svojo osebnost ali pa ostati zvest svoji osebnosti in izdati svoj narod.« Ali ni v tem kontekstu mogoče prepoznati tudi znamenitega fenomena Dragotina oziroma Karla Dežmana? Nasproti temu je Taras Kermauner (Kermauner, *Med hlapčevstvom in samobitnostjo*, str. 224–225) našel očitne znake racionalnosti v razvoju. Postavil je tezo, da se je slovenski katolicizem, ki je ideološko in politično obvladoval slovenski prostor, ekonomsko moderniziral (»ekonomizacija Cerkve«), ki naj bi hkrati ohranil tudi svojo »asketsko moralno držo«. S tem je Cerkev v slovenski prostor vnesla pomemben regulatorni mehanizem, saj je preprečevala tip kapitalizma, v katerem bi potrošnja prevladovala nad proizvodnjo. Družbo je usmerjala v smer »produkcijskosti«, v smer racionalizma. Cerkev se je na eni strani upirala prodoru moderne znanosti, ker se veže na ateizem, a hkrati sama podpirala moderni racionalistični duh, kot Kermauner plastično opredeli oba pola njenega nasprotujočega si delovanja.

153 Glej podroben oris srednjeevropskih razmer pri Berend, *History Derailed*.

Bistra
Kovinska in lesna industrija
Domžale

Bistra
kemična tovarna olja, lakov in barv
v Domžalah, ena najmoderneje
urejenih domžalskih tovarn

T. Korn
Ljubljana, Poljanska cesta

prva domača industrija za pločevinske izdelke ter litografijo
na pločevino. Splošno kleparstvo; inštalacija vodovodov in
centralnih kurjav.

Grand hotel „Union“ v Ljubljani

Hotel ima nad 100 moderno opremljenih sob s centralno
kurjavo in z elektr. razsvetljavo, kopeli, dvigalno in koncertno
dvorano. — Najbolj obiskana kavarna, liborna restavracija,
udobna vinska klet itd. dokazujejo, da ustreza hotel s svo-
jimi napravami vsem zahtevam potujoče publike.

Ilustrirani Slovenec, 1927, str. 223

preteklost, v družbene in gospodarske oblike predmoderne družbe. Zaradi kompleksnosti družbe in dinamike razvoja pa je moral biti ideološki pritisk intenziven, da je bilo mogoče obdržati homogenizacijo na daljši rok.

Homogenizacija prebivalstva v ideologiji revščine, ki je obvladovala slovenski prostor pred prvo svetovno vojno, ni mogla trajati v nedogled. Čas med obema vojnama je bila doba, ko je bila slovenska družba pred izzivi prehoda v novo in drugačno paradigmo razvoja, družbenih razmerij in koncepta ekonomskega in socialnega napredka. Nacionalni diskurz je deloma izgubil aktualnost, postopno ga je preglasil razvojni diskurz, kajti tudi v Sloveniji je bilo socialno vprašanje pereče. In socialno vprašanje je bilo v svojem bistvu razvojno vprašanje. Vsi izračuni so kazali, da je bila polovica kmečkega prebivalstva glede na produktivnost »odveč«. ¹⁵⁴ In na tem mestu se najbolj kaže vmesnost slovenskega položaja med Vzhodno in Zahodno Evropo. Slovenija tega časa ima težave tako z delavskim vprašanjem kot tudi s kmečkim vprašanjem. Število delavstva tako naraste, da je nujno potrebno sistemsko urejati njegov družbeni položaj. Kmečkega vprašanja pa ni mogoče reševati z agrarno reformo, saj zemlje, ki naj bi jo delili, ni v izobilju. Kmečko vprašanje je bilo mogoče rešiti samo z novim razvojnim modelom, kajti brez modernizacije kmetijstva (dvig produktivnosti) tudi ni drugih vidikov ekonomske modernizacije. ¹⁵⁵ Prevladujoči del slovenskih elit večino energije na prelomu stoletja usmerja v ohranjanje kmetstva, in ne v podjetniško preobrazbo drugih sektorjev. Pa tudi drugi pol slovenskih elit ni mogel mimo strukturne značilnosti družbe in gospodarstva, da je argumentacija kmečke zaščite preglasila podjetniške poudarke. ¹⁵⁶

Okolje, to je jugoslovanska država, je zagotavljalo spodbudne razmere. In ravno tukaj se pojavi sprememba razvojnega modela. Domači trg je bil zagotovljen in skrbno varovan z ekonomsko

nacionalistično politiko krepitve domačega podjetništva in akumulacije nacionalnega kapitala. In ne samo to, slovenskemu gospodarstvu je šla v prid tudi sprememba relativnih cen v korist industrije, kar je kratkoročno zagotavljalo veliko konkurenčno prednost na notranjem trgu. Razvojni model v takem okolju je torej moral odgovoriti na temeljno vprašanje, kako zagotoviti prehod kmečkega prebivalstva v industrijski sektor, kako iztrgati iz revščine in obupa skoraj polovico kmečkega prebivalstva? Kajti le tako bi bilo rešeno socialno vprašanje. Da bi to bilo mogoče, je bilo treba rešiti tri osnovna vprašanja: vprašanje obsega investicij (kapitalsko vprašanje!), ki omogočajo gospodarsko rast in ustvarjanje novih delovnih mest, spodbuditi podjetnost in podjetništvu odvzeti negativno konotacijo ter izboljšati kakovost »človeškega kapitala« (dvigniti splošno raven izobrazbe in uravnotežiti izobrazbeno strukturo).

V času med obema vojnama se je spontano oblikoval razvojni vzorec, ki je dajal odgovore na navedena vprašanja. Pomembno je bilo, da je izhajal iz značilnosti slovenskega prostora: pomanjkljive ravni izobrazbe prebivalstva, skromne kapitalske akumulacije in nizke tehnološke ravni. Ob tem je vendarle treba poudariti, da je v kmetijstvu obstajal konsenz slovenskih političnih elit o neke vrste kmetijski politiki. Ta je vključevala izboljšanje higienskih in bivanjskih standardov na podeželju, dvig izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva, usposabljanje za uporabo sodobne kmetijske tehnologije, subvencioniranje implementacije nove tehnologije produkcije in vzpostavljanje mehanizmov kontrole denarnega toka na kmetijah kot vira sredstev za potrebne investicije. To je bila ena plat razvojnega vzorca med vojnama. Druga je bila ravno tako pomembna, če ne celo bolj. Dejavniki sprememb, ki so vplivale na prerazporeditev družbene moči in razmerij, na sistem družbenih vrednot in življenjske sloge ter na pokrajino, je bila industrializacija. Bila je počasna in skromnega obsega, tradicionalno prevladujoče omejena na izkoriščanje osnovnih naravnih virov. Še na začetku tridesetih let si je v panogah, ute-

¹⁵⁴ *Slovenec*, 13. 6. 1924.

¹⁵⁵ O teh vprašanjih Novak, *Periferna agrarna transformacija*, str. 23–36.

¹⁵⁶ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 63–83.

meljenih na naravnih virih, vključno s kmetijstvom, zagotavljalo eksistenco dve tretjini prebivalcev Slovenije – se pravi v tehnološko manj zahtevnih panogah, ki terjajo predvsem veliko delovne sile. Število industrijskih zmogljivosti in delovnih mest se je v sorazmerno kratkem času podvojilo. Tako kakor drugje v Vzhodni Evropi je bila v ospredju tekstilna industrija in tehtnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov se je že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti.

Vsa ta velika investicijska vnema je bila financirana s podjetniškimi prihranki, posojili domačih bank (na podlagi rasti domačega varčevanja), bančnimi naložbami in tujimi investicijami.¹⁵⁷ Tak tok dogodkov je veliko prispeval k lajšanju socialnega vprašanja, kajti odprtje dobrih 50.000 do 60.000 novih delovnih mest v industriji¹⁵⁸ je reševalo eksistenčna vprašanja okoli 250.000 do 300.000 ljudi. Da bi bilo socialno vprašanje v obliki kmečkega vprašanja rešeno že med vojnoma, bi moralo slovensko gospodarstvo ustvariti še približno prav toliko dodatnih delovnih mest, kajti podatki o zadolženosti kmetov iz tridesetih let so kazali, da je na poti ekonomskega propada vsaj še 250.000 ljudi na slovenskem podeželju.¹⁵⁹ Kljub vsemu pa je čas med obema vojnoma oznanil izhod iz začaranega kroga revščine; raslo je varčevanje, rasle so investicije, akumuliral se je kapital, naraščala je produktivnost in tudi povprečni dohodki. Gospodarski razvoj med vojnoma je pričal, da ni nobenega nasprotja med podjetnostjo, med ekonomsko učinkovitostjo in slovenstvom. V slovenskem prostoru je bil podjetniški uspeh dovoljen in cenjen. To je pomenilo afirmacijo podjetništva in tudi digresija tridesetih let dolgoročno tega ni mogla spremeniti.

Spremembe so bile opazne tudi pri zadnji sestavini razvojnega modela, to je v strukturi človeškega kapitala. Čas med obema vojnoma resda ni dramatično spremenil izobrazbene ravni, a vendar je nakazal pomembne trende. V povprečju je prebivalec Slovenije tega časa obiskoval šolo le malo več kot štiri

157 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 56–82, 106–121.

158 Križanič, *Gospodarska uspešnost slovenskih vlad*, str. 39.

159 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–121.

leta. Težišče izobrazbe je bilo torej na osnovnošolski ravni, se pravi na ravni osnovne pismenosti. A vendarle je treba poudariti, da se je izdatno okrepil delež prebivalstva s srednješolsko izobrazbo (11 %), a tudi z univerzitetno (pod 1 %).¹⁶⁰ Čeprav je bil delež še vedno zelo nizek, pa je bil zaradi večje zastopanosti tehniške inteligence zelo pomemben. Taka izobrazbena struktura tudi pojasnjuje strukturo slovenskega gospodarstva v tem času.

Pri spreminjanju strukture in kakovosti človeškega kapitala je zelo veliko vlogo odigrala univerza v Ljubljani. Ustanovitev univerze z veliko večjo dostopnostjo študija je v slovenski prostor vnesla novo dimenzijo. Z okrepitevijo tehniških študijev in drugih družboslovnih disciplin izven pravnih znanosti se je začela spreminjati sestava izobrazbene ravni oziroma strukture in kakovosti človeškega kapitala. Izobrazbena struktura je začela postajati poklicno bolj uravnotežena. Tako je bilo v študijskem letu 1931/32 na tehniške študije vpisanih 30 % vseh študentov ljubljanske univerze. Približno enak delež je imel tudi študij na filozofski in pravni fakulteti. Zastopanost tehniške inteligence je postajala veliko bolj opazna, čeprav je s stališča gospodarskega razvoja in potreb za obvladovanje gospodarskih procesov na ravni tehnologije in posloводства še vedno bilo občutno pomanjkanje tehniškega kadra.

Kljub skromnim spremembam pomeni čas med obema vojnoma afirmacijo slovenske tehniške inteligence. Ne samo da so diplomanti tehniških in družboslovnih študijev postopno vstopali v slovensko ekonomijo in zapolnjevali vodilna mesta, pomembna je bila tudi njihova vloga v javnosti. Vstopili so v javni prostor in vanj vnesli nove poudarke, nova znanja, neobičajna za slovensko okolje. Prodor tehniške inteligence je bil omogočen z univerzo in večjo dostopnostjo izobraževanja ter industrializacijo. Zlasti industrializacija je imela pomembno vlogo, saj je, ko je postala proces, potrebovala stalni dotok primerno izobraženih in usposobljenih tehnikov in inženirjev, predvsem za prenos zahtevnejših tehnologij v slovenski prostor.

160 *Ekonomska društvene osnove*.

Besednjak, intelektualna podlaga in miselni domet novih izobražencev tehniške usmeritve so se odmaknili od dotedanjega tematskega vzorca. In to tistega uveljavljenega vzorca s stališča vsebine, razvojnih prioritet ter hierarhije družbenih vrednot, v katerem se je prepoznavala humanistična inteligenca, tradicionalno najštevilnejši sloj izobražencev med Slovenci. V ospredju njihovega zanimanja niso bila več vprašanja kulture in naroda. Šli so onkraj tega in tematizirali tehnološka vprašanja, vprašanja implementacije tehnologije v proizvodni proces, poti in načine obvladovanja tehnoloških in poslovnih procesov, odnose tehnologije in družbe oziroma njune soodvisnosti. Konceptualizacija in tematizacija njihovega javnega nastopanja sta pomembno prispevali h kreiranju družbenega ozračja v slovenski javnosti, ki je z veliko večjim razumevanjem začela spoznavati in sprejemati dinamiko in večplastnost procesov ekonomske in socialne modernizacije.

Vztrajanje tehniške inteligence pri vidikih tehnologije upravljanja družbe in ekonomije s ciljem večje ekonomičnosti v razvojni dinamiki je v slovenski prostor vneslo potrebo po novem premisleku o razvojnih strategijah in praksah. Eden od njih je slovenski javnosti brez olepševanja sporočil temeljno razvojno dilemo slovenskega prostora: modernizacija in tehnološka učinkovitost ali revščina. Sicer tehnično izraženo, a zato učinkovito in prodorno, do tedaj povsem prezrt vidik. Drugi so skušali ekonomsko osmisliti slovenski položaj v jugoslovanski državi. Družbi so ponujali v razmislek dilemo o načinu prestrukturiranja slovenske industrije (ekonomije) v smeri višje in bolj zahtevne stopnje proizvodnje, kjer je potrebno več znanja, zahtevnejše tehnologije in kapitala. Opravljene analize so jih privedle do zaključka, da dotedanji razvojni vzorec ob pričakovani industrializaciji drugih jugoslovanskih predelov ni obetal trajnega uspeha.

To so bili sicer majhni koraki, vendar v slovenskem okolju zelo pomembni. V konstrukcijo družbene realnosti so vnašali načelo celovite soodvisnosti družbe, ekonomije in tehnologije.

Ljubljanski velesjem leta 1935. po sanjah optimista.

Penzion »Grinovec«
grad Preddvor nad Kranjem
(520 m nad morjem)

priporočljivo lelovišče posebno za rekonvalescente
Najboljša oskrba ♦ Vsakovrsten sport ♦ Nizke cene

Ljudska posojilnica, r. 3. z n. 3. v Ljubljani
Miklošič, c. 6 (poleg Iranč. cerkve), obrestuje hran. vloge brez odbitka
Hran. vlog nad 100 milj. Din / Rezervnihi zakladov nad 2 milj. Din /
Poleg jamstva z lasno palačo, veleposestvom in drugim premoženjem. Jamčijo pri Ljudski posojilnici kot zadruzi z *noomjanim* jamstvom tudi vsi člani s svojim premoženjem, ki večkratno presega vr. vlog.

Antikvariat-knjigarna
Hinko Sevar
Ljubljana, Stari trg 34
kupi in prodaja vsakovrstne nove in stare knjige vseh jezikov

Na veliko in malo!
L. Mikuš
Ljubljana
Mestni trg 15
Izdelovanje dežnikov
Velika zaloga sprehaj. polic
Stari dežn. se nanovo preoblečejo

Verana letnika
„Nustviranega Slovenca“
1925 in 1926

ala na razpolago še v nekaj izvodih
po ceni Din. 80.— za izvod.

Naročila sprejema
Uprava „Slovenca“ v Ljubljani

Varstvena
znamka: „KARO“

Specialitete:
gojzski čevlji
lovski čevlji
strapacni čevlji
promenadni čevlji

Karo, Maribor
Koroška cesta 19 — Interurban telefon 159

Ilustrirani Slovenec, 1927, str. 228/1

Vstop v javni prostor so si zagotovili tudi s specializiranimi revijami, kot so bile Tehnika in gospodarstvo, Misel in delo ter Trgovski tovariš, ki so združevale humanistično, tehniško in družboslovno inteligenco. Pri tem je posebno zanimivo dejstvo, da sta prvi dve reviji začeli izhajati v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, ki je kar klicala po kritičnem razmisleku o aktualnih razmerah.

Širitev razpravnega prostora v smeri multidisciplinarnega pristopa pri celoviti obravnavi kompleksnih razvojnih razmerij med družbo, tehnologijo in gospodarstvom je bila za slovenski prostor pomembna intelektualna pridobitev. V tridesetih letih so se pripadniki tehniške in družboslovne inteligence lotili tudi ustanovitve posebne znanstvene ustanove. Ustanovili so Socialno-ekonomski inštitut, kjer so nastajale študije o različnih vidikih družbenega in ekonomskega razvoja. Ustanovitev tega inštituta je bila pomembna, saj se je prvič v slovenski zgodovini zgodilo, da je bil kritični pretres in premislek o možnih strategijah in praksah družbeno-ekonomskega razvoja tudi institucionaliziran. Resda na ravni društva, a vendar.¹⁶¹

Čas med obema vojnama je v slovenski prostor prinesel veliko vprašanj. Za Slovenijo je bil to čas dilem in iskanj, samospraševanja o identiteti ter s tem povezane samoprezentacije kot trpnega predmeta zgodovine (status žrtve!) in percepcije drugih kot mogočih partnerjev ali, po prešernovsko rečeno, sovrage naj nadomestijo sosedje. Po prvi svetovni vojni je krut ideološki pritisk popustil. Bolj konec vojne kot vstop v novo državo je prinesel sprostitev, ki se je kazala na različne načine. Zdi se, da so tudi slovenske politične stranke namesto rigidnosti v ospredje postavile nekoliko več odprtosti in predvsem strpnosti. Izkušnja strankarskega sodelovanja ob vstopanju v novo državo je vendarle nekoliko sprostila družbeno ozračje. K temu sta gotovo pripomogla tudi menjava generacij na čelu političnih strank in pojav novih političnih akterjev. Zelo pomembna sprememba se je pojavila tudi na ravni opredeljevanja in doje-

161 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 409–411.

manja naroda, narodnega vprašanja. Več kot očiten je umik nacionalnega diskurza, nacionalnega vprašanja kot ključnega vprašanja slovenstva. V ospredju so vprašanja o razmerju med regionalno avtonomijo in politično-upravno centralizacijo. S spremembo državnega okvira je na večinskem (to je jugoslovanskem) delu slovenskega ozemlja prenehala nevarnost asimilacije/germanizacije, kar je močno vplivalo na sprostitev družbenega ozračja. Pa tudi nemška manjšina v Sloveniji je bila s postopki deprivilegacije v ekonomiji, upravi in šolstvu uspešno disciplinirana. Jugoslovanska Slovenija se je vzpostavljala kot matica slovenstva, kot zaslomba zamejskim Slovencem.

Čeprav je o kolektivnih identitetah težko govoriti, saj imajo identitetne definicije posameznikov prednost pred kolektivnimi, pa tudi te so večplastne oziroma večpomenske in prav nič statične, je vendarle vredno opozoriti na določen identitetni paradoks. Gre namreč za izpostavitve vprašanja o stvarnosti dojemanja slovenskega položaja znotraj jugoslovanskih meja, predvsem na ekonomskem področju. Dejstvo je, da se je z vstopom v Jugoslavijo, ki je bila s stališča ekonomske modernizacije zbir obrobni regionalnih ekonomij, spremenil relativnostni ekonomski položaj slovenskih predelov. Slovenija je na mah postala gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi, in to kljub temu da so bili dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.¹⁶² Vse to je terjalo premislek o mestu in vlogi v novi državi. Konstitutivnost Slovencev v novi državi je bila vidna že navzven. O tem sta pričala tako naziv države kot njena simbola identifikacija v obliki himne, ki je bila, kot vemo, sestavljena iz delov besedil in melodij srbske, hrvaške in slovenske himne. Zamenjava himne je bila enostaven korak, a je na drugi strani simbolizirana

162 Razliko zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy*, str. 114.

različnost položaja Slovencev v novi državi.¹⁶³ Konstitutivnost je slovenskim elitam, predvsem političnim, omogočala novo izkušnjo. Zasedba različnih položajev v centralni državni administraciji ter številnih hierarhičnih pozicij v diplomaciji in ne nazadnje vodenje posameznih ministrstev sta bolj kot kadarkoli prej znatno širšemu krogu slovenskih elit dajala državniško izkušnjo.¹⁶⁴

Hkrati je ta izkušnja širila njihov vpogled v kompleksnost družbe in izzive upravljanja družbenih procesov ter odprla razgled po širšem mednarodnem prostoru. Deloma je nastala tudi sprememba usmerjenosti v prostore kulturnega posredništva. Kot simbol postopnih procesov kulturnega preusmerjanja lahko vzamemo odkritje spomenika Ilirskim provincam v letu 1929,¹⁶⁵ čeprav gre tudi za miselni podaljšek srbskega odkrivanja hvaležnosti Franciji po prvi svetovni vojni. A odkritje spomenika Ilirskim provincam je na drugi strani javno in nedvoumno zaznamovalo potekajočo modifikacijo slovenskega historičnega imaginarija oziroma uskladitev historičnih ozadij z jugoslovansko izkušnjo. Čas med obema vojnama je tako prinesel opazno preusmeritev v širši evropski intelektualni prostor, brez posredništva Dunaja oziroma nemške kulturne sfere. Vloga ljubljanske univerze je bila tukaj izjemno velika, saj je okrepila kritično intelektualno maso. Z novimi spoznanji in družbenimi pojavi se Slovenci začinjajo spoznavati pri viru samem.¹⁶⁶

Procesi »slovenizacije« v ekonomiji, upravi, politiki in kulturi so dvignili samozavest slovenskih elit. Občutki socialne, kulturne in ekonomske podrejenosti, tako značilne za čas pred prvo svetovno vojno, postopoma izginjajo v novem okolju. Tukaj se kaže zanimiv paradoks pri dojetanju lastnega ekonomskega položaja v jugoslovanski državi. Brez težav je mogoče postaviti

163 »Troedina himna« je že navzven simbolizirala konstrukcijo države in njena zapletena politična razmerja z nastankom jugoslovanske države.

164 72 ministrov, polletno predsedovanje vladi. Glej Perovšek, *V zaželeni deželi*, str. 215–240.

165 *Ilustracija*, str. 304–305. To kaže tudi počasno naraščanje izposoj knjig z nemškega govornega območja. Glej *Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani*, str. 8.

166 Nauke Johna Maynarda Keynesa denimo so spoznavali neposredno z branjem angleških izvirnikov le malo po izidu. Glej Uratnik, *Teorija konjunktornog kretanja*, str. 25–46.

tezo, da so Slovenci zaradi svojega novega relativnostnega položaja občutili nelagodje. Na ravni političnega diskurza so se težko prilagodili položaju ekonomsko najrazvitejše regije. Izgradnja nove identitete je bila očitno večji zalogaj, kot je bilo petje nove himne. Zanimiva dihotomija nastopi med strokovno in politično retoriko. Strokovna argumentacija trezno presoja mesto slovenskega gospodarstva kot regionalne ekonomije v jugoslovanskem okviru, upošteva pridobitve in tveganja kot podlago končne ocene.¹⁶⁷ Politični diskurz pa je šel svojo pot. Konstruiranje podob ekonomske stvarnosti in presoje lastnega položaja se ni izvilo iz dobrega preizkušenih vzorcev politične kulture in interpretacije iz habsburške dobe.¹⁶⁸ Preteklost je očitno preživela državni prevrat in tudi sooblikovala dojetanje novega ekonomskega okolja in relativnostnega položaja v njem. Politična retorika je pri vprašanih ekonomije vztrajala pri trpnosti slovenske pozicije v jugoslovanskem ekonomskem prostoru, kljub aktivni vlogi pri nastajanju jugoslovanske države in opaznemu ekonomskemu in socialnemu napredku. Več kot jasno se je izpostavila determinantna vztrajnost deklariranega pesimizma kot kodeksa javne besede. Vsako opozorilo na neupravičenost pesimizma glede na takratno stvarnost, ki je prihajala iz jugoslovanskega prostora, je bilo ostro in grobo

167 Najbolj tipičen primer tovrstnega pristopa je besedilo Jovana, Glavne produktivne sile, str. 485, 523, 524. Na osnovi obsežnih statističnih podatkov je Jovan prišel do sklepa, da se je »v teku desetih let izvršil v Sloveniji velik preokret ... da je želja po industrializaciji po prevratu okupirala naše ozemlje. Vzrokov za ta nenadni preokret je bilo več. Prvič smo bili odsekani od bivše Avstrije, ki nas je z industrijskimi proizvodi po večini zalagala in je obstajalo upanje, da bodo izdelki domače industrije dobili živahen odjem. Drugič je struktura nove države z eminentno agrarnim značajem sama spodbujala k industrializaciji. Dalje so bili merodajni socialni oziri, kajti skoro odsekani od zunanjega sveta in postavljeni v agrarno državo pri nezadostni agrarni produkciji bi se morali bati nezaposlenosti domačega prebivalstva kot velikega zla in nezadovoljstva med narodom. Končno so razpolagali denarni zavodi s sorazmerno velikimi zaupanji kapitalijami, katere so smatrali vočigled gori navedenih okolnosti kot najugodnejše mesto za obrestovanje ... Če pa upoštevamo, da je preorientacija našega gospodarstva k industrializaciji Slovenije uspeh dela komaj enega decenija, smemo biti s tem uspehom zadovoljni, še več, nanj ponosni, in smemo upati, da čim bolj se bode konsolidiralo gospodarsko življenje v državi, tem bližje bomo tudi mi svojemu cilju.«

168 Vodopivec, *Politične in zgodovinske tradicije*, str. 461–484.

zavrjneno.¹⁶⁹ V politični govorici je bilo priznavanje dosežkov takoj razvrednoteno s kopico pomislekov, utemeljenih na želeni podobi in ne na stvarnosti.¹⁷⁰ Politični diskurz, ne glede na nazorsko usmeritev, je torej v nasprotju s strokovnim nastopal kot kontrapunkt. To pa zato, ker je z negativističnim in obrambnim besednjakom, se pravi z govorom o sebi in svojih strahovih, definiral svoja izhodišča in cilje v odnosu do partnerjev. Gre za specifičen način komunikacije med različnimi sloji, grupacijami ali skupnostmi. Pa tudi v tem pogledu slovensko okolje ni bilo izjema, saj drugi avtorji prav tako navajajo svojevrstno negativistično kulturo interpretacije lastnega položaja med narodi Srednje Evrope.¹⁷¹ Očitno gre za skupno potezo kulturno-politične dediščine, ki je skozi čas vztrajala v prostoru. Gre tudi za postopno prehajanje iz predmodernega proti modernemu pojmovanju politike in čas med obema vojnama je ena od vmesnih oblik na tej poti.

Vmesnost je bila tudi lastnost socialne modernizacije, ki je v času med obema vojnama¹⁷² imela podobo mehčanja tradicio-

169 Lazarevič, Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti, str. 145–154.

170 Tipičen primer tega je razprava tajnika ljubljanske Zbornice TOI in poslanca z liste JNS Jureta Koceta (*Naše gospodarsko stanje*) pri proračunski razpravi za leto 1935/36. Njegova izvajanja so bila ostra in niso dopuščala dvoma. Naj dobesedno navedem njegove besede: »Pogosto slišimo, da je industrija v Dravski banovini cvetoča, da se tu dosežajo veliki gospodarski uspehi, da je skoraj vsa država potrošnik slovenskih industrijskih izdelkov ter da je zato Slovenija sposobna, da izdatno prispeva k splošnim proračunskim namenom ... Slovenija je dežela, v kateri se živi najdražje. Že davno pa je prenehala biti Slovenija cvetoča. Bivši režimi so s svojo davčno, industrijsko, tarifno in prometno politiko dosegli, da je vse svetlo, kar se danes v Sloveniji vidi, samo navidezno, da pa je pravo lice popolnoma drugačno. Kriza, ki je sosedne države samo pretresla, je Slovenijo zaradi neuidevnosti odločujočih bivših činiteljev naravnost upropastila ... cela vrsta tvornic stoji ali dela z minimalnim izkoriščanjem svoje kapacitete. Velika večina tvornic dela le proti naročilu, da obratujejo le, kadar imajo naročila. Samo manjši del tvornic je tako srečen, da more delati na zalogo ... Na eni strani se mora Dravska banovina boriti za svoj življenjski obstanek, na drugi se mora boriti proti najostrejši tuji konkurenci ... Če se torej čuje trditev, kakor smo jo slišali v zadnjih letih ponovno, da ni več treba razširiti industrije v Sloveniji, potem se moramo vprašati, kaj pa naj dela potem Dravska banovina? Bolj ko kdajkoli prej je potrebno Sloveniji posvetiti izredno pozornost in preudarno skrb, da bi se opomogla od težke bolezni ... Vsaj to je treba doseči, da se zopet povrne gospodarsko stanje, ki smo ga že imeli pred letom 1931. Niti zdaleka pa ne bomo dosegli stanja proizvodnje sosednih držav.«

171 Berend, *History in my Life*.

172 *Slovenska novejša zgodovina* 1. str. 480–506.

nalnega družbenega modela. Ekonomska modernizacija je poklicno, premoženjsko in s tem statusno segmentirala slovensko družbo. Segmentacija družbe je dobila izraz v diferenciranih in statusno prilagojenih življenjskih stilih, ki so pospeševali (in bili izraz) individualizacijo(e) na podlagi identitetnih opredelitev in samo/pripisanih podob posameznikov ali širših skupin.

V postopkih transformacije družbenega modela je treba izpostaviti tri točke, ki jih je mogoče jasno razpoznati kot gibalno silo relativiziranja tradicionalnih predstav o družbi in poteh ter načinov notranjih razmerij in razvoja: povečanje umetniške in siceršnje intelektualne kreativnosti po sprostitvi v dvajsetih letih, ekonomsko emancipacijo žensk z vsemi družbenimi pomeni in diskretno moč potrošništva.

V slovenskem zgodovinsko-obstaja konsenz, da pomeni čas med obema vojnama s sprostitvijo, ki je nastopila na začetku dvajsetih let, razcvet najrazličnejših oblik kulturnega dela, tako na polju umetnostnega ustvarjanja s področja likovnih dejavnosti, glasbe in plesa, literature, dramatike in gledališč ali arhitekture. Slovenska umetniška ustvarjalnost se je vključila v sodobne umetniške in kulturne tokove ter omogočala transfer aktualnih umetniških poetik in estetik v slovenski prostor. Z nadgradnjo oziroma predelavo pa je ustvarjala tudi domače presežke. Zelo velik razmah je bil narejen na področju poustvarjalnosti, v obliki profesionalne ali ljubiteljske kulture. Prišlo je do velike institucionalne razvejanosti kulturnih ustanov. Na ravni znanstveno-intelektualnega dela pa je izjemno veliko vlogo odigrala ljubljanska univerza, ki je omogočila komunikacijo slovenskega prostora z mednarodnim okoljem in prenos in posvojitve cele vrste za slovenski prostor novih znanj.¹⁷³ Intelektualna dejavnost, umetniška ali znanstvena, je v javnem prostoru odpirala vprašanje vloge kreativnosti in inventivnosti ter njenega vpliva na družbeni razvoj, a ga hkrati tudi sproti reflektirala s kritične distance. Utrjevala je družbeno razločevanje na temelju umetniške moči ali intelektualnega

173 *Kultura 1918–1941, Slovenska novejša zgodovina*, str. 415–440.

potenciala. S postavljanjem izvirnosti in kritičnosti kot načela eksistence je občinstvo nagovarjala k izkazovanju lastne individualnosti na vseh področjih življenja. Vnemar pa ni pustiti tudi družbenih pomenov splošnega izobraževanja. Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oziroma družbe kot celote ustvarja ozračje, naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati pa se z dvigovanjem izobrazbene ravni tudi povečuje možnost inovacij tako na splošno družbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi tehnologije gospodarskega razvoja.¹⁷⁴ Vsi ti na videz parcialni pojavi so se združevali v širši proces, ki je v času med vojnama mehčal prevladujoči tradicionalni družbeni model.

K navedenemu velja prav gotovo dodati še vprašanje ekonomske emancipacije žensk, ki se je v času med obema vojnama že zastavljalo kot eno izmed osrednjih vprašanj družbenega razvoja in vzdržnosti tradicionalnega družbenega modela. V skladu s prevladujočo družbeno ideologijo, ki je še vedno vztrajala pri tradicionalni sestavi družine in vlogi spolov v družbi, so se na načelni ravni odrekli znatnemu delu slovenskega človeškega kapitala, ki so ga predstavljale ženske. Visok delež ženske delovne sile v gospodarstvu je bil splet različnih okoliščin, predvsem značaja industrializacije. V Sloveniji so namreč že od začetkov prevladovale tiste dejavnosti, ki jih poznamo pod oznako delovno intenzivne panoge. Te so potrebovale veliko za silo pismene delovne sile, ki se jo je dalo hitro usposobiti za opravljanje enostavnih del. Take delovne sile pa je bilo na Slovenskem zaradi agrarne prenaseljenosti veliko, če že ne zelo veliko. Žene in dekleta so že v prvih letih dvajsetega stoletja predstavljale dobro četrtno zaposlenih v Sloveniji. Po prvi svetovni vojni se je delež žensk močno povečal. K strmemu skoku zaposlenih žensk je v obdobju med vojnama poleg ekspanzije delovno intenzivnih panog pripomogla tudi huda gospodarska kriza. Ženske so bile zelo priročne za nadomeščanje moških v industriji, ki so praviloma dobivali višje plačilo. Že tako visok delež žensk v

174 Senjur, *Razvojna ekonomika*, str. 289 in dalje.

slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 %.¹⁷⁵

Slovenija časa med obema vojnama je bila očitno dežela, ki je imela nesorazmerno visok delež žensk med zaposleno populacijo. To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in tudi družini. Z možnostjo zaposlitve izven doma ter pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le socialna vloga žensk, temveč predvsem njihova ekonomska vloga, posledično pa tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno funkcijo, ki nikakor ni bila zanemarljiva. Ta vprašanja je slovenski javnosti v vsej celovitosti leta 1934 predstavila Angela Vode z znamenito knjigo *Žena v sedanji družbi*. V njej je za okolje, ki je bilo glede družbene vloge in razmerij med spoloma še globoko v tradicionalnih okvirih,¹⁷⁶ izzivalno in pogumno predstavila svojo interpretacijo ženskega vprašanja in se navezala na moderne feministične tokove. Temeljna je bila njena misel, ko opozarja na precep oziroma različno hitrost ekonomske in socialne modernizacije, na širši družbeni kontekst in posledice ekonomske emancipacije žensk. Angela Vode tako nedvoumno zapiše, da ekonomska emancipacija žensk, s tem ko znatno prehiteva ideološki imaginarij, naredi za enakopravnost žensk več kot kakršni koli deklarativni ali normativni akti.¹⁷⁷

175 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 408–409.

176 Tipičen primer tega je odnos do ženske izobrazbe. Potrebe se sicer ne da zanikati, a vendar je prevladujoči diskurz jasno omejil potrebnost ženske izobrazbe na osnovni psihofizični lastnosti. O širših ozadjih in družbenih razmerah percepcije posameznih poklicev na akademski ravni nam priča priročnik iz leta 1932 o pravilni izbiri študijske poti. Sporočila, ki jih je dobil bralec, so bila ambivalentna. Avtor je že v uvodu izpostavil stališče o nujnosti višje izobrazbe: »... izobrazba je zaklad, je koristna vsepovsod, brez nje je človek dandanes vedno večji revež ...« Polemiziral je z v javnosti prisotnim vtisom o »hiperprodukciji inteligence« z ugovorom, da nima realne podlage. Vtis o »hiperprodukciji inteligence« je bil posledica dejstva, da je širjenje šolskega sistema nekoliko prehitevalo družbenoekonomski razvoj, kar je na kratek rok omejevalo zaposlitvene možnosti diplomirancev. A kljub treznemu pogledu na svet izobrazbe je avtor hkrati visokošolsko izobraževanje odsvetoval ženskam z argumentacijo o nezdržljivosti ženskega načina mišljenja (čustven, živahen, oseben, konkreten) z abstraktno-teoretskimi poudarki na univerzitetnem študiju. Glej Sušnik, *Akademski poklici*, str. 75.

177 *Zbrana dela Angele Vode*, str. 139.

Kot tretji element rahljanja tradicionalnega družbenega modela navajam potrošništvo. Dejstvo, da je bilo uradno ustvarjenih med 50.000 in 60.000 novih delovnih mest, s sivim sektorjem pa gotovo več, je imelo veliko pomenov. Na eni strani je to pomenilo toliko zagotovljenih družinskih eksistenc in na drugi strani z upoštevanjem družin vsaj četrta milijona prebivalstva z okrepljeno kupno močjo, se pravi potencialnih potrošnikov. Domača potrošnja, poleg jugoslovanskega povpraševanja, postaja pomembno gibalno gospodarske rasti pred drugo svetovno vojno. Potrošništvo kot ideologija se razširi v vse družbene sloje. Ne samo srednji sloj, ki se med vojnama zelo okrepi, temveč tudi med delavstvo in kmete. Posamezni elementi življenjskega stila višjih slojev pronicajo navzdol po družbeni lestvici. Nižji družbeni sloji poskušajo prevzemati potrošniške vzorce statusno višjih slojev, a v teh postopkih posvajanja dejansko nastajajo nove oblike.¹⁷⁸

178 O različnih aspektih modernizacije načina življenja med vojnama glej *Slovenska novejša zgodovina* 1, str. 495–506.

ELEMENTI POTROŠNIŠTVA

Potrošništvo se kot sodoben pojem v slovenskem prostoru začne pojavljati z začetki industrializacije. Pomemben zunanji znak oblikovanja potrošniške družbe so poleg drugega oglasi v medijih. Slovensko oglaševanje je do prve svetovne vojne prehodilo pot od začetnega sporadičnega pojavljanja posamičnih oglasov v rednem periodičnem in dnevnem tisku do zrelega oglaševanja in navzočnosti blagovnih znamk v dnevnih izdajah časopisov. Sprva so javnost seznanjali z določenimi storitvami ali izdelki in seveda opozarjali na njihove ponudnike oziroma proizvajalce. Pozneje so priporočali tudi okuse, vrednote in vzorce obnašanja. S stališča blagovnih znamk in oglaševanja je treba reči, da se tudi na tem področju zrcalita državno in ekonomsko okolje ter položaj slovenskega ozemlja v njem. Prav gotovo je zelo povedno, da že na bežen pogled opazimo značilno dejstvo: industrijski izdelki so bili označevani z nemškimi imeni in so bili po poreklu praviloma, ob nekaj izjemah, zunaj slovenskega ozemlja. Slovenska imena so se praviloma pojavljala s ponudniki storitev ali obrtniškimi in industrijskimi izdelki nizke tehnološke zahtevnosti. Pred prvo svetovno vojno je bilo potrošništvo v svojih potencialih omejeno, saj je šlo za

družbo in ekonomsko okolje, ki je bilo v materialnem pogledu in po kupni moči prevladujoče skromno. Večina prebivalstva je živela na robu eksistenčnega minimuma, tako v kmetijskih kot neagrarnih dejavnostih. Največ povpraševanja je bilo po osnovnih življenjskih potrebščinah, po obutvi in obleki. Temu prilagojena je bila tudi ponudba. Industrijska produkcija tega segmenta gospodarskih dejavnosti še ni zasedla, zadovoljevanje potreb so zagotavljali proizvajalci, kmetje in obrtniki, v neposrednem stiku s kupci. Od tod izhaja še sorazmerno velik pomen tržnih dni, sejmov ali krošnjarenja.

Zelo velik pomen, zlasti na podeželju ali v delavskih središčih, so imele zadružne trgovine, nabavno-prodajne zadruge na podeželju in potrošniške v urbanih središčih, pod blagovno znamko Konzum. Zadružne trgovine so sicer pripomogle k pomembnemu premiku, tj. k rahli okrepitvi kupne moči velikega dela prebivalstva ob enakih dohodkih, vendar niso bile gibalo trgovinskega razvoja.¹⁷⁹ Trgovina na drobno je bila nesegmentirana in slabo razvita, mreža skromna. A tudi v takem okolju so se pojavili znanilci sprememb, ki so napovedovali velik strukturni obrat. Na začetku 20. stoletja so v Ljubljani, Celju in Mariboru nastale posamične moderne trgovine, veleblagovnice, kakor so jim rekli, npr. Urbančeva hiša v Ljubljani ali Stermecki v Celju.¹⁸⁰ Veleblagovnice so bile zasnovane na sodobnih načelih razstavljanja blaga, kar omogoča neposreden stik kupcev z artikli. Oglaševanje in prepoznavne blagovne znamke dobijo polni smisel, saj je treba doseči širok krog populacije, potencialnih potrošnikov. Trgovec nastopa v vlogi svetovalca in ne odkritega arbitra, kot je pri prodaji prek pulta. Tak pristop prodaje je na dolgi rok spreminjal funkcijo trgovine. Dodajal ji je še vlogo socialnega prostora, spreminjanja življenjskih stilov, načinov in vzorcev nakupovalnih navad. Z možnostjo sprehajanja, ogledovanja in tipanja se budi želja (impulz) po posedovanju. Ugodje nakupa je utemeljeno v

179 Lazarevič, *Ekonomska samozaščita in odgovornost*, str. 99–122.
180 Počivavšek, *En gros & en detail*.

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 400

presežku nad uporabno vrednostjo, v (pripisanem) statusu, ki ga prinese želeni predmet.¹⁸¹ Potrošništvo kot življenjski vzorec je bilo rezervirano za zelo ozek krog slovenskega prebivalstva, pretežno v mestih. A tudi pri tem je treba opozoriti, da je bil proces urbanizacije šele na začetku, pač v skladu s počasnim spreminjanjem gospodarske in socialne strukture slovenskih dežel. Slovenski prostor ni premoagal močnega središča, nasprotno, v slovenski prostor so svoje gravitacijsko območje širila središča z obrobja slovenskega prostora – Trst, Gradec, Zagreb, s tem pa tudi vzorce potrošnje, odvisne od življenjskih slogov posamičnih družbenih plasti. Prav gotovo pa pri obravnavi časa pred prvo svetovno vojno ne moremo mimo dejstva, da je v slovenskem prostoru na ravni javnega diskurza še prevladovala antikapitalistična in antipotrošniška ideologija; to sta sicer

181 Corrigan, *The sociology of consumption*; McCracken, *Culture and Consumption*; Gombač, *Kulturni posredniki*, str. 43.

dve strani enega pojava, ki je bil posledica težkega sledenja in zaostajanja za modernizacijskimi procesi.

Čas med obema vojnama je bil z razmahom industrializacije in povečanega obsega zaposlenega prebivalstva v prid penetraciji in sprejemanju potrošniških modelov. Ta proces ni ostal brez posledic v javni medijski podobi. Strukturni gospodarski spremembi sta sledila tudi oglaševanje in znamčenje. Število slovenskih blagovnih znamk oziroma znamk s slovenskega prostora se je zvišalo, hkrati pa so bile v javnosti navzoče prek zakupa prostora v časopisih in revijah. Slovenska industrija se je uveljavila z izdelki široke potrošnje. Zato je tudi oglaševanje naraslo po obsegu in pogostnosti, kajti težko je najti časopis ali revijo, ki ne bi v večjem ali manjšem obsegu vključevala oglaševanja. Uveljavitev in doseg oglaševanja sta postala globlja kakor kdaj koli prej. Tudi z novim medijem – radiem, ki je počasi prodiral v gospodinjstva, se je širil oglaševalski prostor in omogočal spoznavati posamične blagovne znamke.

V tem času se je postopno prilagajala in preoblikovala struktura slovenske trgovine. Število trgovin in prodajnih površin se je na splošno povečalo, trgovina je postala bolj segmentirana, v slovenskem prostoru se je nekoliko bolj opazno uveljavljal koncept modernih veleblagovnic. V povprečju je sto prebivalcev lahko nakupovalo v enem trgovskem obratu. Trgovska mreža je bila gostejša v okolici starih ali novonastalih industrijskih središč, kjer je bila tudi najgostejša naseljenost pokrajine in najvišja koncentracija kupne moči. Pomen združenih trgovin na podeželju je upadal, združna trgovinska mreža Konzum je ohranjala svoj položaj v mestih. Na podeželju se je najbolj uveljavila vrsta trgovine z mešanim blagom za zadovoljevanje vsakdanjih življenjskih, pa tudi osnovnih gospodarskih potreb. Takšne trgovine so bile tudi v mestih, kjer pa so že prevladovale specializirane trgovine. Težnje so šle očitno v prid trgovin, ki so prodajale eno samo skupino industrijskih izdelkov, zato pa so imele pestrejšo in kakovostnejšo izbiro in različne cenovne razrede. Značilen primer je bila veleblagovnica mednarodnega

obutvenega koncerna Bata s svojo palačo v Ljubljani (današnja Nama), številne so bile tudi trgovine tekstilnega blaga ali oblačil. Zaradi kakovostne spremembe trgovinske ponudbe ter spričo razvoja in pocenitve prometnih storitev (železnica, med vojnama pa avtobusni promet), ki so lajšale dostopnost mestnih trgovin, so zamirale branjarije, kramarije, tudi krošnjarjenje. V zatonu so bile tudi podeželske sejemske prireditve. Slovenska trgovina je bila razdrobljena z nizko stopnjo koncentracije. V majhnih trgovinah so lastniki ob pomoči družinskih članov delali sami, ves dan in z minimalno režijo, s skromnim inventarjem in v skromnih prostorih. Ekonomsko so bili ogroženi že ob majhnem nihanju povpraševanja.¹⁸²

S potrošništvom se je oblikovala nova estetika bivanja, nova estetika telesa in videza. Zlasti v oblačilni kulturi, kjer čas med obema vojnama pomeni uveljavitev mode kot dejanja individualizacije, a hkrati tudi pripadnosti in statusnih relacij do drugih skupin. Slovensko časopisje je preplavljeno s podobami modernih oblačil in ženskih teles, ki vzpostavljajo nov kanon ženstvenosti. Skozi modne smernice vstopa v slovenski prostor tudi seksualizacija ženskega telesa. Ta kot sestavni del novega modela ženstvenosti, ki ga omogoča ekonomska emancipacija žensk, radikalno spreminja tradicionalno podobo ženske. S svojo privlačno močjo drugačnosti in navidezno možnostjo zunanjega statusnega izenačevanja z drugimi družbenimi skupinami pa se nezadržno širi med prebivalstvom in pridobiva atribut konsenzualne legitimnosti.¹⁸³

V kompleksu potrošništva je treba opozoriti še na moment razkazovalne potrošnje, kakor ga je definiral Thorsten Veblen. Potrošnje v industrijski družbi definira kot eminentni element družbenega razlikovanja. Določenemu statusu se pripisujeta tudi raven potrošnje in možnost brezdelja. Sposobnost financiranja te potrošnje pa je obvezna za družbeno verifikacijo statusnega položaja. Bolj se premikamo po premoženjski lestvici

182 Počivavšek, *En gros & en detail*.

183 Gombač, *Modni pele mele*.

navzgor, višje so zahteve.¹⁸⁴ V tem interpretativnem okviru izstopajo trije elementi tovrstne potrošnje, ki se kažejo kot simbol odprtosti družbe, sposobnosti živeti z razlikami in postopnega opuščanja tradicionalnega družbenega modela. Prvi predmet je avtomobil, ki v času med obema vojnama ni več nedosegljiv ideal. Širiti se začne tudi med pripadniki srednjega sloja, ne le med najpremožnejšimi. Pravzaprav si ne morejo več misliti sveta »brez teh priročnih in koristnih vozil«.¹⁸⁵

Drugi element izkazovanja statusnega položaja skozi potrošnjo so bivališča in druge reprezentativne poslovne stavbe. Zasebne stanovanjske vile, ki jih zidajo po slovenskih mestih, simbolizirajo individualizacijo in segmentacije družbe na osnovi statusnih položajev. Stanovanjske vile so simbol ekonomskega in družbenega uspeha novega srednjega razreda, ki se med vojnama naglo okrepi kot posledica podjetniškega uspeha in razmaha javnega sektorja v izobraževanju, socialno-varstvenih sistemih in administraciji na različnih ravneh.¹⁸⁶ Med tipične primere razkazovalne potrošnje, ko posameznik ravna v skladu s pripisanimi pomeni in ravnaji svojega družbenega položaja, naj ob koncu navedem še primer Rada Hribarja. Kot zelo premožen človek je v zunanji legitimaciji svojega položaja šel dlje kot drugi. K njegovemu statusu je spadalo že skoraj aristokratsko življenje. Razkošno stanovanje v Ljubljani ni bilo dovolj. Svojo družbeno pozicijo je zaokrožil z nakupom gradu Strmol. Njegova socialna pozicioniranost izjemnosti, po zaslugi ustrezne ekonomske podlage, se dopolni še z aktivno, izobraženo, celo ekstravagantno ženo.¹⁸⁷ Zveza se dopolnjuje; Rado Hribar zagotavlja plačilno sposobnost, njegova žena socialno reprezentacijo potrošnje.

Tudi korporativni sektor je šel po enaki poti zunanje reprezentacije. Svojo moč kaže na primeru reprezentativnih stavb Ljubljanske kreditne banke, Slavije, Zadružne gospodarske

184 Glej Veblen, *Razkazovalna potrošnja*, str. 227–240.

185 *Ilustracija*, str. 187.

186 Osnovne podatke o vilah in življenjskih poteh njihovih lastnikov lahko najdemo v delih Boga Zupančiča (*Usode ljubljanskih stavb in ljudi*) o arhitekturni zapuščini v Ljubljani.

187 Glej Hribar, *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 48

banke, Vzajemne zavarovalnice, če naštejemo domače, ali denimo Bate v primeru tujega podjetja. Sporočilo uspešnega korporativnega sektorja prek simbolnega pomena stavb, umeščenih v sam center Ljubljane, je očitno. V svojih ambicijah je zmožel seči prek dosega tradicionalnih socialnih vrednot skromnosti, zadržanosti in predvidljive gotovosti. To ambiciozno stališče korporativnega podjetniškega sektorja je dopolnjeval javni sektor z Narodno in univerzitetno knjižnico in obsežnim preurejanjem Ljubljane po idejah Jožeta Plečnika. Z novimi merili estetizacije arhitekture in mestnih javnih prostorov, z mislijo na slovenske Atene, je dal Ljubljani trajen pečat. Pozabiti pa ne smemo na Pokojninski zavod, ki je kot javna korporacija zaznamoval Ljubljano z Nebotičnikom. Impozantna stavba, v tem času najvišja v Jugoslaviji, oznani novo koncepcijo mesta kot sestavnega dela novega gospodarskega razvojnega vzorca. S posegom v višino prek drugih stavb vnaša v slovenski prostor merilo ekonomizacije mestnega prostora.¹⁸⁸ Grupiranje korpo-

188 Glej navedeno delo B. Zupančiča.

rativnega sektorja na posameznih mestnih lokacijah pomeni tudi socialno pozicioniranje v slovenskem gospodarstvu in družbi.

Tretji moment razkazovalne potrošnje je kulturna dimenzija. Med slovenskimi podjetniki, v zasebnem ali korporativnem sektorju, je opazna neke vrste norma, neformalna družbena obveza, da je moral tedanji uspešni slovenski poslovnež izkazovati tudi svojo kulturno omikanost. Od njih se ni terjalo samo uživanje v kulturnih dobrinah, kar je bilo pridržano za običajne prebivalce. Od uspešnih poslovnežev so pričakovali nekaj več. Ker je bila kultura ena od najpomembnejših identifikacijskih točk v emancipacijskem procesu Slovencev kot samosvoje narodnostne entitete, so od uspešnih gospodarstvenikov pričakovali tudi aktivno podpiranje slovenskih kulturnih ustanov tako z materialnimi sredstvi kot lastnim angažiranjem. Vodilni slovenski gospodarstveniki so se trudili zaokrožiti tudi te statusne zahteve s članstvom v različnih kulturnih organizacijah in društvih in podpiranjem različnih drugih kulturniških pobud. Ivan Slokar je z mesta direktorja Zadrúžne gospodarske banke izdatno podprl nastajanje Slovenskega biografskega leksikona. Alojzij Vodnik, predsednik upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke, si je sloves mecena in kultiviranega človeka pridobil z izjemno obilno finančno obdaritvijo Narodne galerije v Ljubljani, da si je lahko uredila svoje prostore v Narodnem domu.¹⁸⁹

Kljub zaznavnim spremembam je bil slovenski trg v obdobju med vojnama skromen, raven povpraševanja je bila še vedno nizka zaradi nezadostne kupne moči. O tem priča vrsta kazalnikov, npr. dohodki kmečkega prebivalstva, ki ga je bilo največ, in tudi delavstva, druge najštevilčnejše skupine porabnikov. Ta dva sloja sta se večinsko skozi življenje prebijala v bolj ali manj veliki revščini, ki se je največkrat sukala okoli eksistenčnega minimuma.¹⁹⁰ V tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, je osebna in družbena življenjska raven zelo upadla. V ospredje so prišle ideologije, ki so interes skupnosti postavile nad

interese posameznika. Doktrinarna prevlada se ni ustavila samo pri političnih, ekonomskih in socialnih svoboščinah, temveč je zajela tudi potrošništvo: samoomejevanje in samoodrekanje naj bi postali vodili idealiziranega življenjskega sloga.¹⁹¹

Obdobje po drugi svetovni vojni je prineslo drugačen politični in gospodarski kontekst. Razen za izbrano komunistično elito je bilo onemogočeno tudi potrošništvo. Vzorci porabe in življenjski slogi so bili predpisani, tj. planirani. Vse skupaj je mogoče opisati z ideologijo socialnega in materialnega egalitarizma. Spremembe v potrošništvu so sledile generalnemu toku ekonomskih reform jugoslovanske komunistične ureditve z večjo občutljivostjo za življenjsko raven prebivalstva. Začel se je proces oblikovanja »slovenske komunistične« različice potrošniške družbe kot življenjske ideologije in prakse, ki je nastopila v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja. Težnja oblasti za pospeševanje industrije potrošniških dobrin, dvig osebne in družbene življenjske ravni je bila več kot očitna. Pomembno so se okrepile panoge za produkcijo blaga za široko porabo. Poudarjeno je bilo spodbujanje storitvenega sektorja, kjer je bila še najbolj dopuščena drobna zasebna pobuda. Vse skupaj je spremljala tudi politika rasti osebnih dohodkov. V sedemdesetih letih je bil dosežen dokaj visok družbeni standard s skoraj polno zaposlenostjo, sistemom zdravstvene, socialne in pokojninske zaščite za skoraj vse prebivalce.¹⁹²

To je bil čas, ko sta nastopili tudi intenzivnejša urbanizacija in motorizacija prostora. Materialna stran življenja v Sloveniji je postala visoka glede na preteklost in glede na tisto v Jugoslaviji in vzhodnih komunističnih državah. Bila je odprta pot v potrošništvo. Relativno visokim dohodkom oz. zvečani kupni moči prebivalstva, ki je omogočala visoko raven povpraševanja po potrošnih in trajnih dobrinah, je sledilo tudi prestrukturiranje industrije in storitvenega sektorja. Število slovenskih blagovnih

189 Lazarević – Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa*, str. 38, 69, 78.

190 Kresal, *Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do 1941*, str. 114.

191 Lazarević. *Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih*, str. 33–42.

192 Lorenčič, *Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji*, str. 131–143; Rendla, *Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji*, 171–199.

znamk je izjemno naraslo. Pridruževale pa so se jim tudi tuje znamke, saj je bil uvoz sproščen. Oblikoval se je javni in zasebni prostor materialnih simbolov z veliko socialno konotacijo. V šestdesetih in sedemdesetih letih so se pojavne oblike potrošniške družbe zaokrožile. Prišlo je do množične uporabe instituta potrošniških posojil, ki so jih bodisi v sodelovanju bodisi posamično ponujali trgovci in banke in so bile dodatna spodbuda za zadovoljevanje potrošniških strasti.¹⁹³ Od začetka šestdesetih let so samopostrežne trgovine postopoma spodrinile klasično prodajo prek pulta. Leta 1971 odprta veleblagovnica Maximarket v Ljubljani tako simbolizira slovensko potrošniško družbo v komunističnem slogu in strukturni preobrat slovenske trgovine in industrije potrošnih dobrin v načinih približevanja kupcem. V pomenskih razsežnostih moderne konceptualizacije trgovine se fenomen Maximarketa po sedmih desetletjih navezuje na veleblagovnico iz Urbančeve hiše.

Po začetku reform v petdesetih letih v smeri samoodgovornosti podjetij in uvajanja »tržnih elementov« v gospodarsko prakso se je tudi v komunistični gospodarski ureditvi pojavilo oglaševanje, in to v vseh klasičnih funkcijah, ki so marsikdaj pomenile zanikanje komunistične vrednostne ureditve. V naslednjih desetletjih je postala navzočnost blagovnih znamk, ki so se množično razširile kot rezultat spremenjenih poudarkov gospodarske in socialne politike, prek oglaševalskih prizadevanj nekaj vsakdanjega. Pri tem je bilo pomembno, da je razvoj oglaševalske stroke in koncepta blagovne znamke povsem sledil zahodnim vzorom.¹⁹⁴ Sledil je tudi razmahu medijev. Radio je postal že v šestdesetih letih standardna oprema bivanjskih prostorov, sledila mu je televizija. Naklade časopisov in revij so dosegale višine, ki jih do tedaj niso poznali. Množico poti do potencialnih potrošnikov prek medijev je oglaševalska

193 *Slovenska novejša zgodovina 2*, str. 873–900, 961–972, 1000–1024, 1045–1049, 1081–1094, 1104–1117, 1127–1139; Repe, *Changes in lifestyle and social and national structure in Slovenia after world war two*, 195–212.

194 Damjan, *Development of Slovenian brands*, str. 363–372; Cockta – pijača vaše in naše mladosti.

stroka dobro izkoristila. Socialne implikacije so bile očitne: sočasno je prihajalo do prevzemanja vrednostnih sistemov potrošniške družbe, novih načinov nakupovanja, strukture in vzorčnih modelov potrošnje in podob življenjskih slogov, ki so bili neredko v nasprotju z uradno ideologijo.¹⁹⁵ Sledili so zahodnim zgledom, zlasti iz avstrijskih in italijanskih razmer, kjer so tačas doživljali dobo do tedaj neslutene rasti življenjske ravni. Dostopnost signala italijanskih in avstrijskih radijskih in televizijskih postaj, množični nakupovalni turizem v bližnjem zamejstvu (Trst!),¹⁹⁶ dostopnost tujega tiska v izvirnikih ali prevodu so izjemno vplivali na oblikovanje potrošniških vzorcev in načinov nakupovanja. Potrošništvo in oglaševanje v kontekstu komunistične ureditve je nedvomno prispevalo k pričakovanjem prebivalstva o možnostih zadovoljevanja potreb in »potreb«, o kakovosti in obsegu življenjske ravni.¹⁹⁷ Če ob tem upoštevamo še odprtost države in možnost potovanj, tj. vključevanja v širše intelektualne in potrošniške tokove in modele, lahko sklenemo, da so ti procesi veliko prispevali k spremembi doživljanj komunistične ureditve v Sloveniji. To sprejemanje prav gotovo ni kronološko omejeno, učinkuje namreč tudi zunaj minulosti konkretnega časa.

Eden od takih pojavov, ki je zaznamoval čas in bil simbol komunistične potrošniške družbe in blagovne znamke, je bil fenomen Cockte. Ta fenomen priča o pogumu misliti ambiciozno, prek omejitev okolja in sistema, priča o sposobnosti prevzemanja tujega znanja in njegovega preoblikovanja, da ga je mogoče uporabiti v domačem okolju. Na Cockto so vezani simboli kakovosti, uživanja prostega časa, odraščanja, povezovanja s športom (Planica!) in vpeljevanja promocij oziroma uveljavljanja imena in pomenov blagovne znamke po zahodnih

195 Glej ilustrativen članek Černe, *Marketing oziroma trženje produktov dela v samoupravnem socialističnem družbenoekonomskem sistemu*, str. 371–378. O oglaševanju v socialistični jugoslovanski dobi glej tudi Patterson, *Truth half told*, str. 179–225.

196 Švab, »To si enostavno morala imeti!«, str. 131–143; Mikula, *Highway of desire*, str. 211–237.

197 Podrobneje glej Patterson, *Bought & Sold*.

oglaševalskih zgledih. Janez Damjan je njeno vlogo opredelil z naslednjimi besedami: »Cockta je z grafično podobo, tiskanimi in TV-oglasi skoraj desetletje oblikovala oglaševalske standarde na trgu. Pionirstvo ne samo na trgu pijač, temveč tudi na oglaševalskem trgu, je pomemben dejavnik njene dolgoročne tržne prednosti«. Cockta lahko predstavlja simbol slovenskega ekonomskega položaja v jugoslovanskem okviru kot še nekatere druge blagovne znamke iz časa socializma (Cet, Solea, Varikina, Paloma, Jupi, Subrina, Tervol, Frupi, Pingo, Fructal, Alpsko mleko ...). Njena zgodba se je začela zgodaj, leta 1953, ko so njeni snovalci z oglaševalsko kampanjo že predvideli prihajajoče ekonomske reforme v času centralno-planske ekonomije. Zamišljena je bila kot »socialistični« nadomestek Coca-cole; po letu 1968 sta bili blagovni znamki tekmici na jugoslovanskem trgu. V tem merjenju je Cockta na začetku potegnila krajši konec, saj se ni mogla meriti s simbolno močjo Coca-cole, kasneje ji je vsaj parirala. Cockta je doživela izjemen uspeh, nekaj časa je celo veljala za generični pojem gaziranih pijač v Jugoslaviji. Ambicioznost se ni omejevala le na domači trg. Uspeh je doživela tudi na Poljskem, dve leti so jo celo prodajali na Nizozemsko. Da je bila usoda Cockte neposredno vpeta v čas in prostor, z njegovimi lastnostmi vred, kaže tudi dogajanje v kriznih osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Takrat je Cockta v simbolnih pomenih in ekonomski uspešnosti nazadovala. Še bolj kritično je bilo obdobje tranzicije v devetdesetih letih 20. stoletja, ko je zdrsnila na raven životarjenja daleč od nekdanje vloge in pomenov. Njen status so znova obnovili po letu 2000.¹⁹⁸

Cockta je primer potrošništva v okviru komunistične gospodarske ureditve. Povsem drugače pa učinkuje turizem, ki ponazarja kompleksnost razmerij potrošniške družbe v dolgoročni časovni perspektivi, tako na ravni nacionalne ekonomije kot tudi pri vključevanju v mednarodne gospodarske tokove. Gre za pojavnost turizma kot družbenega procesa

198 Damjan, Sodobna slovenska legenda, str. 27–36; Ramovš, Cockta, zgodba o pijači vaše in naše mladosti, str. 55–87.

binarnega razločevanja dveh plati, dveh sfer življenja. Na eni strani za običajno/vsakdanje življenje in na drugi strani posebno/nevsakdanje življenje, kamor se uvršča turizem.¹⁹⁹ Turizem torej uvrščamo v koncepte dela in nedela, v novoizumljeni koncept prostega časa in oddiha, v koncept uživanja, radosti potovanja. Turistična potrošnja je neločljivi del t. i. razkazovalne potrošnje, ko se določenemu statusu pripisuje tudi raven potrošnje in možnost brezdolja.²⁰⁰

V tem kontekstu je potekal razvoj turističnih dejavnosti. Vzpostavilo se je nekaj razvojnih modelov turizma, ki so bili pogojeni z družbeno strukturo in s stanjem socialne modernizacije. Ker je bila modernizacija počasna, je bil tudi razvoj turizma sorazmerno počasen. To vodi do prvega sklepa, da je bilo dolgo časa osnovno gibalno razvoja turizma v slovenskih deželah zunanje povpraševanje. Tuji gostje so tisti, ki spodbudijo vznik turističnih zmogljivosti na slovenskem prostoru. Domače povpraševanje postane pomembnejše v drugi polovici 20. stoletja, ko turizem dobi značaj množičnosti. In množičnost je posledica tako ekonomskih kot socialnih vidikov. Na eni strani strukturnih sprememb v družbi, ki je s procesi ekonomske modernizacije postala bolj premožna, na drugi strani gre za spremembe življenjskega stila širših družbenih slojev, ko nižji družbeni sloji posnemajo vrednote in življenjske stile višjih slojev.²⁰¹ Prav gotovo je smiselno uvesti razločevanje med turizmom 19. in 20. stoletja. Tako 19. stoletje v slovenskem primeru, a tudi širše v evropskem prostoru, pomeni konstituiranje potrošniških modelov moderne turizma. 20. stoletje pa v taki shemi prispeva poglobljanje in vstop množic v turistične dejavnosti, turizem postane industrija. 20. stoletje, natančneje njegova druga polovica, torej pomeni prenos modela prostega časa, brezdolja in oddiha, ki je bil do tedaj rezerviran za ozek družbeni sloj, na najširše družbene sloje z vsemi ekonomskimi

199 Corrigan, *The sociology of consumption*, str. 132.

200 Veblen, *Razkazovalna potrošnja*, str. 227–240.

201 Več o teh družbenih aspektih potrošništva glej Corrigan, *The sociology of consumption*, str. 17–49; McCracken, *Culture and Consumption*, str. 3–30.

potenciali, kar dopolnjuje sicer vsesplošen vstop množic v vse sfere družbenega življenja.

V skladu s strukturnimi značilnostmi družbe je bila turistična dejavnost na Slovenskem omejenega obsega. Do druge svetovne vojne je bila omejena le na ozko skupino prebivalstva (plemstva, visokega meščanstva), ki je v postopkih družbene legitimacije svojega položaja vzpostavljala turizem kot točko razločevanja do drugih družbenih slojev. Imeti materialno preskrbljenost, brezdelni prosti čas, možnost zdravega oddiha so bili momenti, ki so plemstvo in višje meščanstvo nedvoumno razlikovali od drugega prebivalstva. Ravno njihov status izjemnosti je poleg termalnih izvirov spodbudil nastanek slovenskih naravnih zdravilišč. V slovenskem prostoru, in tudi v širše srednjeevropskem, se tako zlasti od začetka 19. stoletja uveljavijo zdravilišča Rogaška Slatina, Radenci, Dobrna, Laško, Rimske Toplice, Dolenjske Toplice.²⁰² Delovanje teh turističnih točk je bilo v pretežni meri posledica zunanjega povpraševanja. Med gosti so prevladovali ljudje izven slovenskega prostora in praviloma višjega podjetniškega ali uradniškega meščanstva. O tem nazorno priča primer Rogaške Slatine kot najbolj eminentnega turističnega kraja v Sloveniji v 19. stoletju.²⁰³

Strukturno spremembo v razvoju turizma v slovenskem prostoru prav gotovo pomeni prihod železnice. Železnica ne samo, da je spremenila pojem časa in potovanja, temveč je predvsem na novo definirala dostopnost posameznih območij glede na ceno in razdaljo.²⁰⁴ Vključevanje v železniško omrežje je ponudilo priložnost perspektive množičnosti in širitve turistične dejavnosti izven zdravilišč. V kombinaciji z meščanskimi vrednotami čistosti in zdravja, kar omogočata svež zrak in neokrnjena narava, se je začela širiti turistična dejavnost. Tipičen primer tega je Bled, katerega sloves je bil utemeljen na zdraviliški dejavnosti, vendar z drugimi poudarki. Kraj je sicer

202 Granda, Prispevek plemstva k razvoju turizma na Slovenskem, str. 38–47.

203 Bolj podrobno *Knjiga gostov zdravilišča Rogaška Slatina*.

204 Mohorič, *Zgodovina železnic v Sloveniji*; Cvirn, Studen, »Ko vihar dirjajo hlaponi«; Bogič, *Pregled razvoja železniškega omrežja na širšem gravitacijskem območju Slovenije in Istre*.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 236

premogel tudi termalne vrele, vendar se je sloves Bleda razširil zaradi drugačnih terapij. Na Bledu se je razvil tip zdravljenja, ki vključuje vodo, zrak, sonce, vegetarijanstvo in nudizem in je že od začetka privabljal bolj premožne goste.²⁰⁵ Drug zanimiv primer turističnega pozicioniranja in izrabljanja lege ob železnici predstavlja Celje. V zadnjih desetletjih 19. stoletja je postalo, kot vmesna postaja na južni železnici, tudi turistično središče. Kot drugje je bil začetek turistične dejavnosti v Celju povezan z zdravstvenimi razlogi. Celje kot turistični kraj, kot kraj oddiha in zdravja, so poosebljala kopališča na bližnji reki Savinji. V propagandne namene so jih enačili z zdravilno močjo bližnjih termalnih zdravilišč, kot so bila Rogaška Slatina, Laško ali Rimske Toplice.²⁰⁶

Celjski primer je že kazal tendenco množičnosti v turističnih dejavnostih 19. stoletja v Sloveniji. Še največ pa je k temu

205 Benedik, Dežman, *Izbrana poglavja iz blejske turistične zgodovine*, str. 187–214.

206 Studen, *Gremo na rajžo*, str. 23–36.

Rogaška Slatina, *Ilustrirani Slovenec*, 1929, str. 172

prispevala praksa meščanskega poletnega počitnikovanja. Šlo je za fenomen, ki je bil v Srednji Evropi poznan pod imenom »sommerfrische«. Gre za simbolno prakso razkazovalne potrošnje, pozicioniranja v družbeni hierarhiji, posnete po vzoru plemiške razdvojenosti med mestom in gradom na podeželju. Fenomen je bil utemeljen na dihotomiji mesta in vasi, mestnega in naravnega okolja, nezdravega in zdravega okolja. V meščanskem okolju je ta fenomen treba brati tudi v kontekstu idealiziranja kmečkega prebivalstva (podeželja) kot vira tradicije, nosilca tradicionalnih vrednot, nacionalne kulture, pristne ljudskosti in nacionalne zavednosti, izvor fizičnega in duhovnega zdravja, kar je bila običajna ideologija tega časa.²⁰⁷ Praksa umika iz mest na podeželje v času visokega poletja se je širila med meščanskimi sloji v skladu z njihovimi materialnimi možnostmi. Pojavu »sommerfrische« je možno slediti tudi v slovenskem prostoru, pa čeprav na znatno nižji ravni kot v bližnjih deželah. To je tudi razumljivo, saj je bila stopnja urbani-

207 Prinz, *German Rural Cooperatives*.

zacije, gostote slovenskih mestec, nizka, prav tako pa je bila nizka socialna stratifikacija slovenske družbe. Razen redkih primerov so bili prebivalci slovenskih mest v stiku z naravo že v kraju vsakodnevne bivanja. Kot je običajno pri prevzemanju drugih praks, so nastale modificirane, lokalno pogojene oblike meščanskega poletnega počitnikovanja. Na osnovi publiciranih izsledkov posameznih raziskav je mogoče sklepati, da je šlo bolj za priložnostne manifestacije »sommerfrische« v obliki enodnevnih ali daljših večdnevnih izletov na podeželje in obale rek, daljših obiskov sorodnikov na podeželju,²⁰⁸ kot pa za življenjsko prakso razločevanja zimskega in poletnega prebivališča ali idealiziranega iskanja stika z naravo ter s tem vračanja k namišljeni pristnosti.

Eden od elementov usmeritve turizma k množičnosti je bil gorski turizem. Tovrstni turizem se začne v slovenskih gorah konec 19. stoletja. Je tudi veja turizma, kjer najbolj izrazito pride do prepletanja z nacionalnim gibanjem. Tudi gore postanejo točka politično-nacionalnega razločevanja in razmejevanja znotraj zapletenih slovensko-nemških razmerij. Nacionalizem kot motivacijski element množičnosti in osvajanja »nacionalnega prostora« v alpskem svetu je bil značilen le za čas bivanja Slovencev v okvirih Habsburške monarhije.²⁰⁹ V času pred prvo svetovno vojno so v slovenskem prostoru opazni tudi začetki obmorskega turizma. Tudi ta zvrst je bila spodbujena z zdravstvenimi razlogi. V sklopu istrskega turističnega razvoja z današnjega slovenskega ozemlja velja izpostaviti Portorož, kjer so v umeščanju na turistični zemljevid najprej izvajali zdravljenje z morskim zrakom, morsko vodo, blatom in soljo. Iz omejenega in lokalnega pojava je obmorski turizem že na prelomu iz 19. v 20. stoletje postal upoštevanja vreden ekonomski fenomen in tudi ta zvrst turizma je bila pogojena z zunanjim povpraševanjem ter investicijami, tudi iz čeških dežel.²¹⁰

208 Šorn, *Načini preživljanja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane*, str. 105–121.

209 Dolenc, *Turizem v slovenskih hribih in gorah*, str. 136–139.

210 Kavrečič, *Biseri avstrijske riviere*, str. 113–128; Kavrečič, Klabjan, »Na najlepše morje na svetu, na Jadran«, str. 175–206.

Vzporedno z razvojem turistične dejavnosti in večanjem njenega ekonomskega pomena je potekalo tudi organizacijsko vzpostavljanje struktur za stimuliranje turističnega razvoja na ravni civilne družbe v obliki različnih lokalnih društev in tudi na ravni širših regionalnih enot. Tako so leta 1905 v Ljubljani ustanovili Deželno zvezo za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem, ki naj bi uskladila prizadevanja lokalnih društev na ravni celotne dežele in organizirano vodila turistično propagando.²¹¹

Čas med obema vojnama je pomenil prelomnico za turistične dejavnosti, zlasti v pogojih poslovanja. Nastanek novih držav in meja, vsesplošna negotovost in nepredvidljivost dvajsetih, a še bolj depresivnih tridesetih let ni ostala brez posledic. Pretok turistov se je upočasnil in razredčil. Strukturne značilnosti slovenskega turizma so ostale enake.²¹² Pridružile so se nove oblike turističnih dejavnosti. Pojavil se je nov model turistične potrošnje, zimski turizem. Priljubljenost zimskih športov, sankanja, drsanja in smučanja, se je povečala. Do tedaj odmaknjeni kraji z ustrežno lego so začeli pridobivati turistični značaj. Uveljavljata se Kranjska Gora in Pohorje. Daleč največ pa je k modelu zimskega turizma pripomogla Planica, predvsem v tridesetih letih po zgraditvi skakalnice, ki je omogočila polet, dolg 100 metrov.²¹³ Drug strukturni premik, ki je vplival na slovenski turizem, je bila okrepitev srednjega sloja kot posledica podjetniškega uspeha in razmaha javnega sektorja v izobraževanju, socialno-varstvenih sistemih in administraciji na različnih ravneh.²¹⁴ Ta novi srednji sloj je povečal domače povpraševanje, hkrati pa najavil prekinitev enosmerne turistične toka. Najavil je procese, ki so dobili svojo podobo po drugi svetovni vojni.

Vloga turizma v času komunističnih oblasti je imela več plati, od negacije njegovega pomena kot gospodarske dejavnosti

211 Janša Zorn, Stoletnica ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem, str. 37–60.

212 Janša Zorn, Turizem v Sloveniji v času med obema vojnama, str. 78–95.

213 Batagelj, Izum smučarske tradicije.

214 Več o tem glej v poglavju o modernizaciji.

v začetnem obdobju do priznanja njegovih ekonomskih in socialnih učinkov. Zgodba o turizmu je tesno vpeta v siceršnje reformne spremembe ekonomskega sistema, dopuščanja drobne zasebne iniciative in liberalizacije v jugoslovanski državi. Liberalizacija mejnih režimov je v šestdesetih letih pomenila liberalizacijo potovanj na osebni ravni (odprtje državnih meja in dopustitev potovanj v države in iz njih) in vključevanje v mednarodno delitev dela.²¹⁵ Te spremembe so odprle pot turizmu na organizirani in individualni ravni. Turizem postane državno spodbujana dejavnost zaradi ekonomskih učinkov, dotok tujih gostov pa močno zaželen zaradi velikega prispevka k devizni bilanci države. Turizem so začeli obravnavati kot kompleksno gospodarsko panogo, ki je povezovala tako proizvodne kot storitvene dejavnosti. Po dohodku je presegel kmetijstvo in se približeval industriji.

Med strukturnimi spremembami velja omeniti oblikovanje modelov sindikalnega, kmečkega in kongresnega turizma ter vključevanje v svetovne turistične tokove. K temu se je pridruževala tudi nova dimenzija. Po drugi svetovni vojni je turizem namreč izgubil enostransko konotacijo zgolj tujskega prometa. Panoga se je začela opredeljevati kot turizem, z jasnim zavedanjem dvosmernosti toka, zunanje in notranje povpraševanje se postopoma izenačujeta po pomenu. Turizem postane sestavni del imaginarija slovenske komunistične potrošniške družbe v obliki sindikalnega turizma na Jadranski obali²¹⁶ in organiziranega ali individualnega potovanja v tujino, pomeni pa tudi razvojno strategijo za do tedaj ekonomsko ne dovolj razvita območja.²¹⁷ Ena od tovrstnih pobud je razvijanje kmečkega turizma s poudarjanjem neokrnjene narave in pristnosti.²¹⁸ Kot pomemben del oblikovanja potrošniških vzorcev se je uveljavil t. i. nakupovalni turizem, s katerim označujemo množična potovanja prebivalcev

215 Lazarević, Yugoslavia: economic aspects of the position between East and West, str. 218–225.

216 Duda, Adriatic for All, str. 289–311.

217 Patterson, Yugoslavia as It Once Was, str. 367–402.

218 Repe, Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni, str. 61–99.

Slovenije (Jugoslavije) v bližnja avstrijska in italijanska mesta po nakupih vsakodnevnih zahodnih potrošniških artiklov in s tem vključevanje v zahodne potrošniške prakse in modele.²¹⁹ Sicer ne samo s turizmom, a vendarle, se je uveljavljala tudi emancipacija drobne zasebne pobude v okvirih komunistične gospodarske ureditve.²²⁰ Svoboda drobne zasebne pobude v turizmu je bila pomembna in je imela ekonomske in socialne posledice. Turistična dejavnost je namreč postala pomembna dopolnilna pridobitna ali celo osnovna dejavnost na marsikateri kmetiji ali drugim posameznikom v slovenskih turističnih krajih. Na simbolni ravni lahko ta ekonomski in tudi socialni pojav opredelimo z napisi »Zimmer frei«, ki so od šestdesetih let dalje postopno vizualno zaznamovali podobo slovenskih turističnih središč in krajev ob glavnih cestnih povezavah proti Jadranskemu morju.

219 Švab, »To si enostavno morala imeti«, str. 131–143; Mikula, Highway of desire, str. 211–237.

220 Taylor, »SOBE«, str. 313–338.

IZZA BLAGOVNIH ZNAMK

Že iz prejšnjega poglavja je očitno, da pri sleherni obravnavi potrošništva, potrošniške družbe ni mogoče mimo blagovnih znamk in njihovih lastnikov oziroma ustvarjalcev. Izogniti se ni mogoče podjetjem, ki so nastopala kot zgodovinski subjekt, katerih gospodarska dejavnost je imela tudi socialne posledice. Blagovne znamke so s stališča historičnih raziskav pomembne, saj kot moderna pojavnost oblika prinašajo široko paleto vprašanj. Skozi na videz majhno, tako rekoč izolirano točko se nam s postavitvijo v širši kontekst postavljajo vprašanja obsežnih in globokih družbenih procesov. Blagovne znamke nastajajo, izginjajo in delujejo v določenem historičnem kontekstu. Na eni strani so rezultat časa, na drugi pa označevalec vsakokratne historične realnosti. S svojo pojavnostjo in konotacijami nam govorijo o podjetniških usodah, strategijah in praksah, o upravljaljskih in marketinjskih prijemih, o izkušnjah, o znanju in obvladovanju tehnologije, o intelektualni lastnini. Vendar pomen blagovnih znamk sega tudi onkraj dimenzije individualnega značaja posamične znamke. Z blagovnimi znamkami se nam odpirajo tudi problemi splošnega gospodarskega in družbenega razvoja ter problematika vrednostnih in kulturnih vzorcev družbe

kot celote ali posameznika. Blagovne znamke nam govorijo o strukturi in doseženi ravni ekonomskega razvoja, govorijo o kulturi in načinih ekonomskega in družbenega življenja. Pred nas postavljajo potrebo kritičnega pretresa zgodovinskih modelov potrošnje, torej izjemno široko problematiko potrošništva kot posebnega fenomena s številnimi variacijami v družbi. Nadalje nas blagovne znamke uvedejo še v tematizacijo vznika, vloge in oblik oglaševanja kot posrednika med proizvajalci in potrošniki. In navsezadnje, znamke spodbujajo tudi interes za razvojno dinamiko in oblike trgovine, kulturo in strukturo nakupovanja, obseg in vsebino ponudbe, načine financiranja zasebne in javne potrošnje, distribucijo in kakovost dohodkov itn.

V tem kontekstu je gotovo ilustrativen primer celjsko trgovsko podjetje Stermecki, ki je izstopalo oziroma se odlikovalo po inovativnosti in s tem presevalo tekmece svojega časa. Podjetje je znalo uveljavljati pomen svoje blagovne znamke prek osnovne ekonomske logike. Znalo je zbujati pozornost z dramatičnimi obvestili strankam in s tem dajati svojemu imenu duh prestižnosti. Tako so potencialne stranke na debelo nekoč obvestili, da bodo za pet do deset dni ustavili dostavo vzorcev. Povpraševanje je bilo namreč tako veliko, da izdelani vzorci tekstilnega in konfekcijskega blaga niso zadoščali. Vzorce naj bi začeli ponovno dostavljati, ko jih bodo stranke vrnile. Preprosto sporočilo je imelo več pomenov. Preseglo je golo obvestilo strankam, delovalo je kot učinkovito oglaševanje in hkrati tudi pričalo o uspešnosti podjetja in njegovega lastnika. Sporočilo je dodatno utrjevalo že tako velik ugled Rudolfa Stermeckega v slovenskem okolju. Vzorcev blaga je namreč zmanjkalo kljub temu, da je podjetje posebej zaračunavalo ogledovanje vzorcev prek osemdnevnega roka. Ponujali pa so tudi alternativno metodo izogibanja tovrstnim težavam. Vsem, ki so se pripeljali v Celje in kupili blago v protivednosti višine takratne povprečne slovenske plače, so povrnili prevozne stroške železniške vozovnice v obliki dodatnega blaga. Z višino nakupov se je ugodnost stopnjevala in dosegla tudi desetino vrednosti

nakupa. S tem so pridobivali sloves znamenite trgovine, s čutom za zvestobo in zaupanje potrošnika. In tako trgovino si seveda velja osebno ogledati.

Sloves trgovske znamke Stermecki so utrjevali tudi mediji z različnimi poročili o ogledu njegove trgovine, nekaj z naročenimi, nekaj pa tudi spontanimi reportažami. Tako je denimo časopis *Mörszka krajina*²²¹ bralcem v Prekmurju precej natančno predstavil podobo trgovine kot znamenitost celotne jugoslovanske države in spodbujal bralce, naj si jo sami ogledajo in spotoma tudi kaj kupijo, saj kakovost blaga presega ceno. Bralcem so s podrobnimi opisi izvedbe prenovljenega poslopja in notranje strukture trgovine omogočali podoživljanje sodobne nakupovalne izkušnje. Ker pa so bili prevozni stroški v tem času visoki, so poudarili inovativnost prodajnih poti podjetja Stermecki. Bralce so seznanili z možnostjo naročila brezplačnega kataloga, »*krasno ilustrovanega cenika z več tisoč predmeti in slikami*«. ²²²

Reportaža priča o spretnosti komuniciranja z javnostjo prek medijev, ki so predstavljali tisto, kar si je Stermecki želel. Mediji so samo podrobno razdelali elemente in lastnosti trgovine in artiklov, ki jih je ponudil Stermecki sam. Naklonjeni so mu bili iz dveh razlogov. Najprej zaradi njegove inovativnosti. Kataloška prodaja je bila v slovenskem okolju inovacija. S tovrstno prodajo je povsem amortiziral nenaklonjeno celjsko nemško okolje in svoje poslovanje razširil po slovenskem etničnem ozemlju do vseh tistih, ki so znali brati v slovenščini, in to brez posrednikov ali maloprodajne mreže. S katalogi naj bi po lastnih besedah dosegel »rodoljube« na preostalem slovenskem ozemlju. Medijski ugled je Stermeckemu utrjevala tudi jasna politična opredeljenost. Povsem jasno in nedvoumno se je namreč deklariral za etnično in politično slovenstvo,

221 *Mörszka krajina: vérsztveni, politicsni i kulturni tjédnik*, 14. 09. 1924, letnik 3, številka 37.

222 Tri etaže: v pritličju maloprodaja, v prvem nadstropju oddelek za korespondenco in odpravo pošiljk in prodajo na debelo, v drugem nadstropju pa so imeli pisarne, krojaško in čevljarsko delavnico, šivalnico perila in skladišče. Maloprodajni oddelek je bil razdeljen na naslednje oddelke: 1. preproge, zavese in posteljna oprema, 2. bombažne tkanine, 3. volnene tkanine in sukno, 4. čevlji, 5. damska konfekcija, 6. moška konfekcija, 7. perilo in modni predmeti, 8. klobuki.

bil je pripadnik slovenskega političnega gibanja pred prvo svetovno vojno. Nacionalizem je odkrito izrabljal kot poslovno priložnost in konkurenčno prednost pri slovenskih potrošnikih. Z igranjem na karto nacionalizma ni bil izviren, saj je bila to običajna praksa v nacionalno političnih bojih pred tem, tedaj in tudi pozneje. Inovativnost je bila v začetkih kataloške prodaje leta 1911. Inovativnost, poslovni uspeh in politična ustreznost so mu odpirali vrata v slovenske domove ne samo s katalogi, temveč tudi prek medijev. V Celju in tudi širše je veljal za simbol emancipacije slovenskega trgovca nad nemško premočjo. V medijski podobi so vanj projicirali zelene lastnosti slovenskega naroda in slovenskega podjetnika – pridnost, prizadevnost, vztrajnost, domiselnost, preudarnost, inovativnost in vizija. Ugled ekonomskega zaščitništva slovenstva se mu je obrestoval tudi v jugoslovanski državi, saj je dajalo podjetju in znamki Stermecki dober ugled.

Z implementacijo kataloške prodaje v slovenskem okolju je Stermecki pomembno vplival na segmentacijo in modernizacijo slovenske trgovine v prvi polovici 20. stoletja. Uspelo mu je povezati dva modela trgovanja, množično neosebno ponudbo veleblagovnic in denimo modnih salonov, kjer je še vedno prevladoval osebni pristop do strank. Katalog pripelje trgovino na dom. Stranke doseže v zavetju njihovega bivališča, omogoči jim občutek preudarnosti in lagodnosti nakupa. Če je bil nakup večje vrednosti, so dobili na dom tudi vzorce in osebno preverili kakovost blaga, kroje, mere in razmerje. Pri tem je bil pomemben tudi simbolni kapital. Z nakupom pri Stermeckemu so kupci v času Habsburške monarhije naredili tudi narodno koristno dejanje, prispevali so k okrepitvi slovenske ekonomske moči. V jugoslovanski državi pa so podprli krepitev domačega podjetništva, kar se je skladalo z uradnim načelom državne gospodarske politike. V obeh primerih je šlo za patriotično dejanje.

V enem od zapisov je Stermecki razkril svoj poslovni model, po katerem se je ravnal vse od začetkov lastne trgovske poti leta 1905. Njegov model je slonel na petih načelih: širjenje trga

prek kataloške prodaje, dobro razmerje med kakovostjo in ceno, izrabljanje ekonomije obsega (sicer majhen dobiček na prodani artikel, a velik obseg prodaje), plačevanje dobaviteljem v gotovini ob dobavi blaga v celoti (pridobitev ugleda in možnost izbire dobaviteljev in blaga, uveljavitev popustov), prodaja samo za takojšnje plačilo v gotovini in obvladovanje stroškov z večanjem produktivnosti (rast stroškov mora zaostajati za rastjo obsega prodaje).

Vrhunec obsega poslovanja je Stermecki dosegel v obdobju med vojnama, zlasti v tridesetih letih. Podjetje je veljalo za pristno domače trgovsko podjetje in njegov sloves se razširi po jugoslovanski državi. Obseg prodaje je narasel bolj kot kdaj prej. Njegovi katalogi so izhajali v nakladi do 70.000. Letno je tiskal spomladansko-poletni in jesensko-zimski katalog. Samo za cenik in vzorce je Stermecki porabil 4 vagone papirja in 15.000 metrov tekstilnega blaga. Katalogi so bili poleg Slovenije redno čtivo zlasti na Hrvaškem, veliko jih je šlo tudi v Srbijo. Stermecki se je uvrščal med najprodornejše in največje trgovce v jugoslovanski državi. Na vrhuncu pred drugo svetovno vojno je zaposloval skoraj 300 ljudi²²³ in bil v skupini največjih podjetij v Sloveniji. Vsako podjetje, ki je presevalo 250 zaposlenih, se je po tedanjih merilih uvrščalo med velika podjetja.

223 Rudolf Stermecki je v dobrem in slabem delil usodo slovenskih podjetnikov v 20. stoletju. Na kratko bi jo lahko opisali: od spoštovanja do zaničevanja. Kot uspešen trgovec je opravljal vrsto funkcij v trgovinskih in splošno gospodarskih interesnih združenjih, denimo predsedovanje trgovskemu društvu ali delovanje v tedanji gospodarski zbornici. Na političnem polju je bil tudi podžupan celjske mestne občine. Zaradi uspešnosti in družbenega angažmaja je dobil najvišja jugoslovanska državna odlikovanja, kot je bil red Sv. Save. Uspešna poslovna pot Stermeckega se je prekinila z začetkom druge svetovne vojne. Nacisti so ga, kot mnogo drugih izobraženih in podjetnih Slovencev, izgnali v Paračin v Srbijo. Od tam se je s težavo prebil na italijansko okupacijsko območje do hčerke, ki je živela v Podpeči pod Krimom. Po drugi svetovni vojni ga je nova komunistična oblast kot vse druge vidne podjetnike razlastila in obsodila na montiranem procesu na 10 let zaporne kazni in odvzem državljanских pravic pod pretvezo špekulacije. Trgovski dom Stermecki, ena najmodernejših trgovskih hiš v Jugoslaviji, je postal Ljudski magazin, nesojeni naslednik Rudolfa Stermeckega, sin Rudi, pa je čez nekaj let umrl v Kanadi. Ponižan in razžaljen se je Stermecki po predčasni izpustitvi iz taborišča, kazen je prestajal v taboriščih na Kočevskem, zopet zatekel h hčeri v Podpeč, potem pa k drugi hčerki v Zagreb, kjer je 6. februarja 1957 umrl. Pokopan je v Celju. Leta 1991 je Temeljno sodišče v Celju na zahtevo svojcev obnovilo sodni proces in razveljavilo sodbo iz leta 1946 in Rudolfa Stermeckega oprostilo vseh obtožb (Počivavšek, Rudolf Stermecki, str. 50–51).

Če je podjetje Stermecki delovalo v široki potrošnji in je dnevno prihajalo v stik s potrošniki ter bilo tako močno navzoče v medijskem prostoru s svojimi oglasi, pa je bil primer Saturnusa in njegove blagovne znamke drugačen. Podjetje je bilo bolj specializirano, načini njegovega delovanja in vstopanja v poslovno okolje pa drugačni. V primeru Saturnusa je treba ločevati dve obdobji. V začetnem je podjetje poleg zadovoljevanja povpraševanja industrije posegalo tudi na trg množičnih izdelkov pločevinaste embalaže. Tako so potrošniki neposredno prihajali v stik z blagovno znamko Saturnus z uporabo njihovih izdelkov in oglaševanjem. V drugem obdobju, ki ga je označevala preusmeritev v proizvodnjo svetil, je podjetje počasi spreminjalo način delovanja in več navora vlagalo v drugačne načine utrjevanja svoje blagovne znamke. Bolj segmentiran, k ozkemu ciljnemu industrijskemu občinstvu naravnost pristop je terjala drugačna poslovna praksa, saj so čedalje večji obseg proizvodnje zajemali izdelki za nadaljnjo vgradnjo. To je spreminjalo tudi strategije in prakse oglaševanja in trženja. Delovanje ljubljanskega podjetja Saturnus ima kontinuiteto skozi celotno 20. stoletje. V tej kontinuiteti pa je tudi močna primes prelomov v značaju podjetja zaradi spreminjajočega se okolja. Saturnus ilustrira dinamiko in vsebino 20. stoletja. Gre za čas zelo velikih sprememb na osnovi različnih družbenih konceptov in zamišljenih vlog posameznih blagovnih znamk in načinov delovanja podjetij.

Podjetje Saturnus izvira iz prvih let po prvi svetovni vojni, po veliki spremembi gospodarskih in političnih razmer v celotni Srednji Evropi. Velika in stoletja obstoječa Habsburška monarhija je razpadla po mejah nacionalnih delitev. Nastali so novi nacionalni ekonomski prostori, med njimi tudi jugoslovanski, v katerem so se znašli Slovenci. Načelo jugoslovanske ekonomske politike je bilo v duhu časa, s carinskimi in drugimi ukrepi ekonomske politike so pospeševali domačo podjetnost in podpirali nadomeščanje uvoza s spodbujanjem domače proizvodnje. Tako se je v nekaj letih po prvi svetovni vojni v Sloveniji pojavil

Tvornica za dušik d. d., Ruše

je največja, najmodernejša tvornica za izdelovanje karbida in dušičnih gnojil, ki je posebno za naše poljedelstvo jako važna, ker jih zaloga z izvršnim dušičnim gnojilom (apneni dušik) ter z najnovejšim patent. mešanim gnojilom (Nitrofoskal Ruše), ki vsebuje vse rastlinam potrebne hranilne snovi, t. j. fosf. kislino, kaljevo sol in dušik, ter krmelovalcu ni treba vsako teh hranilnih snovi posebej naročati.

★ Jugoslovanska tiskarna v Ljubljani

To grafično podjetje, ki je bilo ustanovljeno že leta 1883., je najmodernejšo v naši državi. V sedanje svoje monumentalno poslovanje se je tiskarna vselila leta 1907. Obsega oddelke za tiskarno, litografijo, kamenotisk, bakrotisk, kemigrafijo, fotografijo in stereolitpjo. V glavnem poslovanju so nastanjena tudi uredništva in upravnitva raznih časopisov in ekspedicija. — To podjetje tiska tudi naš list.

Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani

Tvornice papirja v Vevčah pri Ljubljani izdelujejo: rolačjski papir, tiskovni papir, vsakovrstni konceptni in srednjejni papir, bankpost- in peltr-papir, risalni in ovojni papir. — Delazmožnost podjetji: 1600 vagonov raznih vrst papirja letno.
Komerčna in tehnična centrala: Zagreb, p. D. M. v Polju. Komerčni ured za kraljevino S. H. S. izven Slovenije: Zagreb, Gajeva ulica 7.

Ilustrirani Slovenec, 1927, str. 218

pravi ustanoviteljski podjetniški val. Tja do srede dvajsetih let je nastala cela vrsta podjetij različnih strok, ki so v večji ali manjši

meri tržila svoje izdelke na jugoslovanskem trgu. Med tem prvim valom je bilo ustanovljeno tudi podjetje, ki je kasneje dobilo ime Saturnus. Ustanovila sta ga ljubljanska podjetnika Emil Lajovic in Anton Lampret 9. maja 1919. Lampret je nastopal kot tihi družbenik, ime podjetju pa je posodil Lajovic. Podjetje sta poimenovala Emil Lajovic, tovarna pločevinastih izdelkov. Registrirano je bilo 16. oktobra 1919.

Dvanajstega februarja naslednje leto (1920) so začeli skromno proizvodnjo pločevinaste embalaže s 13 stroji. Podjetje se je že na samem začetku srečalo z izzivi velikega povpraševanja. Lastnika sta začela širiti proizvodnjo z nakupom novih 14 strojev, vendar to ni bilo dovolj. Zlasti se je zastavljalo vprašanje litografije in s tem povezane potrebe po novem tovarniškem posloju. Podjetnika sta nujno potrebovala dodatne vire za financiranje investicij. Da bi okrepila kreditni potencial podjetja, sta lastnika sklenila, da tihi družbenik, Anton Lampret, postane javni družbenik. Podjetje sta 12. julija 1920 preoblikovala v javno trgovsko družbo. Sočasno so se začela tudi pogajanja z Zadružno gospodarsko banko, eno najpomembnejših slovenskih bank pred drugo svetovno vojno, o dokapitalizaciji podjetja. Relevantnost podjetniške ideje in proizvodnega asortimana, delujoča tovarna in obetaven trg so bili zadostni aduti, ki so prepričali vodstvo Zadružne gospodarske banke. Do 28. avgusta 1920 so dokončali pogajanja in ta dan so šteli kot ustanovitev nove družbe.

Dokapitalizacija je bila izvedena tako, da so banka in podjetnika ustanovili novo delniško družbo, v kateri so bili deleži razdeljeni na pol. Polovico delnic je imela v lasti banka, drugo polovico pa podjetnika Lajovic in Lampret. Tako so bili na začetku sestavljeni tudi upravni in nadzorni organi družbe. Nova družbo sta operativno še vedno vodila Lajovic in Lampret. Nova delniška družba je premoženje dotedanjega podjetja prevzela 19. septembra 1920. Uradno registracijo nove družbe so opravili šele naslednje leto. Kot datum registracije so uradni dokumenti podjetja navajali 30. junij 1921, čeprav se v arhivskih dokumentih večkrat pojavlja tudi nekoliko kasnejši datum, 8. julij.

Takoj po prevzemu tovarne so organi nove delniške družbe sklenili, da je treba začeti zidavo novega proizvodnega poslojpa. Dotedanji prostori so bili v mestu (Komenskega ul. 20) in niso omogočali širitve proizvodnje. Že pred tem pa je podjetje v Mostah kupilo obsežno zemljišče z mislijo na novo poslojpe. Gradnjo novih proizvodnih objektov v Mostah so začeli 6. junija 1921, gradbena in instalacijska dela pa je izvajalo eno najbolj znamenitih ljubljanskih gradbenih podjetij, Ing. Dukič in drug. Gradnja je hitro napredovala in proizvodnja v novih prostorih se je začela leto dni kasneje, 16. junija 1922.²²⁴

V povezavi z gradnjo pa so si sledili dogodki, ki so determinirali lastniško strukturo družbe. Med gradnjo se je namreč izkazalo, da bo treba pridobiti dodatna sredstva za dokončanje proizvodnih prostorov. Bolj kot za stavbo je bilo treba zagotoviti dodatna sredstva za strojno opremo, če so želeli imeti sodobno opremo. Odločili so se, da bodo ta sredstva našli z dokapitalizacijo družbe. Po delničarskem sporazumu sta bili obe stani, banka in podjetnika, dolžni sodelovati v sporazumni dokapitalizaciji v enakem deležu. Če ena stran ne bi v šestih mesecih vplačala novega kapitala, je to lahko storila druga stran. Že pri tej prvi dokapitalizaciji iz decembra 1921 Lajovic in Lampret nista v celoti izkoristila opcije v dokapitalizaciji. Tako se je njun lastniški delež zmanjšal na četrtno že ob koncu leta 1921, leto kasneje pa se je znižal na le 15 %. V postopkih zmanjševanja lastniškega deleža je prihajalo do navzkrižij med Lajovicem in Lampretom ter Zadružno gospodarsko banko. O sporih in težko uskladjivih stališčih, ki so nastajali na ravni operativnega vodenja družbe v rokah podjetnikov, predvsem Lajovica, in upravnega odbora v rokah predstavnikov Zadružne gospodarske banke pričajo zapisi o sejah upravnega odbora in celo tožbe, ki so potekale med obema skupinama delničarjev. Končalo se je tako, da se je Anton Lampret že leta 1923 umaknil

²²⁴ Vsekakor velja poudariti, da gre v primeru Saturnusove stavbe v Mostah za reprezentativen primer slovenske industrijske arhitekture dvajsetih let 20. stoletja in bi jo kot tako veljalo ohraniti še naprej.

iz podjetja. Kljub temu da so tudi Emila Lajovica odstavili z direktorskega položaja, je še dobro leto vztrajal med lastniki podjetja. Potem se je umaknil tudi on in v Litiji leta 1925 ustanovil novo podjetje za proizvodnjo pločevinaste embalaže, podjetje Tuba, ki ga je kasneje prenesel v Ljubljano. O spremenjenih lastniških razmerjih v družbi je pričalo tudi dejstvo, da je bilo avgusta 1924 iz imena družbe odstranjeno ime ustanovitelja Emila Lajovica. Podjetje se je preimenovalo v Saturnus, d. d., industrija pločevinastih izdelkov.²²⁵

Lastniška struktura družbe se je zopet začela spreminjati sredi tridesetih let. Iz družbe so se umaknili tuji investitorji in Zadružna gospodarska banka. Ta banka je med veliko gospodarsko krizo kot druge slovenske banke zašla v hude poslovne težave, da je bila potrebna sanacija. Le-ta je vključevala tudi dezinvestiranje in tako je Zadružna gospodarska banka odprodala svoj večinski delež v družbi Saturnus. Družbo so prevzeli znani slovenski podjetniki (Juro Adlešič, Franjo Medič, Franc Gorjanc) pod vodstvom družine Čeč. Zakonca Karel in Dragica Čeč sta imela v posesti 64 % delnic. Podjetje je operativno vodil in lastniško obvladoval Karel Čeč, ki je bil med drugim tudi direktor Katoliške tiskarne, ene največjih in najsodobnejših tiskarn tistega časa v Sloveniji. Kot direktor tiskarne je tesno sodeloval z Zadružno gospodarsko banko in je prek banke stopil v lastniško strukturo družbe Saturnus. Ob koncu druge svetovne vojne so bili lastniki Saturnusa štirje, poleg zakoncev Čeč še ljubljanski odvetnik in župan Juro Adlešič in eden od vodilnih zaposlenih v družbi, Oskar Loeser.²²⁶

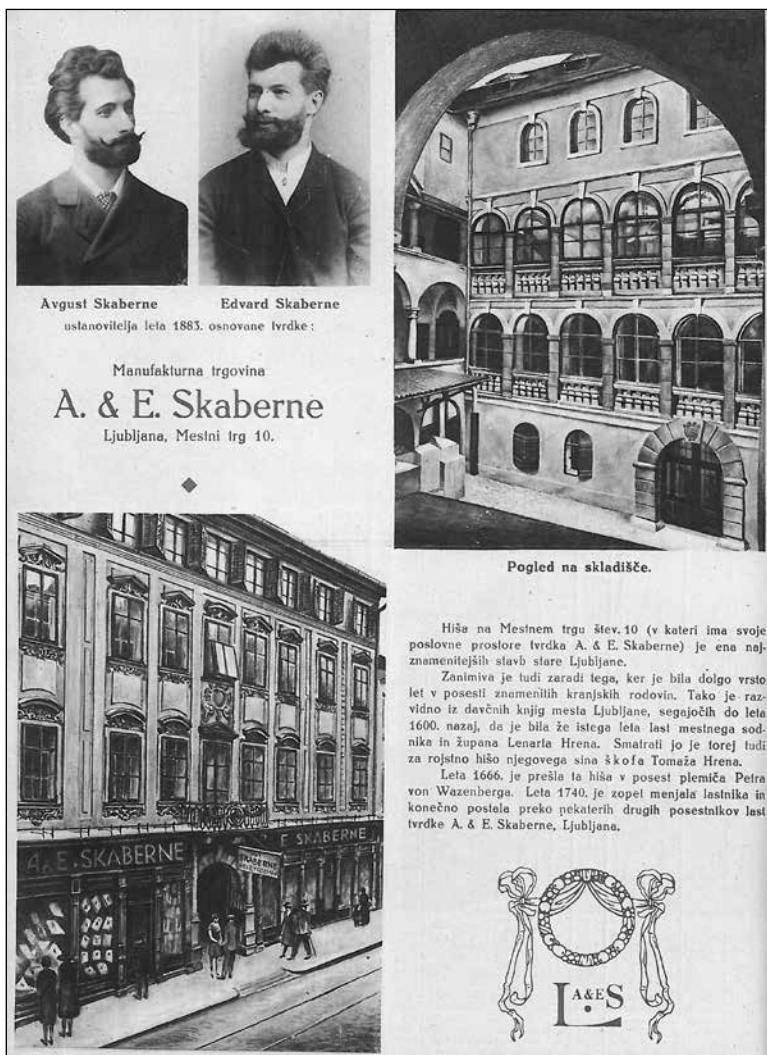
²²⁵ Zanimivo je, da se v lastniški strukturi Saturnusa pojavlja tudi tuji investitor kot manjšinski delničar. Na osnovi dostopne dokumentacije je nemogoče ugotoviti identiteto tujega investitorja, saj se pojavljajo le imena zastopnikov v upravnem odboru Saturnusa, in sicer Willy Reeser iz Amsterdama in Max Hirschberg in Ernest Liedke, oba iz Berlina. Domnevamo lahko, da je med lastnike vstopil eden od dobaviteljev kakovostnejše pločevine iz tujine. Prav tako nam obstoječa dokumentacija ne ponuja odgovora o načinu vstopa tujih investorjev. Tako ne vemo, ali sta jim prodala svoj delež Lajovic in Lampret, kar je najbolj verjetno, ali pa so vstopili v kakšni drugi obliki v povezavi z Zadružno gospodarsko banko. Slednje je manj verjetno, saj je Zadružna gospodarska banka ohranjala ves čas približno enak delež.

²²⁶ AS 76, 164 – Saturnus; ZAL, LJU 88, Rg B II 004, Saturnus

V obdobju med obema vojnama je Saturnus veljal za vodilno podjetje na jugoslovanskem trgu za proizvodnjo pločevinaste embalaže in drugih pločevinastih izdelkov. Tržili so različno pločevinasto embalažo za kemično farmacevtsko in živilsko industrijo različnih velikosti in oblik. Pa tudi škatle za kuhinjske potrebščine, posamezne in v garniturah, pladnje, petrolejke, tlačilke za kolesa, pepelnike, žepne svetilke, škropilnice, pločevinaste igrače za otroke, zvonce za kolesa, razpršilnike za sredstva za dezodoriranje in dezinficiranje, sestavne dele za različna svetila, za fotoaparate, kronske zamaške, registrske tablice za kolesa, ključke za odpiranje konzerv, pločevinaste oglasne panoje/plakate in izveske (tiskane in vtisnjene), posode za različne tekočine, vedra, kante za olje in bencin, nekaj malega so zadovoljevali tudi vojaške potrebe. Po zaslugi diverzificirane ponudbe in nastopov v različnih tržnih segmentih je podjetje med obema vojnama uspešno poslovalo, tudi v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize. Svojim lastnikom je redno izplačevalo dividende v višini od 5 % do 10 %.²²⁷

Uspešnost poslovanja je razvidna tudi iz dejstva, da so pred drugo svetovno vojno načrtovali širitev proizvodnje v drugih delih Jugoslavije. Povpraševanje na jugoslovanskem trgu je bilo veliko. Zlasti je povpraševanje po Saturnusovih izdelkih naraslo po letu 1929, predvsem po pločevinasti embalaži. Tega leta so namreč jugoslovanske oblasti poenotile carinsko prakso in začele zaračunavati carine na vse vrste uvožene pločevinaste embalaže, ne glede na izvor in obliko uvoza. Že tako veliko povpraševanje na jugoslovanskem trgu je še naraslo, da so mu v Saturnusu le s težavo sledili. Zato so nameravali v Zemunu pri Beogradu postaviti nove proizvodne obrate, od koder bi oskrbovali jugovzhodni predel Jugoslavije. Izbruh druge svetovne vojne v Evropi in velike težave v oskrbi s pločevino iz uvoza sta zavrla in končno preprečila uresničitev teh ambicioznih zamisli. Kljub osredotočenosti na domači trg je družba prodajala svoje izdelke tudi na tujih trgih. Predvsem embalaža, vrsta tipov

²²⁷ *Compass*, 1938, str. 312–313.

Ilustrirani Slovenec, 1927, str. 222

pločevinastih škatel za različne namene, od industrijskih do gospodinjskih, je šla dobro v promet v Bolgariji, Turčiji, Egiptu in tedanji Palestini. V Istanbulu, Tel Avivu in Kairu so imeli svoja stalna predstavništva za pospeševanje prodaje.

Pri nabavi pločevine so bili v Saturnusu vezani na največjo železarno v državi, to je Kranjsko industrijsko družbo na Jesenicah. Kakovostno pločevino so kupovali v Nemčiji in Britaniji, druge surovine pa so nabavljali izključno na domačem trgu. Vsa potrebna orodja za nemoteno proizvodnjo so izdelovali sami v okviru lastne orodjarne. Prav tako se je o podjetju širil glas o skrbi za posodabljanje tehnoloških procesov proizvodnje. Pred drugo svetovno vojno je podjetje zaposlovalo skoraj 400 ljudi, 350 v proizvodnji in 40 v upravi.

Druga svetovna vojna je ostro zarezala v vsakdan Slovencev. Okupatorji so sistematično vključevali slovenske industrijske zmogljivosti v zadovoljevanje lastnih vojaških potreb. Tako je bil tudi Saturnus, ki je bil do kapitulacije Italije septembra 1943 v italijanski okupacijski coni, z delom svoje proizvodnje vključen v italijansko vojaško industrijo, proizvajali so namenske reflektorje. Nadaljevali pa so tudi proizvodnjo plinskih mask, ki so jo sicer začeli že pred drugo svetovno vojno za potrebe jugoslovanske vojske. Slovensko ozemlje, ki so ga zasedli Italijani, je postalo tudi del italijanskega ekonomskega prostora. Saturnus je tako v vojnem času začel sodelovati z italijanskimi podjetji. Prodajali so jim različno embalažo za kreme, sladkor, kavo in podobno ter sestavne dele za luči, zvonce za kolesa, zamaške za pivo in v manjši meri tudi druge izdelke iz obširnega asortimana. Tudi v času nemške okupacije Ljubljane (od jeseni 1943 do maja 1945) so Saturnus umestili v program nemške vojaške industrije. Proizvodnja je sicer zaradi pomanjkanja surovin precej upadla, saj so delali le za naročnike, ki so lahko priskrbeli pločevino. Leta 1944 so Saturnus vključili v proizvodnjo plinskih mask za nemško vojsko, izdelovali so posebne filtre, filtrne lončke z navoji. Eno naročilo je šlo prek celjskega podjetja August Westen, drugo prek podjetja Auer Gesellschaft iz Berlina.

Po drugi svetovni vojni so v Sloveniji in Jugoslaviji nastopile velike spremembe. Jugoslavija, in z njo tudi Slovenija, se je spremenila v komunistično državo s centralno-planskim gospodarstvom po sovjetskem vzoru. Vsi gospodarski subjekti

so bili podržavljeni. Tej usodi se Saturnus ni mogel izogniti. Avgusta 1945 so bili lastniki procesuirani, podjetje pa je bilo po odločbi sodišča zaplenjeno.²²⁸ Podjetje je tako postalo državno. V novem okolju je bila njegova vloga povsem drugačna kot pred drugo svetovno vojno. Vključeno je bilo v centralno-planski državni načrt, kjer pa s svojo usmeritvijo v proizvodnjo blaga za široko potrošnjo ni moglo priti do izraza. V tem času pa so bile vendarle sprejete določene odločitve, ki so se kasneje izkazale za pomembne. Iz časov prvih let po drugi svetovni vojni tako izvira odločitev za namensko proizvodnjo žarometov. Centralno-planski gospodarski model so začeli opuščati sredi petdesetih let 20. stoletja. Z reformami so začeli v komunistični gospodarski sistem vnašati elemente tržnega gospodarstva. Tako so nastale razmere, da so se začela podjetja, četudi v okvirih komunistične ureditve, obnašati bolj »podjetniško«. Ker so bila soodgovorna za lastno preživetje, so začela slediti lastnim ciljem. Država se je po letu 1966 z vključitvijo v predhodnico današnje Svetovne trgovinske organizacije vključila v mednarodne tokove in liberalizirala mednarodno trgovino. Tudi poudarki državne ekonomske politike za spodbujanje proizvodnje potrošniških dobrin so jim šli v prid. Zlasti odločitev državnih oblasti, da začnejo množično proizvodnjo avtomobilov v Jugoslaviji, v obratih Crvene zastave v Kragujevcu v Srbiji. Podjetje Saturnus je eno od tipičnih, ki se je v novih razmerah dobro znašlo.

Obdobje po drugi svetovni vojni pomeni za Saturnus čas izjemno velike širitve na domačem in tujih trgih ter tehnološkega posodabljanja, intenzivnega dela pri dvigovanju produktivnosti dela in učinkovitosti proizvodnih procesov. Pomeni tudi postopno prevzemanje sodobnih tehnoloških postopkov na osnovi permanentnega razvojnega dela in čas velikih vlaganj v širitev proizvodnje in nova proizvodna poslopja. Širitev proizvodnje se je poznala tudi pri zaposlenosti, ki je bila najvišja v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Takrat je Saturnus zaposloval okoli 2.000 ljudi. Med njimi so prevladovale ženske.

²²⁸ Mikola, *Zaplembe premoženja*, str. 124–126.

Od uspeha gospodarjenja Saturnusa je bilo torej materialno odvisno oziroma soodvisno približno dva tisoč družin.

Nekdaj obširna proizvodna paleta se je v obdobju po drugi svetovni vojni skrčila, hkrati pa tudi razširila na nova področja. Proizvodni program Saturnusa se je osredinil na tri področja: na embalažo, na svetlobna telesa in izdelavo orodij, strojev in drugih naprav. Proizvodni delitvi je sledila tudi organizacijska delitev podjetja. Saturnus so tako razdelili v tri enote, v tri tovarne: tovarno embalaže, tovarno avtoopreme ter orodjarno in vzdrževanje.

Široka paleta proizvodnje kovinske (pločevinaste) embalaže je obsegala embalažo za potrebe živilske, kemične, farmacevtske in kozmetične industrije, poleg tega pa še proizvodnjo različnih napisnih ploščic, tisk in lakiranje pločevine. Proizvodnja je nenehno rasla, pomembni mejniki pa so bili novi prostori za izdelavo embalaže v Zalogu leta 1961. Kasneje so v Zalogu prizidali še tiskarno in lakirnico pločevine. V okviru proizvodnje embalaže so v razvoju intenzivno sodelovali z znanstvenoraziskovalnimi ustanovami, zlasti pri proizvodnji embalaže za prehranske izdelke. Večino proizvodnje embalaže so prodali na jugoslovanskem trgu, nekaj jo je šlo tudi v izvoz.

Že od začetkov Saturnusa je imela veliko vlogo orodjarna. V tem oddelku so zagotavljali nujno potrebna orodja in naprave za potrebe sprotne proizvodnje in uvajanje novih izdelkov in tehnologij. V bistvu je bila orodjarna sestavni del razvojnega oddelka. Z desetletji so potrebe zlagoma naraščale, večalo se je tudi število zaposlenih. Zato so leta 1962 v Mostah, v okviru matične lokacije, zgradili nove prostore za orodjarno. Večino desetletij je orodjarna servisirala potrebe Saturnusa, v osemdesetih letih pa so v novi usmeritvi določili tudi prednostno nalogo postopnega preusmerjanja na trg. Saturnus naj bi postal tudi ponudnik tehnologije. Orodja in stroje, ki so jih razvili za potrebe proizvodnje embalaže in svetlobne opreme za motorna vozila v Saturnusu, naj bi začeli prodajati tudi drugim proizvajalcem kovinske embalaže v Jugoslaviji in tujini. Z odlo-

čitvijo za trženje lastnega znanja so storili pomemben korak k drugačnemu načrtovanju poslovnih procesov, k drugačnemu koncipiranju znanja. Ta odločitev je bila pomemben korak k prehodu na dejavnosti z višjo dodano vrednostjo in postopnega opuščanja tehnološko nizko zahtevnih izdelkov. Vse to je bil rezultat večdesetletnih izkušenj, kritične refleksije preteklega razvoja in prepoznavanja smernic v mednarodnem ekonomskem okolju.

Zaznavanje mednarodnih gospodarskih trendov, zavedanje o pomenu in priložnostih prihajajoče množične motorizacije je Saturnusu omogočilo preusmeritev v proizvodnjo avtoopreme. V tem primeru lahko govorimo o neke vrste kontinuiteti glede na čas pred drugo svetovno vojno. Podjetje Saturnus je bilo že od vsega začetka tesno povezano z mobilnostjo prebivalstva. Pred drugo svetovno vojno so tako proizvajali svetilke in drugo odsevno opremo za kolesa. Na začetku je pripomoglo naključje; jugoslovanske oblasti so se takoj po koncu druge svetovne vojne odločile, da se bodo osamosvojile pri proizvodnji gospodarskih in vojaških motornih vozil. V okvir teh centralno-planskih prizadevanj so vključili tudi Saturnus. Če je bila odločitev za proizvodnjo motornih vozil naključna, pa odločitev za sodelovanje s Saturnusom nikakor ni bila naključna. Prej nasprotno. Ker je Saturnus že pred drugo svetovno vojno proizvajal svetlobna telesa in ker je bil skorajda edino podjetje z že osvojeno proizvodnjo in potrebnimi, sicer številčno skromnimi kadri v državi, so mu državni organi leta 1948 zaupali proizvodnjo žarometov za tovorna vozila, za vojaške, kasneje tudi za civilne namene. Proizvodnjo so namreč zagnali v mariborski tovarni avtomobilov (Tam). Za proizvodnjo žarometov so v Saturnusu razvili posebna orodja in tudi proizvodne procese. Na začetku so poleg svetil za potrebe avtomobilske industrije proizvajali še različne pokrove, vlečne dele, kovinske manšete, dele filtrov in podobno. Sčasoma so to manj zahtevno proizvodnjo oddali drugim manjšim proizvajalcem, sami pa so se osredotočili zgolj na svetila in odsevnike za avtomobilsko industrijo.

Usvajanje nove tehnologije ni bilo enostavno. Premagati je bilo treba številne ovire. V Saturnusu je primanjkovalo tako rekoč vsega, le volje in želja po novi proizvodnji ne. Potrebovali so znanje, izkušnje, strokovnjake, ustrezna orodja in stroje. Tega pa ni bilo mogoče premostiti na hitro. Krenili so po klasični poti, od kopiranja prek posnemanja do razvoja lastne tehnologije. Prve svetilke in žaromete so izdelali po tujih modelih. Prelomnica nastopi sredi petdesetih let in je tako družbenopolitična kot ekonomska. Na eni strani ekonomske reforme, na drugi začetek masovne proizvodnje različnih tipov motornih vozil, od mopedov, osebnih, potniških, tovornih, delovnih in drugih namenskih vozil. In vsa ta vozila so potrebovala različna svetila in odsevnike. Povpraševanje je bilo veliko, možnosti zadovoljevanja tega povpraševanja pa malo. Zato sredi petdesetih let v Saturnusu okrepijo napore za tehnološko posodobitev in razširitev proizvodnje svetil za motorno industrijo. Ker je bilo lastnega znanja malo, razvijanje pa bi trajalo predolgo, so poiskali bližnjico. S posredovanjem državnih organov so se obrnili na velike evropske proizvajalce svetlobnih teles v Nemčiji (Bosch, Hella), Italiji (Carello), Franciji (Machal, Cibie) in Britaniji (Lucas). Prošnjo za pomoč pri prenosu tehnologije proizvodnje svetlobnih teles so torej naslovili na tehnološko najnaprednejše evropske proizvajalce. Tuji proizvajalci so zapovrstjo odklanjali sodelovanje s Saturnusom, kaj šele prenos znanja in izkušenj pri proizvodnji svetil. Ker niso odnehali, so končno prišli do angleškega podjetja Lucas, ki ni imelo pomislekov deliti del svojega znanja in izkušenj iz projektiranja in izdelave svetlobnih teles za avtomobilsko industrijo. Leta 1959 so sprejeli Saturnusove tehniške strokovnjake na brezplačno usposabljanje, stroške bivanja pa jim je krila jugoslovanska država. Saturnusu so odstopili opremo za svetlobni laboratorij in v Moste poslali inštruktorje za lažji prenos angleških tehnoloških rešitev v Saturnusovo okolje.

Tako se je v šestdesetih letih 20. stoletja začela uspešna pot, ki je Saturnus popeljala med vodilne proizvajalce avtomobilske

svetlobne opreme. V jugoslovanskem okviru je bil na tem področju Saturnus daleč pred drugimi tekmeči. V šestdesetih letih so se vrstili pritiski drugih jugoslovanskih podjetij, tudi s politično podporo, da bi jim Saturnus odstopil lastno znanje za proizvodnjo svetlobnih teles. In to ravno v letih, ko se je Saturnusu začelo ekonomsko obrestovati desetletje investiranja v tehnološko znanje in samostojno razvijanje svetlobnih teles. Z nekaj truda in sreče so se teh pritiskov znebili in ubranili svoj dominantni položaj na jugoslovanskem trgu.

Sledili so naslednji koraki. Vedno pogosteje so Saturnusovi odjemalci zahtevali dvig kakovosti izdelave ter učinkovitosti in funkcionalnosti svetlobnih teles. Zopet je bilo treba narediti tehnološki premik, zlasti pri uporabi plastičnih mas in proizvodnji refleksnih žarnic. Na jugoslovanskem ekonomskem prostoru ni bilo dovolj spodbud k preusmeritvi. Kot gibalo sprememb se je ponovno izkazal vstop v mednarodno okolje. Sredina šestdesetih let tako pomeni tudi začetek postopne internacionalizacije dela poslovanja Saturnusa. Ponujena možnost prodaje na tujih trgih je terjala spremenjene pristope v razvoju, proizvodnji in aplikaciji sodobnejše tehnologije. Vstopili so v sodelovanje s francosko avtomobilsko industrijo. Najprej so podjetju Citroen, ki je v Sloveniji sodelovalo s podjetjem Tomos, proizvajalcem mopedov, poslali v preizkus svetlobna telesa, razvita in narejena v Saturnusu. Rezultat je bil porazen, saj niti en vzorec ni zadostil Citroenovim merilom. Zato so se povezali s takrat vodilnim francoskim proizvajalcem svetlobne tehnike, sicer dobaviteljem Citroena. S podjetjem Cibie so leta 1967 podpisali pogodbo o poslovnem in tehnološkem sodelovanju, ki je Saturnusu omogočilo prevzem najsodobnejše tehnologije in prenovljenih principov velikoserijske proizvodnje. Tako je Saturnus pridobil tudi kvalifikacijo za vstop v krog dobaviteljev svetlobnih teles največjih proizvajalcev avtomobilov v Evropi, kasneje tudi v svetu. Saturnus je konec osemdesetih let 20. stoletja izvažal na tuje trge že več kot polovico proizvodnje svetlobnih teles. Ker je s širitvijo trga in števila domačih in predvsem tujih

odjemalcev proizvodnja skokovito naraščala, so postali prostori v Mostah pretesni. V sklopu ljubljanske urbanistične politike je bil Saturnus prvo podjetje, ki je leta 1976 zgradilo novo tovarno in zagnalo proizvodnjo v industrijski coni Moste ob Letališki cesti. Tudi ti prostori so sčasoma postali omejujoči za potrebe proizvodnje in uprave. Tako so leta 1988 na isti lokaciji zgradili še en proizvodni objekt in tudi novo poslovno stavbo.²²⁹

---

229 *Saturnus 50 let; Saturnus 1921–1981; Saturnus – rdeča trdnjava.*

ZAMIŠLJANJA

ZAŠČITA DOMAČEGA DELA

Evropski svet druge polovice 19. stoletja je bil že v veliki meri gospodarsko prepleten zaradi prostotrgovinskih sporazumov, ki so jih sklepale evropske vlade, da bi v duhu liberalizma olajšale medsebojno gospodarsko izmenjavo in s tem tudi gospodarski razvoj. Kakor so posamezna območja vstopala v širše okolje, tako so tudi predstavniki tradicionalnih sektorjev vedno bolj občutili moč kapitalističnega sektorja. V okolju, kjer je ob koncu 19. stoletja obstajala dualistična gospodarska struktura, so predstavniki tradicionalnih gospodarskih sektorjev (kmetijstvo in obrt) čutili, da jih kapitalistični sektor v okolju svobodne konkurence (na mednarodni in nacionalni ravni) s širitvijo ekonomije obsega dolgoročno ogroža. Ni presenečenje, da se je v takem ozračju okrepila zaščitna retorika, prizadevanje za državno intervencionistično razmejitev med tradicionalnim in kapitalističnim sektorjem. Namen je bil jasan: z regulacijo (omejitvijo!) konkurence kupiti čas za prilagoditev oziroma trajno zaščito tradicionalnih sektorjev v soočenju s kapitalističnim sektorjem. V razmerah gospodarsko že povezane Evrope bi bila regulatorna razmejitev nujna tako na mednarodni kot nacionalni ravni.

V slovenskem prostoru je v argumentaciji mednarodnih okvirov zaščite domačega gospodarstva prednjačil Valentin Supan, eden redkih izobražencev tega časa, ki je svoje videnje gospodarskih razmer in potrebnih ukrepov oblikoval v celovit koncept. V tem ni samo prednjačil, temveč je s svojimi zamislimi v veliki meri tudi soustvarjal širše družbene odzive v slovenskem prostoru. S svojimi interpretacijami je vzpostavljala argumentacijsko podlago protagonistom razprav o svobodni trgovini in protekcionizmu – tistim protagonistom, ki so terjali zaščito tradicionalnih panog z regulacijo kapitalističnega sektorja. Valentin Supan se je rodil leta 1822 v Kropi očetu fužinarju. Učna leta je preživel v Ljubljani, kjer je 1843. leta zaključil trgovsko izobraževalno pot. Z marljivostjo se je po nekaj letih osamosvojil in odprl lastno trgovino. Z vztrajnim delom in širitvijo poslov se je dokaj hitro uvrstil med prvake kranjske oziroma slovenske trgovine. Supan se je angažiral tako pri političnih kot strokovnih vprašanjih. Bil je soudeležen pri ustanovitvi in dejaven član upravnega odbora slovenskega društva Narodna čitalnica, član društva pravnikov, ljubljanski občinski svetnik, deželni in državni poslanec. V letih 1867 do 1874 so mu poverili predsednikovanje kranjski trgovski in obrtni zbornici. Njegova plodna življenjska pot se je zaključila pri petinpetdesetih letih v Ljubljani. Valentin Supan je bil ambiciozen, njegovi interesi so segli prek osnovnega poklica trgovca. Svet je mislil v širših dimenzijah, zanimali so ga vzroki gospodarskih razlik. Prebiranje literature mu je omogočilo solidno znanje tujih jezikov; poleg slovenščine in nemščine se je spoprijel še z italijanščino in francoščino, razumel pa je tudi angleščino.²³⁰

Supan se je v svojih razmišljanjih posvečal predvsem iskanju odgovora na osnovno, po svoje tudi večno vprašanje, kje najti razloge, da so bile v njegovem času nekatere države gospodarsko bolj razvite od drugih. V tem miselnem krogu so ga zaposlovala zlasti vprašanja industrijskega razvoja, kajti prepričan je bil, da industrializacija prinaša prebivalstvu blaginjo, državi pa navzven

²³⁰ Vodopivec, O gospodarskih in socialnih nazorih, str. 71–74.

Domač izum

nov voz za pobiranje smeti, ki ustreza vsem higijenskim zahtevam, konstrukcija kovaškega mojstra g. Kunstlerja iz Ljubljane. Te vozove je naročila že ljubljanska mestna občina, ki je imela doslej še vprav srednjeveški način pobiranja odpadkov.

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 311

in navznoter zagotavlja trdnost, moč in ugled. Ravno na tej točki se je križalo nekaj podobnih stremljenj. Na eni strani Supanovo razmišljanje o razlogih gospodarskega zaostajanja Kranjske in Avstrije kot celote, na drugi strani pa teoretsko že razčlenjena podlaga, ki mu je ponujala odgovore ter trdno oporo pri sklepih o potrebnih ukrepih, da bi Avstrija (v njenem okviru tudi slovenske pokrajine) presegla zamudništvo pri industrializaciji in se ekonomsko izenačila z najrazvitejšimi evropskimi državami. Supan se je dejavno lotil promocije svojih stališč, saj je kot predsednik trgovske zbornice, deželno in državnozborski poslanec in kot pisec vrste razprav v dnevnem časopisju ali samostojnih knjižnih izdajah, imel veliko priložnosti.

V njegovih razpravah je več kot očiten vpliv Friedricha Lista in Henryja C. Careya, na katera se v svojih delih tudi

pogosto opira; navajal ju je kot avtoriteti v podkrepitev svojih razmišljanj. Friedrich List je leta 1841 izdal odmevno knjigo Nacionalni sistem politične ekonomije. V njej je ostro nastopil proti klasični ekonomski šoli in poudarjanju svobodne trgovine v mednarodnem okviru. Temeljni poudarek njegove kritike je bil, da klasična ekonomska šola ne upošteva dovolj nacionalnih posebnosti v gospodarskem razvoju posamezne države. Osrednji pojem, ki ga uveljavi List, je nacionalna ekonomija. Iz tega stališča je izhajal temeljni poudarek na krepitvi gospodarstva v okviru državnih meja. Svobodna trgovina koristi razvitejšim, zato potrebujejo manj razviti ustrezna orodja (različne oblike protekcionizma), da zaščitijo svoj položaj. V Listovem konceptu je bila vloga države odločilna. Država bi namreč morala ščititi domače gospodarstvo, dokler ne bi doseglo zadostne konkurenčnosti za nastop v mednarodnem prostoru po načelu svobodne trgovine. Enaka izhodišča je zagovarjal tudi ameriški ekonomist Henry Carey. Njegov temeljni poudarek je, da mora vsak narod oziroma država razviti vse tiste ekonomske dejavnosti, za katere ima pogoje. Naloga države pa je, da to omogoči z izločanjem oziroma omejevanjem tuje konkurence. Carey je torej nadaljeval Listove nauke in nujnost protekcionizma širil prek industrije tudi na kmetijstvo.²³¹

Supan je bil, podobno kot List, glasnik industrijskih krogov. Med Slovenci je postal apologet ekonomskega protekcionizma oziroma zaščitne carinske politike ali kulture in prakse ekonomskega nacionalizma, kot se to vidi od zunaj. Temeljno vodilo njegovih razprav je bila »zaščita domačega dela«, kajti to je največje bogastvo, ki ga ima neko ljudstvo. Varovanje tega kapitala je nujno, kar je mogoče doseči z ustrezno trgovinsko in carinsko zaščitno politiko. O takem stališču več kot zgovorno pričajo naslovi njegovih knjig, ki jih je tiskal v samozaložbi: »Schutz der heimischen Arbeit«, »Reflexionen ueber die oestreichische

²³¹ Norčič, *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli*, str. 94–95; Blagojevič, *Ekonomske doktrine*, str. 170–173, 190–192. O odmevih Listovih idej v evropskem prostoru glej Wendler, *Die Vereinigung des europäischen Kontinents*.

Handelspolitik und Ideen, wie es bald besser werden kann«, »Oesterreichs Volkswirtschaft – Handelspolitische Schriften mit Bezug auf die Zollverhandlungen mit Deutschland und Wendung der Handelspolitik am ganzen Kontinent England gegeneber«. Najbrž je odveč pripomniti, da je bil Supan dosledno odločen nasprotnik svobodne trgovine. Odklanjanje ni izviralo iz vnaprejšnjega stališča, temveč ga je prepričalo domače kranjsko in celotno avstrijsko gospodarsko stanje. Svobodno trgovino je pojmoval za neustrezno, ker niso vse države na enaki stopnji razvoja – »enaki smo si samo po smrti«, je bilo njegovo priljubljeno reklo. Razlika v stopnjah razvitosti je v režimu svobodne trgovine dušila prosperiteto zamudniških nacij.

To spoznanje ga je vodilo do prepričanja, da je osnovna naloga države oziroma vlade, da ščiti in pospešuje domačo delavnost, domačo proizvodnjo in potrošnjo domačih izdelkov, ker je to prvi pogoj gospodarskega napredka in je v interesu tako prebivalstva, podjetnikov in tudi države same. Obenem pa industrializirana država pospešuje razvoj in krepi tudi položaj agrarnega sektorja. To stališče je jasno razvidno iz njegovega najbolj poglobljenega dela »Schutz der heimischen Arbeit«. Že na naslovno stran je uvrstil Careyjev citat, da kupovanje tujega blaga predpostavlja tudi sposobnost prodajati taistim tujcem lastne izdelke. Tako usmerjene gospodarske politike, z jasno izraženimi nacionalnimi cilji, pa ni mogoče pospeševati v razmerah svobodne trgovine, kajti s prostim uvozom tujega potrošniškega blaga odteka prevelik del nacionalnega dohodka oziroma kapitala v tujino. Odvajanje že tako skromne domače kupne moči omogoča blaginjo drugim, bogatejšim, namesto da bi nacionalno povpraševanje spodbujalo snovanje novih zmogljivosti in krepitev že obstoječe industrije na lastnih tleh ter posledično dajalo kruh svojemu narodu.

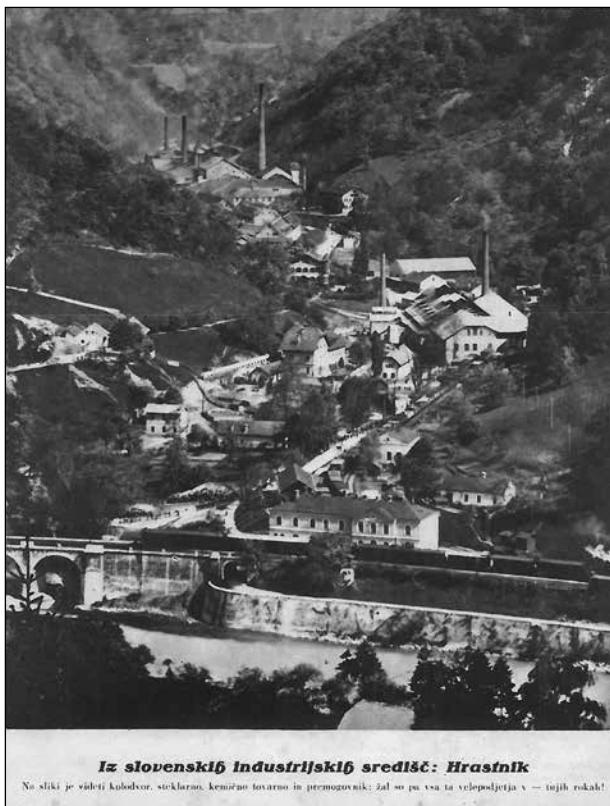
Po Supanu je osnovna naloga države, da ustvarja optimalne razmere, v katerih se bo domača predelovalna industrija neovirano razvijala. Njegova doslednost neizogibno terja tudi delno

izločitev tuje konkurence. Torej je v gospodarski politiki nujno nekaj ščepecv nacionalizma. Vlade, ki jih vodijo kozmopoliti (liberalci!), najbolj goreči zastopniki prostega pretoka blaga, pač ne morejo prek svojega prepričanja, je bil prepričan Supan. Vladne vajeti morajo biti zato nujno v rokah »avstrijsko čutečih ljudi«, ki so zanesljiv porok, da bo tudi najvišja oblastna instanca znala prepoznati nacionalne gospodarske interese, in kar je še pomembneje, da bo ukrepala v njihov prid.

Kljub precej radikalnemu stališču pa Supanove zahteve vendarle niso pomenile klika k prohibitivnim carinam, kakor bi ga bilo tudi mogoče razumeti. Supan se je namreč zavedal, da prepoved uvoza blaga nikakor ne deluje spodbudno na razvoj domače industrije, temveč vodi v izolacijo, ki si je ni mogel zamisliti. Konkurenca iz drugih držav se mu je ne nazadnje vendarle zdela potrebna, kajti v nasprotnem (to je v zaprtem, preveč zaščitenem gospodarstvu) se domača industrija uspava in se ne potruži izkoristiti svojih potencialov.

Po njegovem mnenju bi bilo treba ubrati srednjo pot: carinski režim oziroma tarife morajo biti zaščitne, da bi varovale in obenem spodbujale dejavnost domačih podjetnikov. Izdelki tuje pameti in tujega dela bi morali biti ob prestopu državne meje tako obremenjeni, da bi končni proizvodi domače industrije še lahko vzdržali njihovo konkurenco. V načela svobodne trgovine pa bi bilo mogoče privoliti šele takrat, ko bi nacionalna ekonomija dosegla tako kakovostno stopnjo, da bi se lahko brez vladne intervencije enakovredno kosala z drugimi tekmeci.

Prav presenetljivo bi bilo, če Valentin Supan, glede na navedeno, ne bi v svojih spisih z ostrim peresom nasprotoval angleški trgovinski politiki. Zapiše, da je angleški vladi uspelo »speljati na limanice« svobodnotrговinskih načel skorajda celo Evropo. Posledice so mu bile več kot razpoznavne: Anglija je kot industrijsko najkonkurenčnejša država obirala plodove in kopicila bogastvo na račun manj razvitih evropskih narodov; postala je evropska delavnica. Povsem enak odnos je imel do avstrijsko-nemških trgovinskih pogodb, kajti prepričan je bil,

Iz slovenskih industrijskih središč: Hrastnik

Na sliki je videti kobilovc, steklarno, kemično tovarno in premogovnik; žal so pa vsa ta veleposeljerja v — tujih rokah!

Ilustrirani Slovenec, 1927, str. 381

da je tudi v tem primeru Avstrija v podrejenem položaju in da pogodbi zavirata hitrejši avstrijski gospodarski razvoj.²³²

Če je Supan s svojimi mislimi segel na mednarodno raven, z implikacijami njegovih nazorov tudi na nacionalni ravni, pa je obrtništvo na slovenskem ozemlju razpravni prostor zožilo le na nacionalno raven. Strah pred spremembami in dolgoročno ogroženost tradicionalnega koncepta proizvodne obrti sta bila z

²³² Glej Lazarevič, Friedrich List: Spurensuche in Slowenien, str. 529–539. Supan, *Schutz der heimischen Arbeit*; isti, *Reflexionen ueber die oestreichische Handelspolitik*; isti, *Oesterreichs Volkswirtschaft*; isti, Politična ekonomija in politika; Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*, str. 71–95.

industrializacijo nedvomno stvarna. Nezadovoljstvo z obstoječo liberalno ureditvijo je bilo veliko. Ogroženost obrti sicer ni bila enakomerna; nekatere so bile bolj izpostavljene negativnim posledicam, druge manj, spet tretje pa sploh nič in jim je industrializacija šla na roko, saj jim je širila povpraševanje. A vendar je v javnem govoru prevladovalo posploševanje o stanju obrti na primeru ali primerih najbolj ogroženih. Na splošno pa je stanje obrti vendarle kazalo napredek, tako na ravni števila obrtnikov, poslovanja in zaposlovanja. Logika protekcionizma je bila jasno razvidna in je pričala o stvarnih in ideoloških problemih živeti negotovost v svetu velike konkurence, ne samo zunanje, temveč tudi domače. Že z govorom o preteklosti, o srednjeveški stanovski družbi z monopolnim položajem in strogo regulacijo obrti, so bila izhodišča jasno postavljena. Z razpravami o obrtniških zadrugah (obvezne ali prostovoljne) se konstruira bolj ideološki kot stvarni cilj. Zadruga v tem konceptu, zlasti ob obveznem članstvu, bolj spominjajo na nadomestek nekdanjih cehov, v katerih ima vsak svoje dolžnosti, prostori delovanja pa so jasno razmejeni. Klici k regulaciji in zaščiti so bili stalni in intenzivni. Utemeljitev so bile bolj ali manj enake: prednost industrijskega dela (tehnologija!) pred obrtniškim ročnim delom, pomanjkanje kapitala v obrti, nesorazmerna obdavčitev glede na dohodek. K temu so se pridruževali še ideološki elementi o pomenu obrti za družbeni razvoj. Kronske argumente klicev k zaščiti pa naj bi bila kakovost industrijskih izdelkov. Ti naj bi bili slabše kakovosti, ceneni zaradi velikoserijske in šablonske proizvodnje. Prebivalstvu so zamerili, da v nasprotju z željami obrtnikov daje prednost ceni pred kakovostjo.²³³

Težnja po zaščiti v kmetijstvu je bila utemeljena drugače. To ni bil toliko klic obrambe pred tujo konkurenco ali industrijo, tej so bili kmetje bistveno manj izpostavljeni kot, denimo obrtniki, ali nacionalno gospodarstvo v celoti v mednarodnem prostoru. To je bil bolj klic k zaščiti kmetov v procesu vsesplošne komercializacije gospodarjenja, ki ji mnogi drobni

²³³ Pančur, *Obrtna svoboda na zatožni klopi*, str. 23–45.

kmetje niso bili kos. To je bil klic k omejitvi obsega in načinov delovanja v okvirih liberalnega kapitalističnega sistema (močna premoženjska in statusna diferenciacija kmečkega stanu!), ki je bil prepoznan kot temeljni vzrok krize v kmetijstvu. Z ideološko utemeljitvijo na podlagi zamišljanja kmečkega stanu in njegove vloge v družbi in gospodarstvu ter poleg stvarnih težav v kmetijstvu so bili klici k zaščiti povsem zaokroženi. Vzrok klicev je bila tudi kriza v kmetijstvu v drugi polovici 19. stoletja. Gospodarska kriza, ki jo je Janez Krek glede na posledice enačil z revolucijo v političnem življenju,²³⁴ je bila značilnost pretežnega dela druge polovice 19. stoletja. Le zadnje desetletje je bilo nekoliko bolj obetavno. Povzetek notranjih slabosti kmetijstva, ki so terjale posebno obravnavo oziroma državno intervencijo, izpostavlja naslednje ekonomske in socialne kategorije: prevladujoča razdrobljenost kmečke posesti, nezadostna uporaba sodobnih tehnologij pridelave in prireje, nizka donosnost dela v kmetijstvu, agrarna prenaseljenost in s tem prevlada ročnega dela, komparativno nizka življenjska raven podeželskega prebivalstva, nizka kreditna sposobnost večine kmetov, dereguliranost kreditiranja v kmetijstvu in s tem nizka stopnja investiranja v posodabljanja proizvodnje, neugodna raven relativnih cen.²³⁵ Brez odvečnih besed in kot

234 »Kmetu se slabo godi. Ta klic odmeva po širni zemlji, kar je že silen dokaz, da je resničen. Izkušnje, ki jih nam, kmečkim sinovom in živečim mej kmečkim stanom, podaja vsakdanje življenje, nam potrjujejo ravno to. Dan za dnem vidimo, kako se pred našimi očmi vrše žalostne izpremembe, ki jih tvori kapital brezsrčno v poljedelskih vrstah. Mnogo gospodarstev je že razdejanih, razkosanih; kot borni nemaniči tavajo njihovi prejšnji gospodarji in njihove družine po svetu, prodajajoč svojo osebno delavsko moč za – ljubi kruhek. Delavska moč jim je jedino, kar so si še rešili. Na milijone je že narasla ta vrsta – utopljenec v kapitalističnem morju. Drugi so na potu za njimi. Dozdevno se še upirajo valovom. Toda neizogibna je tudi njim gospodarska smrt v neravnem boju. Nekaj se jih še vzdržuje, zaupajoč na svoje v premoženju prihranjeno delo, a še bolj na boljše čase. A neko otožno, mrklo čustvo vlada tudi v njih. Da gredoč vsako leto na slabše, jim je preveč gotovo dokazano, da bi se brez velicega strahu udali negotovim nadajam. Poljedelske krize imajo vse države. In kriza je v gospodarskem življenju to, kar revolucija v političnem. Mi, ki po svojem srcu in umu gledamo in ljubimo v kmečkem stanu steber cerkvi, narodu in državi, se bojimo ž njim vred šumnega hreščanja in pokanja, nazznanjajočega, da je ta stan v svojem temelju že načet.« (Krek (J. Sovran), *Črne bukve*, str. 3–4).

235 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–122.

odmev splošnega razpoloženja je potrebne zaščitne ukrepe podal Janez Krek v odmevnem delu *Črne bukve* kmečkega stanu, ki so izhajali iz katoliške gospodarsko-socialne doktrine (stanovska organizacija družbe) in v duhu tradicionalizma (tudi konservativizma) zavračali kontekste in mehanizme liberalne gospodarske ureditve. Pa ne samo to, izhajali so tudi iz slovenske stvarnosti močno razdrobljene kmečke posesti. V okviru »socialnega načrta slovenskih delavskih stanov« je Krek tako terjal zakonsko prepoved koncentracije kmetijskih zemljišč v rokah zasebnikov (zlasti nekmetov!) in institucionalizacijo t. i. »stalnih kmečkih domov« (določen obseg kmetije, s primernim pohištvo, orodjem in številom živine za preživetje ene družine), ki bi bili nedeljivo dedni in z omejeno pravico zadolžitve (do 25 % vrednosti). Oblasti naj bi imele pravico, da v primeru slabega gospodarjenja posežejo in imenujejo posebnega nadzornika (sekvester), da bi obvarovale zaščiteno kmetijo. Če to ne bi zaleglo in bi vendarle nastopila prisilna ali prostovoljna prodaja, bi imeli pravico nakupa le bližnji sorodniki ali kmečke zadruge.

Izločanje kmetov iz obstoječe ureditve gre po Kreku še naprej. Država bi morala zakonsko predpisati obveznost ustanavljanja kmečkih zadrug z vso potrebno samoupravo in samostojnostjo. Naloga kmečkih zadrug bi bila določanje obsega stalnih domov in kupovanje kmetij na prisilnih in prostovoljnih dražbah, katere bi potem prodale naprej ali pa dale v najem »poštenim poljedelcem« brez lastnih domov. Kmečke zadruge, organizirane po Raiffeisnovem principu, bi skrbele za skupno izboljševanje zemlje, prodajo pridelkov in nakupovanje vsega, kar kmetje potrebujejo. Pri kreditnih zadrugah Krek posebej izpostavi organiziranost »po načelih krščanske vzajemnosti in požrtvovalne ljubezni«. Vse zadruge, še zlasti kreditne, bi morale biti med seboj povezane in v stiku z okrajnimi in deželnimi organi ter z državno kmetijsko banko. Sčasoma bi morali doseči, da bi kmete kreditirale samo zadruge. Z združništvom naj bi kmete izločili iz blagovno-denarnih tokov. Kmetje naj bi namreč plačevali davek zadrugam

v naturalijah, katere bi po prodaji pridelkov naredile obračun z državo. Pri tako široko zasnovanem združenstvu nas ne sme presenetiti Krekov predlog, da bi zadruga dobile tudi določene sodne pristojnosti. Tako bi lahko kot prva instanca odločale v primerih sporov o lastništvu in posesti, prevzele pa naj bi tudi vsa notarska opravila. Krek predlaga tudi sprejetje primerne zakona, ki bi definiral zaposlovanje v kmetijstvu (posli, hlapci, dekle ali kateri drugi najemniški delavci), kar bi pripomoglo k večji transparentnosti in uniformnosti delovnih razmerij na kmetih.²³⁶

²³⁶ Krek (I. Sovran), *Črne bukve*, str. 250–253.

IZGUBLJENI BOG

Druga točka v pojasnjevanju ozadij procesov na slovenskih tleh je ideološko-politično definiranje lastnih in delegitimiranje ekonomskih interesov drugih v procesu oblikovanja slovenske verzije kapitalizma. Predhodno poglavje sugerira sklep, da je vsak klic po zaščiti parcialnega interesa slonel na negativni prezentaciji, tudi diskreditaciji drugega in njegove ekonomske aktivnosti. V primeru mednarodne svobodne trgovine so to druge države, v primeru domačega trga denimo industrija, glede na panožna razmerja. Ta delegitimizacija je slonela na poudarjanju tujosti, slabe kakovosti, cenenosti, nepoštenega nastopa na trgu zaradi vzpostavljenih prednosti (bolj razviti, kapitalska premoč, konsolidacija ...), nesorazmerni davčni obremenitvi in ne nazadnje na odtoku kapitala v tujino oziroma ustvarjanju delovnih mest v tujini namesto doma (ali v industriji znotraj državnih meja), zavračanju individualizma (profitni motiv!) in zamišljanju idealiziranih skupnosti obrtnikov, kmetov ali delavcev (zadruga!). S tem se je repertoar argumentacije nujnosti zaščite gospodarstva kot celote ali posameznih panog na notranjem trgu zaokrožil. V vsakdanjem življenju oziroma v virih pa nastopajo številne variacije v odvisnosti od položaja in interesov, posameznikov, skupin ali celih gospodarskih panog.

Tematika je gotovo izzivalna, saj je s konstruiranjem vrednostnega družbenega okolja določala razvojne parametre družbe in gospodarstva. Konstruiranje vrednostnega sistema je, kot kažejo primeri iz predhodnega poglavja, vse prevečkrat slonelo na negativni identifikaciji lastnega položaja in aspiracij, to je na deligitimizaciji ekonomskega (političnega, kulturnega, socialnega...) interesa drugega (država, družbena skupina, gospodarska panoga...). Za dodatno in ilustrativno razjasnitev te dimenzije so priročna besedila Ivana Tavčarja, politika in pisatelja, o zadružništvu s preloma iz 19. v 20. stoletje, ki so del širše ideološke polemike tega časa med zastopniki liberalizma in katoliškega gibanja, med liberalno in katoliško gospodarsko-socialno doktrino. Oba dihonomična pola slovenske družbe sta z zadružništvom na konceptualni in praktični ravni skušala povezati kategoriji podjetništva, varnosti oziroma predvidljivosti in ideološko-političnega zamejevanja. Vsak na svoj način, vsak s svojimi poudarki, vsak s svojimi jasno opredeljenimi gospodarskimi in tudi političnimi interesi. Ni presenečenje, da je to vodilo v številne nesporazume, javna obtoževanja in hude politične spore.²³⁷ V tak kontekst se je umeščalo zadružništvo, zadružništvo kot ideologija, politična ter gospodarska praksa narodne skupnosti na obrobju kulturnega, političnega in gospodarskega napredka širšega državnega okvira Habsburške monarhije.

V slovenskem prostoru je bilo zadružništvo aplicirano s tremi komponentami: nacionalnimi, gospodarskimi in socialnimi. Poudarki na nacionalnosti so bili večji v začetnem obdobju, gospodarsko-socialni in tudi ideološki poudarki pa so stopili v ospredje v drugem obdobju. Razločevanje med tema etapama je težavno, saj mnogokrat učinkujeta sočasno, nekako sta druga drugo pogojevali. Zadružništvo je na ravni družbenega konsenza pri Slovencih veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in

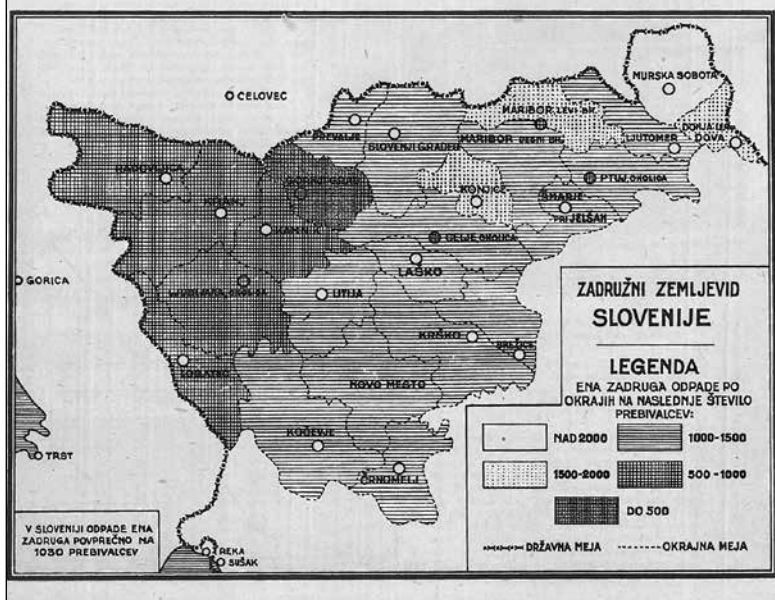
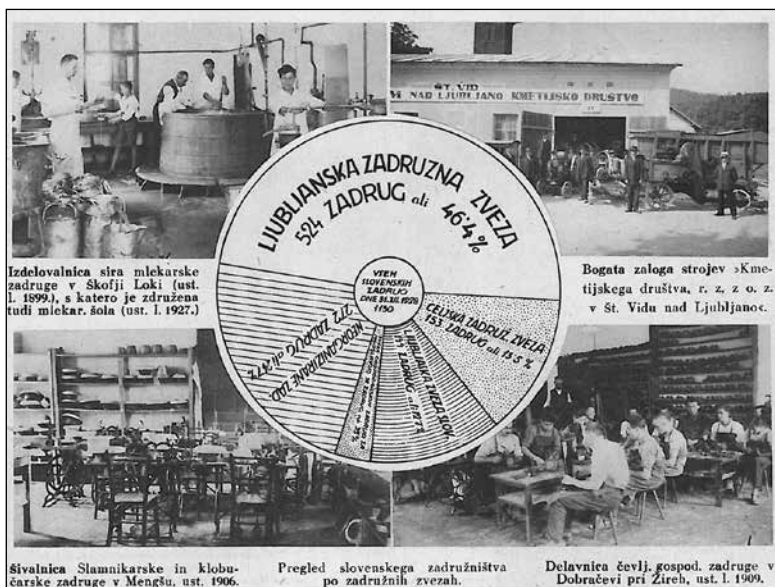
237 Številne polemike o zadružništvu na podlagi različnih interesov je vestno in natančno popisal, povzel in analiziral Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 428–453.

drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno prilagoditev aktualnemu gospodarskemu redu, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture v okvirih kapitalistične ekonomije.²³⁸ Uspešno izvedena modernizacija pa je bila pogoj za kulturno, politično in gospodarsko emancipacijo Slovencev kot posebne etnične skupnosti. Sistematično je bilo treba izgraditi omrežje lastnih kulturnih, političnih in gospodarskih struktur ter ustanov.

Najpomembnejši cilj v prvotnem obdobju je okrepitev Slovencev kot gospodarske in politične skupnosti. Razlike na podlagi ideologije se skušajo odpraviti oziroma minimizirati. Zadružništvo je enotno, deluje na združujoči pripadnosti slovenskemu narodu. Zato nenehne besede, ki so pozivale k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu občestva koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega naroda. Klici k nacionalni diferenciaciji na gospodarskem področju, kar je pomenilo izgradnjo lastnega sistema »nacionalno-političnih«²³⁹ gospodarskih ustanov, so pomenili zapiranje v nacionalne okvire, ne samo na kulturnem ali političnem, temveč tudi na gospodarskem področju. V razmerah komercializacije gospodarjenja in napredujoče individualizacije je zadružništvo s propagiranjem vzajemnosti v zadružni skupnosti dajalo občutek varnosti. Negotovosti, tako politični kot ekonomski, se je bilo mogoče izogniti z naslonitvijo na sonarodnjake ali stanovske tovariše s podobnimi, če že ne enakimi interesi. Ustrezalo je tudi egalitarističnim nagnjenjem pretežnega dela javnosti, saj je dajalo vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti ... Streglo je tudi proti kapitalističnim občutkom predstavnikov drobnogospodarskega sektorja, ki so bili najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarjenja.²³⁹

238 Lazarević, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 12–19.

239 Zadružništvo je med Slovenci doživelo silovit razmah. V ponazoritev te trditve nas opozarja podatek, da je v letu 1918 poslovalo prek 1.000 zadrug najraznovrstnejših oblik. Do konca leta 1937 je njihovo število naraslo celo na skoraj 1700. Daleč najbolj številna skupina so bile kreditne zadruge, sledile pa so jim kmetijske zadruge, kot so bile nabavno-prodajne ali potrošniške, mlekarske, živinorejske, strojne, vinarske, sadjarske. Zadružništvo je bilo organizirano v obliki treh zadružnih zvez, *Zveze slovenskih*

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 278

Obsežna zadrughna organizacija je imela izjemno veliko vlogo, saj je povečala kupno moč včlanjenih ob nespremenjenih dohodkih. Četudi ji ni uspelo v celoti zagotoviti modernizacije gospodarstva, pa je bilo sila pripravno orodje za zamejevanje posameznikov znotraj lastnega naroda ali politične oziroma ideološke usmeritve. To pa zaradi tega, ker je obsežna zadrughna organizacija z mehanizmi socialnega mreženja omogočala nadzor vključevanja na trg, nadzor ekonomskih potencialov članstva ter produkcijo in distribucijo informacij prek zadrughnega in drugega tiska.²⁴⁰ In v tem poudarku so se na enakem stališču našli pripadniki različnih političnih usmeritev.²⁴¹

V ta kontekst je uvrščeno tudi Tavčarjevo besedilo Izgubljeni bog. Iz obsežnega gradiva dolgoletnih polemik o zadrughništvu je mogoče izluščiti naslednje temeljne poudarke Tavčarjevega odnosa do zadrughništva. Pogojno je mogoče njegova stališča poistovetiti z odnosom tedanjega slovenskega liberalizma do zadrughništva. Tavčar je pač bil njegov najbolj izpostavljan glasnik in njegov mnenjski voditelj. Nedvomno ne bi povsem ustrezalo stvarnosti, če bi Tavčarju pripisali odklonilen odnos do zadrughništva v celoti ali na splošno. Daleč od tega. Ni se odrekal tradicionalni simbiozi slovenskega narodnostnega gibanja in zadrughništva. Kot pripadnik in protagonist političnega in strankarskega življenja se ni mogel izogniti pomenu zadrughne misli, ideje in prakse za slovenski narod. Prav dobro se je zavedal, kakšno prikladno orodje predstavlja zadrughna mreža. Res pa je, da pomena zadrughništva ni absolutiziral v politično-strankarskem smislu kot tudi v ekonomskih potencialih ne. Tako kot Ivan Hribar je tudi Tavčar kot liberalec zadrughništvo in njegovo družbeno vlogo videl v omejenih horizontih. Zadrughništva ni

posojilnic/Zadrughne zveze Celje kot najstarejše in pretežno narodnjaške usmeritve. V okvir liberalne in meščanske usmeritve velja uvrstiti tudi Zvezo slovenskih zadrug (1907) iz Ljubljane, ki je bila mišljena kot paralela neprikrito katoliški Zadrughni zvezi iz Ljubljane, najbolj številčni in vseslovenski zadrughni organizaciji, povrh vsega tudi dobro in učinkovito organizirani. Lazarevič, Aristokrati in demokrati med zadrughniki, str. 351–364; Valenčič, Pregled našega zadrughnega gibanja in stanja, str. 457–464.

240 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 307–360.

241 Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 15–80.

pojmoval za orodje sprememb značaja gospodarskih odnosov, gospodarskih vrednot, etike družbe in ljudi. Zanj in za njegov krog je bilo samo pripomoček, ki naj ga uporabijo gospodarsko šibkejši, zlasti kmetje. Zadrugištvo je bilo torej za Tavčarja le dopolnilo siceršnje podjetniške in kapitalске strukturiranosti družbe in gospodarskega življenja.

Tavčarjeva stališča niso mogla biti v opreki z zadrugišnim gibanjem, dokler je to imelo le nacionalen značaj. Razmere pa so se povsem spremenile, ko je katoliška stran začela snovati zadrugišno mrežo na Kranjskem. Pomembnost nacionalnega vprašanja je bila tu znatno manjša, v ospredju so bila gospodarska in socialna vprašanja. V snovanje zadrugišne mreže se je aktivno vključila tudi ali predvsem duhovščina. Cerkvena mreža je bila gosta in tako se je gostilo tudi zadrugišno omrežje. Poleg kreditnih so se snovale tudi zadrugi druge vrste, kot so mlekarске, vinogradniške, sadjarske ..., a tudi nabavno-prodajne oziroma potrošniške, ali kot so jim rekli sodobniki, konzumne zadrugi. In pri slednjih se je vnel prepir, ki je šel prek vseh meja politične korektnosti, kaj šele da bi vseboval kaj vljudnosti.

Tavčar je bil vodilni akter gonje proti konzumnemu zadrugištvu. S svojo jezikovno spretnostjo in literarnim darom je v praksi povezal politiko in literaturo. Polemiki je dal neizbrisljiv pečat. V mnogih govorih na političnih shodih, razpravah deželnega zbora in člankih v Slovenskem narodu je v zadnjih letih 19. stoletja do onemoglosti izvajal variacije na temo usodne škodljivosti konzumnih zadrug za slovensko narodno tkivo, gospodarstvo, državo in družbo. Kot da ne bi bilo dovolj politične retorike, je svoje nasprotovanje konzumnim zadrugam kot dr. Nevesekdo še domišljijsko ubesedil v povesti *Izguljeni bog*, ki je najprej izhajala kot podlistek v Slovenskem narodu.²⁴²

Njegove temeljne očitke katoliškemu zadrugištvu je mogoče strniti v pet točk:

242 Dr. Nevesekdo, (Tavčar) *Izguljeni bog*.

1. Duhovščina zapostavlja osnovno poslanstvo duhovne oskrbe prebivalstva na račun dela v zadrugištvu, zlasti v konzumnih zadrugah.
»Konzumno društvo pa je bilo glavno delo gospoda Petra; za to društvo je živel in skrbel, za konsum se je pehal in trgal, dokler ni dospelo društvo do vrhunca popolnosti ...«²⁴³
2. Instrumentalizacija zadrugištva v politične in ozko strankarske namene.
»Kjer je bil kak trgovec, ki si je v potu svojega obraza za se in za svoje otroke kruh služil, pa se je gospodom v kaplaniji zameril, da so mu obesili na vrat tako imenovano konzumno društvo. Če je kje kar mesar, ki ni bil všeč gospodom, pa so lopnili s konzumnim društvom po njem, in gostilničar, ki se je farovžu zameril, dobil je čisto gotovo konzumno društvo na svoje rame!«²⁴⁴
3. Konzumne zadrugi so nelojalna konkurenca drugim trgovskim obratom.
»Svojemu bližnjemu snesti vsakdanji kruh ..., vse kar ste s svojo organizacijo dosegli, je pač to, da se danes kakih tisoč rodbin v istini trese za svoj vsakdanji kruh.«²⁴⁵ Ko je bila konzumna zadruga, ali kakor jo je krstilo moravško ljudstvo, konzumna zadrega gotova (ter) je bil gospod Peter navozil v njo sladkorja in kave, usnja in svilnatih rutic, železja in krtač.«²⁴⁶
4. S ponudbo poceni blaga, zlasti pijač (vina, žganja), spodbujajo »nespodobno« porabo, alkoholizem in osebnostno nemoralnost, namesto da bi z zgledom utrjevali družbene vrednote.
»V ti sobici na stolih okrog rumene mize so sedeli tisto po-

243 Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 443.

244 Ravno tam, str. 449.

245 Ravno tam, str. 433.

246 Ravno tam, str. 445.

podne štirje odborniki moravškega konsumnega društva. Bil je to čisti cvet moravškega gospodarskega razuma. Še predno je prišel gospod Peter se je bila `seja` že pričela. To se pravi, Uršika je prinašala liter za literčkom na veliko rumeno mizo in očetje odborniki so jako pridno pili, ker je pri `sejah` šla pijača na račun društva ... `Katerega pijete?` je bilo prvo vprašanje gospoda Petra, vstopivšega v odborniško čumnato. `Katerega prinašaš na mizo, Uršika?` je bilo njegovo drugo vprašanje, združeno z nam že znanim rokotleskom po brezimnem delu Urškinega telesa.»²⁴⁷

5. Neusposobljenost duhovščine in članstva konzumnih za drug za vodenje trgovskih poslov, kar se je odražalo v slabem oziroma zaniknem knjigovodstvu.²⁴⁸

» `Možje`, je spregovoril Peter, `zbrali smo se, da sklenemo račune in vidimo kako stojimo ob koncu prvega leta`. In gospod Peter je pristopil k veliki omari in odprl jo je skoraj z večjo pobožnostjo, kot je odpiral tabernakelj v cerkvi. Iz nje pa je nametal na rumeno mizo nekaj starih Blaznikovih pratik, nekaj starih koledarjev Mohorjeve družbe in nekaj starih šematizmov ljubljanske knezoškofije. To so bile trgovske knjige moravškega konsumnega društva! Peter je pričel odpirati sedaj šematizme, sedaj pratike, sedaj koledarje. Povsod je bilo na posameznih straneh vpisanih nebroj števil. Drugi bi se v ti zmesi ne bil spoznal, a gospod Peter je trdil, da se v ti zmesi spozna prav dobro.»²⁴⁹

Besede niso bile samo ostre in neupravičene, temveč tudi močno žaljive za katoliški pol slovenskega združništva, zlasti za predstavnike potrošniških zadrug. Tavčarjevih zasmehujočih besed ni mogoče razumeti izven ozadij časa, izven družbene kompozicije in izven subjektivnih konstrukcij družbene stvarnosti. Z upoštevanjem širšega konteksta pridejo na

²⁴⁷ Ravno tam, str. 445.

²⁴⁸ Ravno tam, str. 428–453.

²⁴⁹ Ravno tam, str. 446.

plan tudi drugi vidiki polemike, ki sta jih sicer zastirali poplava in srditost besed. Prav gotovo je mogoče postaviti tri teze o vsebinskih značilnostih in širših družbenih ozadjih polemik o združništvu s preloma v 20. stoletje. Gre za trditve, da te polemike pomenijo odločanje v razvojnem modelu kapitalizma, ki se kaže tudi kot konfliktnost med ruralnim in urbanim, redefiniranje nacionalnega gospodarskega interesa in demokratizacija potrošnje prek mehanizmov regulacije.

V ozadju polemike so se torej kresala mnenja o zelo pomembnih družbenih vprašanjih. Za osvetlitev vsekakor velja polemiko brati kot razčiščevanje pogledov na razvojni model slovenskega kapitalizma. Gre za soočanje protagonistov dveh poti, dveh izbir. Akterji polemike v ospredje družbene dileme tako postavljajo izbiro med korporativnim in individualiziranim (to je osebno podjetniškim) modelom kapitalizma. Na drugi strani pa to zaradi strukturnih značilnosti družbe in gospodarstva pomeni tudi konflikt med urbanim in neurbanim delom slovenske družbe. Kaže se kot občutek potencialne ogroženosti mestnih gospodarskih struktur, ki temelji na trgovini oziroma na drugih storitvah. Ko se združništvo v drugi etapi razvoja prenese na podeželje, začne prihajati do gospodarskega osamosvajanja kmetstva. Kmetje prek lastnih organizacij stopajo na trg, v kapitalske odnose mimo običajnih posrednikov. Tako se v polemiki o združništvu kaže trk dveh interesov, dveh konceptov, poosebljenih v politični, ideološki in interesni dihotomiji katoliškega in liberalnega izvora. Gre torej za lokalni boj, boj za lokalno definicijo kapitalizma.

Liberalni pol in Tavčar kot njegov glasnik zastopata interese bolj podjetniško usmerjenega dela slovenske družbe, nasprotno pa drugi pol želi vstopiti v kapitalizem organizirano, prek združništva, torej v obliki korporacij. Združništvo, še posebej katoliško z večjim poudarkom na nekreditnih zadru-gah, je namreč napovedalo opazen premik ekonomske moči v slovenskem prostoru zaradi politične centralizacije in preusmerjanja denarnega toka. Ker je šlo za drobnogospodarsko

strukturo, je že najmanjši premik denarnega toka, ki se je odrazil v upadu povpraševanja pri dotedanjih ponudnikih, predstavljal velike pretrese v poslovanju.

Če se nekoliko več pomudimo pri konzumnih zadrugah ali društvih, kot so jih imenovali takrat, je nujno treba opozoriti še na nekatere druge vidike. Konzumne zadruge, to so združene trgovine na podeželju ali v mestih v režiji socialdemokratske stranke, so gotovo imele pomembno vlogo pri oskrbi prebivalstva z vsakodnevnimi življenjskimi, gospodinjskimi in gospodarskimi potrebščinami. S svojim konkurenčnim delovanjem so seveda ogrožale ustaljeno trgovinsko dejavnost, zlasti drobno prodajo na podeželju.

Pobudniki potrošniških zadrug so imeli iskren namen, da bi s povezovanjem oziroma centralizacijo nabav na ravni združnih zvez znižali cene vsakodnevnih življenjskih in tudi gospodarskih potrebščin. Samoumevno je, da bi z neposrednimi nakupi pri grosistih ali proizvajalcih izločili dotedanje posrednike in njihove marže. Že s tem bi znižali cene, k dodatnemu znižanju pa naj bi prispevali nizki obratovalni stroški zadrug. Nižje cene naj bi pripomogle k okrepitvi kupne moči na podeželju in v delavskih središčih ob nespremenjenih dohodkih. Zato bi kmetje lahko malo več namenili za prepotrebne investicije, delavci pa za izboljšanje vsakdanjih življenjskih razmer. Zadrugna trgovina je torej neizbežno ogrožala obstoječe trgovce, ker je nižala marže in tako upočasnjevala akumulacijo kapitala. Z uveljavljanjem ekonomije obsega in s tem primerjalno nižjih stroškov in tudi nižjih dobičkov so zadrugniki kratkoročno rušili vzpostavljeni model sicer počasne akumulacije kapitala na Slovenskem. Razdrobljenost slovenske trgovske mreže in majhen obseg poslovanja²⁵⁰ sta dvigovala stroške. Povrhu vsega sta terjala tudi visoke marže za kapitalizacijo dobičkov. Večina majhnih trgovin ali obrtnikov je bila eksistenčno ogrožena že ob majhnem nihanju povpraševanja; težko so se kosali z ekonomijo obsega, ki so jo uveljavljali zadrugniki.

250 Počivavšek, *En gros & en detail*, str. 238–271.

Televizija, gledanje na daljavo

Znameniti uspehi dveh naših rojakov na tem polju

Nova, radiju enakovredna iznajdba je na pohodu — televizija. Pod tem izrazom razumemo prenašanje živih slik po radiju kakor prenašamo glas. Kaj ta iznajdba praktično pomeni, si lahko predstavljamo vsak radijski amater, ki poslušajo n. pr. oporo iz Milana ali predavanje rimskih katakomb. S televizijskim aparatom bo pa možno súčasno oporo tudi gledati, oz. si katacombe hkratu z opisom tudi ogledati.

Princip televizije je, da se slika, ki jo hočemo oddajati, s posebno pripravo razdeli na številne pasove, te pa 'električno oko' (fotoceele) spremeni v tok radija. Sprejemni aparat toke spremeni zopet na pasove in točke ter sestavi sliko.

Od vseh televizijskih sistemov je najpopolnejši izum našega rojaka barona Antona Codellija, ki je n. pr. še leta 1908, zgradil avstr. normarško oddajno postajo v Tullnu in leta 1914, veliko nemško oddajno postajo v Togo. S svojim novim televizijskim aparatom je dosegel presenetljive uspehe.

Mnogo se havi z televizijo tudi znani radijski strokovnjak ing. Sliškovič, ki je konstruiral izborni televizijski sprejemni aparat. Z njim je n. pr. sprejemal te dni zelo jasne slike iz Londona. O televiziji je imel na Dunaju in drugod več predavanj, ki so vzbudila med strokovnjaki veliko pozornost.

Najnovejši Codellijev oddajni aparat za slike, ki ga je konstruiral lanskó leto v Berlinu.

Zgoraj na levi: Baron Anton Codelli, graščak pri Ljubljani in svetovno znani iznajditelj na polju radia in televizije.

Na desni: Codellijev sprejemni aparat za gledanje v daljavo.

Vse tri zgoraj: slike: Nastanek slike na Codellijevem televizijskem sprejemnem aparatu.

Radio-konstruktor ing. Jos. Sliškovič (rodóm iz Bosne, ki pa živi na Dunaju), pri svojem televizijskem sprejemnem aparatu.

Na levi: Sliškovičev sprejemni aparat od strani.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 150

Navedena polemika kaže pomembnost gospodarskega, to je združnega angažmaja katoliške cerkve za lokalno definicijo kapitalizma. Polemika več kot očitno dokazuje, da je kapitaliska moč z združništvom pod Krekovim vodstvom zlagoma prešla v roke katoliškega tabora. Ozadja tega prehoda je že pred leti lucidno opredelil Taras Kermauner. Po njem združništvo, kot posledica katoliškega gospodarsko-socialnega nauka, priča ne le o politični, moralni in socialni, ampak tudi ali predvsem o ekonomski modernizaciji katolicizma. Ta zvrst modernizacije naj bi bila dosežena z »ekonomizacijo Cerkve«, ki ji je hkrati vendarle uspelo »v nemajhni meri« ohraniti tudi svojo »asketsko moralno držo«. S tem je v slovenski prostor vnesla pomemben regulatorni mehanizem, saj je preprečevala tip kapitalizma, v katerem bi potrošnja prevladovala nad proizvodnjo; družbo je usmerjala v smer »produkciskosti«, v smer racionalizma. Pri tem pa se je ujela v protislovje. Cerkev se je na eni strani upirala prodoru moderne znanosti, ker se veže na ateizem, a hkrati sama podpirala moderni racionalistični duh.²⁵¹ Na gospodarskem področju se je v katoliškem taboru to kazalo z verbalnim protikapitalizmom ob sočasni uporabi mehanizmov in postulatov kapitalistične ekonomije pri koordinaciji in uresničevanju ekonomskih in socialnih interesov posameznih skupin združnikov. Vedno znova se izkaže, da je (zlasti katoliškemu) združništvu imanentno notranje protislovje. Združništvo je bilo zamišljeno kot alternativni ekonomski in socialni (etični!) model nasproti liberalnemu kapitalizmu ali kapitalizmu nasploh. Če so združniki želeli uresničiti ta model, so morali kot korporacije vstopiti in delovati v obstoječem liberalno-kapitalističnem modelu z uporabo vsega njegovega ekonomskega inštrumentarija. Protislovnost te pozicije je mnoge begala. Zato se je številnim zdelo, da se je Bog izgubil.

Na tej interpretacijski podlagi je lažje razumeti Tavčarjev srd. Proti tuji konkurenci je učinkovala nacionalistična homogenizacija. Obrambno pozicijo pa je bilo znatno težje argu-

²⁵¹ Kermauner, *Med hlapčevstvom in samobitnostjo*, str. 224–225.

mentirati, ko so protagonisti domačega kapitalizma dobili domačo konkurenco. Tavčar in njegovi se na tem mestu ujamejo v interesno zanko posebne vrste. Zapletejo se v mrežo neverodostojnega odrekovanja gospodarske in nacionalne legitimnosti enega interesa (to je članov konzumnih združenj) na račun drugega gospodarskega in političnega interesa. Ta drugi interes, Tavčarjev interes, naj bi bil domnevno bolj upravičen tako nacionalno kot gospodarsko. V njegovi argumentaciji preseneča, da v ospredju ni podjetniška argumentacija, temveč vprašanja morale, nacionalne in medstanovske solidarnosti. Gre za predmoderno stališče zavračanja temeljnih postulatov kapitalistične ekonomije. Njegove besede več kot jasno pričajo o težnji po politični arbitrarnosti in nadrejenosti političnega sistema gospodarstvu. Politični sistem naj bi nastopal kot koordinator ekonomskih odnosov v slovenski skupnosti. Tavčarju srd zamegljuje presojo, zato je daleč od tega, da bi fenomen konzumnega združništva presojal s stališča družbene in gospodarske učinkovitosti in na tem utemeljene koristnosti. Ne gre samo za argumentacijsko nedoslednost, temveč tudi za izraz obupa nad izgubljanjem političnih pozicij. Za izraz obupa nad zamudništvom, ko njegova politična platforma ni bila sposobna mobilizirati kmečkih množic. Potreb kmečkega prebivalstva niso zaznali, zato jih niso mogli ustrezno nagovoriti. Zaradi tega je politično prebujanje slovenskega podeželja, ki ga spodbudi katoliška stran s široko razširjeno združno mrežo, šla mimo liberalnega pola. Katoliška stran z drugačnim konceptom združništva ponudi kmetom konkretne ukrepe za lajšanje njihovega ekonomskega in socialnega položaja. Tavčar temu interesu ne priznava družbene legitimnosti in trdno zagovarja stališče vizije kapitalizma individualnih lastnikov in njihovega zasebnega interesa.

Polemika o konzumnih društvih je pomenila tudi redefinicijo nacionalnega gospodarskega interesa. Združništvo kot slovenski nacionalni gospodarski interes je bilo mogoče in je obstajalo le v času nacionalne homogenizacije, ki je z jasno

definiranim zunanjim nasprotnikom (Nemci!) navidezno ali začasno prekrila gospodarske interese družbenih slojev ali posameznikov. Kot smo videli, se z združništvom, predvsem konzumnimi društvi, pričinja izrazito interesno profiliranje, ki ima izraz tudi v ideoloških usmeritvah in političnih preferencah. To interesno profiliranje neposredno ruši pojmovanje nacionalnega interesa, tudi v ekonomiji. Zadržništvo je tipični primer tega. Dokler je politična agitacija preusmerjala potrošnike iz nemških v slovenske trgovine, je bilo zadovoljstvo na slovenski strani vesplošno, potem pa skorajda naenkrat nič več.

Tavčarjeva združna polemika očitno kaže, kako je doje-manje nacionalnega interesa relativna kategorija, odvisna od lastnega položaja, interesa, aspiracij in percepcij. Zelo nazorno priča o konfliktu med interesi posameznikov, družbenih slojev in interesnih skupin ter obče koristnimi cilji. Priča o tem, kako se parcialni zasebni interesi istovetijo z občimi družbenimi cilji. Kot kaže polemika, del združništva za del slovenske politike in prebivalstva naenkrat ni imel več legitimnosti slovenskega nacionalnega interesa. Ravno nasprotno, potrošniške konzumne zadruge naj bi neposredno rušile slovenski nacionalni interes, ker so s konkuriranjem obstoječim trgovcem delovale proti slovenskemu nacionalnemu interesu.²⁵²

Polemika o potrošniških zadrugah pa je vplivala tudi na liberalni tabor. Ena od posrednih posledic predstavljene polemike je bila cepitev, pogojno rečeno, »liberalnega združništva«.

252 Naslednji odlomki nazorno ilustrirajo to zanimivo argumentacijo obrambe parcialnega, zasebnega interesa pred občo družbeno koristnostjo. Ilustrirajo svojevrstno razumevanje nacionalnega interesa skozi optiko svojega gospodarskega položaja, ki obenem sintetično vsebuje vse očitke liberalne strani katoliškemu združništvu. »Društva (konzumna, op. Ž. L.) pa kjer bi se prodajal cukret in kofe na drobno, kjer bi se popivalo ponarejeno vino in žganje, kjer bi duhovniki prodajali dekletom svilnate robce itd, so neka kranjska špicaliteta. Nek gnjil izrastek na narodno-gospodarskem telesu.....vcepljen v to telo v strankarske namene..... Ona sistematično uničujejo naš trgovski stan..... Le one dežele, katere imajo trgovski stan dobro razvit, ponašati se morejo s svojim blagostanjem..... Kdor ima res kaj srca za mili naš narod, mora skrbeti po svojih močeh, da se ta začeta trgovina v kateri smo se komaj nekoliko otresli tujstva, prav skrbno goji..... Če bodedo pa jeden družega uničevali, postanemo končno vsi lačni berači, katere bode gospodarsko močnejši tujec v kratkem vse premagal in vpregel v svoje oje.« Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 318–320.

K jubileju našega pokojninskega zavarovanja

Danes proslavi na izrednem občnem zboru v magistratni dvorani v navzočnosti g. ministra za socialno politiko in narodno zdravje, dr. M. Drinkoviča, desetletnico svojega obstoja in dvajsetletnico zakona o pokojninskem zavarovanju nameščenecv, ki ga je sprejel avstrijski parlament ob sodelovanju našega nepozabnega dr. Krecka, z veljavnostjo 1. januarja 1929. Pokojninsko zavarovanje nameščenecv je v naši državi v veljavi samo v bivših avstrijskih pokrajinah, to je v Sloveniji in Dalmaciji. Prvi upravnik zavoda je bil odvetnik dr. Janko Zirovnik (1919.–1922.). Prvi predsednik prve voljene uprave pa dvorni svetnik v. p. Fran Vedernejak (1922.–1928.). Od 23. septembra 1928 dalje predseduje zavodu bivši član uprave zavoda Vekoslav Vrtovec. Danes ima Pokojninski zavod krog 8500 članov in je izplačal za l. 1928. ca. 600 rentnin nad štiri milijone dinarjev. Rente se vsako

Načelstvo pokojninskega zavoda ob njegovi desetletnici. Spodaj sedjo od leve na desno: Ribnikar, podpreds. Lovšin, predsednik V. Vrtovec, podpreds. dr. Božič in Bergant; zadaj pa stojijo: ravnatelj dr. Sagadin, dr. Jerič, dr. Rekar, Bukovec, Kavčič, dr. Obersnel, Svetek in Berčeteri, manjka pa Heinrich. Na levi: **Palaca** zavoda na Miklošičevi c. Delo arh. inž. Subica.

leto znatno zvišujejo. Zavod je predložil ministru nov moderen osnutek zakona, ki čaka potrditve. Premoženje zavoda, ki znaša danes že blizu 130 milijonov, je pupilarno varno naloženo, in sicer deloma v nepremičninah, državnih papirjih, pupilarno varnih hipotekah in mešanih posojilih, posojilih občanom in oblastem ter v cenah stavnih kreditih. Zavod je zgrajen na principu kapitalnega križja. Po osnutku novega zakona bodo pritegnjeni v zavarovanje tudi trgovski pomočniki. Za zavodom stoji strnjena fronta celokupnih delodajalcev in nameščenecv iz Slovenije in Dalmacije.

Palaca na Aleksandrovi cesti v Ljubljani, kjer se nahaja sedež zavoda.

Na lovi:

Palaca na Kralja Petra trgu v Mariboru, največja povojna zgradba v Mariboru, ki je preobrazila tamošnje Magdalen-sko predmestje.

Na levi: **Nova modna trgovina v Mariboru** v Vetrinjski ulici pod imenom **I. Trpinov tekstilni bazar**

To je ena izmed najlepših in edina te vrste v Mariboru; tu se dobe vsa oblačila, ki jih človek potrebuje in po tako nizki ceni, da se občinstvo kar gneti pred bazarjem.

Leta 1907 so v Ljubljani ustanovili Zvezo slovenskih zadrug, in to na pobudo kranjskih liberalnih veljakov, prednjačil je Tavčar.²⁵³ Šlo je za poskus liberalne strani, da bi parirala Krekovi Zadružni zvezi. Pridobili naj bi enake vzvode družbenega vpliva. Z izgradnjo mreže zadružnih gospodarskih ustanov naj bi tudi liberalna stran ponudila na Kranjskem enak kompleks »ekonomskih in socialnih« storitev omahujočemu delu prebivalstva. S tem so seveda prišli v neposreden konflikt z bolj narodnjaško celjsko strujo, s celjsko Zadružno zvezo, kateri so iztrgali znaten del, predvsem kranjskih zadrug. Kranjski liberalci v brk narodnjaškemu stališčem povsem zrušijo fasado »ideološke nevtralnosti zadružništva« in javno prepoznajo in priznajo operacionalizacijo zadružništva v lastne politično-strankarske namene. Zadružništvu dokončno snamejo avreolo nacionalnega interesa, torej naredijo ravno tisto, kar so desetletje očitali katoliški strani. Na tej poti je očitno zašel tudi njihov Bog.

V širšem kontekstu razumevanja Tavčarjevega polemiziranja s potrošniškim zadružništvom je treba izpostaviti tudi plat razvoja potrošništva. In v tem pogledu predstavljajo potrošniške zadruge eno od stopnic na poti v potrošniško družbo. Konzumno zadružništvo je pomenilo tudi demokratizacijo potrošništva z aktivno participacijo potrošnika v institucionalnem in kulturnem smislu. Zadružništvo je to omogočalo. Zadružniki so bili v dvojni vlogi: bili so ponudniki potrošniških izdelkov in tudi potrošniki. Ideološka in ekonomska regulacija potrošnje sicer ni bila povsem avtonomna, odločilno jo je oblikovalo vodstvo zadružnih zvez. A vendarle je bil občutek, tudi dejanska participacija zadružnika kot akterja neprimerno večja kot v primeru klasične trgovine, kjer je bil lokalni trgovec monopolni arbiter. Tako je mogoče polemiko o konzumnih zadrugah razumeti tudi kot boj za regulacijo potrošnje – ne samo za nadzor nad denarnimi tokovi na slovenskem ozemlju, temveč tudi za socialne pomene potrošnje. Potrošniške zadruge so

predstavljale alternativo obstoječi trgovski mreži. Širile so potrošništvo, resda v tem času še minimalno, a vendarle, ker so vodstva bolj zaznavala potrebe prebivalstva in cenovno občutljivost. Potrošniške zadruge so pomenile korak k opuščanju individualne kmečke še precej samozadostne ekonomije. Ob bok pa se jim je postavljala nova oblika socialne samozadostnosti. Šlo je za stanovsko samozadostnost, saj se je v praksi marsikdaj gospodarsko življenje zamejilo v okvir zaokrožene zadružne (tudi ideološke!) organizacije (kredit, prodaja, nakupovanje) in prek centraliziranih struktur vključevanje v kapitalistično ekonomijo brez posredništva lokalnih, že vzpostavljenih struktur. Tako se zadružništvo kot celota izkaže kot silno prikladno orodje političnega, ideološkega in socialnega discipliniranja dela družbe oziroma prebivalstva. In teh koncentričnih krogov kranjski liberalci kljub zaničevanju, moraliziranju in smešenju in tudi lastnim poskusom nikakor niso mogli prekiniti. Bog se pravzaprav sploh ni izgubil, le presedel se je.

253 Trček, Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani ob 30-letnici, str. 89–92; *Jubilejno in letno poročilo Zveze slovenskih zadrug za XXV upravno leto 1932*, str. 14–17.

KMEČKI SVET

Visok delež kmečkega prebivalstva zaradi počasne ekonomske modernizacije je dolgoročno močno zaznamoval slovensko nacionalno ideologijo. V njej sta imela kmečki svet in kmetstvo vedno poseben, osrednji položaj. Kot je razvidno iz predhodnih poglavij, se je to kazalo na različne načine v ideološko-političnih profilih in gospodarsko-socialnih doktrinah. Zaznamovanost s kmetstvom je bila močno navzoča tudi v leposlovju, ki je bilo večinoma rezultat nacionalne ideologije, a je taisto ideologijo hkrati podpiralo in soustvarjalo. Ekonomski zgodovinarji so dolgo zanemarjali ta vidik zaradi ortodoksnega pojmovanja historičnih virov. Ko je bilo leposlovje pripoznano kot legitimni (sicer specifičen) historični vir, so se zgodovinarjem odprle nove spoznavne možnosti.²⁵⁴ Tako je bil omogočen vpo-

²⁵⁴ V registru historičnih del je namreč v zadnjih desetletjih nastopila tendenca preseganja tradicionalnih (celo ortodoksnih) pojmovanj kategorije historičnih virov. Ena največjih sprememb je priznanje relevantnosti leposlovja kot verodostojnega vira. Leposlovje druge polovice 19. stoletja in časa med obema vojnama (zlasti zvrsti realizma) je bilo prepoznano kot pomemben vir pri konstruiranju historične stvarnosti teh obdobij. Prepoznana mu je bila družbena podstat, ki gre onkraj fikcije. Leposlovje namreč omogoča vstop v mikrokozmose človeških razmerij, statusnih položajev, pripisovanih pomenov, formaliziranih in neformalnih institucij družbenega, socialnega ter ekonomskega okolja in dodatno argumentacijo ideoloških (moralnih, tudi moralizatorskih) razmer v

gled v prezentacijo/imaginacijo družbeno-ekonomskih razmer na podeželju in zadreg počasne modernizacije. Natančneje povedano, skozi proces kritičnega soočanja pisateljske naracije in spoznanj historične stroke je mogoče izluščiti manifestacije širših zgodovinsko razvojnih potez oziroma dokumentiranje potekajočih družbenih in ekonomskih procesov.

Z naslonitvijo na referenčno monografijo Mirana Hladnika, ki predstavlja najbolj celovito tematizacijo in vrednotenje fenomena kmečke povesti, posebnega literarnega žanra, bodo predmet analize dva romana in ena zbirka kratkih zgodb. Zbirka kratkih zgodb je izšla leta 1939, romana v letih 1942 in 1943. Izbor je narejen glede na leto izida, tik pred drugo svetovno vojno ali med njo, izhaja pa iz predpostavke, da tak časovni presek omogoča daljšo časovno perspektivo analize. Besedila, kategorizirana kot kmečka povest, ponujajo zgodovinarjem obilo gradiva za temeljito spoznavanje sveta kmečke družbe, to pomeni tistih nians kmečkega vsakdana in potekajočih sprememb, ki so pred pojavom teh del ostajale zakrite. Drugi viri omogočajo spoznavanje t. i. vrhnje (makro) dimenzije, to je relacije oziroma interakcije kmečke družbe z drugimi entitetami (fevdalci, oblastni organi, ekonomska politika, ekonomsko okolje ...), kar je bilo dolgo časa osrednje raziskovalno vprašanje ekonomskih zgodovinarjev. Tako je izostal večplasten in večpomenski svet notranjih struktur in vzajemnih razmerij kmečke družbe same. A kmečke povesti po motivni zasnovi omogočajo ravno to – vpogled v različne odtenke kmečkega življenja in gospodarjenja. Avtorje tovrstnih povesti, praviloma so izhajali iz kmečkih vrst,

proučevanih obdobjih in to kljub izpričani subjektivnosti leposlovnih avtorjev. Da se je to zgodilo, so bile potrebne metodološke in konceptualne spremembe tudi v zgodovinopisju samem. Z dekonstrukcijo zgodovinarskega dela je nastopilo spoznanje, da zgodovinarske interpretacije določenih obdobij, fenomenov in pojavov nastajajo v interakciji dveh časovnih dimenzij. V interakciji med historičnimi viri in aktualnim okoljem v času poteka raziskave. Presečišče, točneje agens tega dialoga, pa je nosilec raziskave; zgodovinar, ki je tesno vpet v prostor in čas svojega življenja. Torej je tudi zgodovinarjeva interpretacija subjektivna in impresionistična. Po delni oziroma pogojni, raje simbolni statusni izenačitvi leposlovja in zgodovinopisja na podlagi subjektivnosti je bila odprta pot (čeprav je trajalo dolgo) leposlovnim delom med relevantne vire za spoznavanje preteklosti (Blum, *Fiction and the European Peasantry*, str. 122–139; Smith Allen, *History and the Novel*, str. 233–252).

lahko cenimo kot glasnike kmečkega sveta, ki ob druge družbene skupine postavljajo dinamiko vzporednega časa kmečke družbe. Prek njih lahko spoznavamo potek družbenih in ekonomskih procesov na ravni posameznikov, družin ali vasi. Zaradi te pričevalne vrednosti, ob upoštevanju širšega družbenega in ekonomskega konteksta in nujne kritične obravnave, imajo kmečke povesti za zgodovinarje lahko enak pomen kot ustni viri za preučevanje sodobnosti oziroma tak pomen, kot ga imajo ustni viri za druge družboslovne in humanistične discipline.²⁵⁵

Slovenska kmečka povest je bila v historičnem repertoarju široko zastopana literarna zvrst. Po besedah Mirana Hladnika je »kmečka tematika prinesla v slovensko pripovedništvo veliko oblikoslovnih novosti in vrsto ontoloških del«. V času do druge svetovne vojne so v slovenskem prostoru natisnili 234 besedil v različni obliki (romani, novele, črtice ...), ki jih je mogoče uvrstiti v kategorijo kmečke povesti. Tako kot v evropskem prostoru je motivna strukturiranost združevalna podlaga korpusa tovrstnih del. Kmečka povest po Hladniku stoji na štirih motivnih stebrih: kmetija, vaška skupnost, odnos mesto-vas in npravstvena kritika. Iz prvega motivnega sklopa lahko izpostavimo pogoste momente nasledstva, dedovanja, konfliktnih razmerij znotraj družine, razmerij med hlapci in gospodarji, različne oblike ljubezenskih razmerij na osnovi premoženja, izvora, statusnih položajev ... Drugi motivni sklop združuje vsebine na ravni skupnosti, razmerij med individualnostjo in kolektivnostjo, razmerij med interesi posameznika in skupnosti, vpetosti v širši družbeni kontekst in momentov socialnega nadzora ... Tretji sklop prinaša vsebine razmerja med mestom in vasjo kot dveh dihotomičnih in konfliktnih entitet na ozadju ekonomskih in socialnih modernizacijskih razvojnih tendenc. Četrty motivni steber pa sloni na npravstveni (moralni) kritiki, kot izpostavlja Hladnik. To pomeni kritiko življenjskih praks in stilov na podeželju (pijančevanje, hazardiranje, prekomerno

255 Več o metodoloških vprašanjih in drugih dimenzijah oralne zgodovine glej Ralieggh Yow, *Recording Oral History*.

zadolževanje, lakomnost, prešuštvo, egoizem ...), ki so odstopali od socialno sprejemljivih norm. Nadalje velja omeniti še pogost motiv nasprotja med formalnimi in neformalnimi družbenimi institucijami, kot je na primer nasprotje med naravnim (ljudskim) pravom in kodificiranim pravom.²⁵⁶

Vnos kmečke tematike v motivni repertoar slovenskega leposlovja je pomenil odmik od do tedaj prevladujočega vzorca (meščanske) motivike, ki je bila motivacijska podlaga narodno emancipacijskega gibanja. Uveljavitev kmečke povesti v slovenskem leposlovju in ideološko-političnem imaginariju je bila povezana s strukturnimi spremembami od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Tako kot v evropskem prostoru²⁵⁷ ima vnos kmečke tematike v družbeni imaginarij tudi dodatne dimenzije, saj je sovpadal z vstopom množic v politično življenje, tudi kmečkih, zaradi širitve volilne pravice. To je spremenilo razmerje političnih sil, percepcijo družbene strukturiranosti in vplivalo na oblikovanje agend v različnih podsistemih. Potrditev in soglasje je bilo mogoče pridobiti le s spremembo strategij in praks javnega političnega delovanja, koncipiranja razvojnih prioritet ekonomije in družbe, odpiranja novih pomenskih in vsebinskih dimenzij v umetnosti (kmečka povest!) in znanosti. Vse te spremembe so bile sintetizirane v javnem diskurzu, ki ne sme diskriminirati kmečkih množic, temveč jih postavlja v sredico nacionalne ideologije. Približno v istem času, to je konec 19. stoletja, so v slovenskem prostoru nastopili tudi bolj izraziti procesi ekonomske in družbene modernizacije.

Kot rečeno, je eden zelo pomembnih motivov v kmečki povesti zemlja, njena metafizična moč in vzvišeno razmerje med kmetom in zemljo. Za predstavitev tega vidika je primeren roman Goričanec.²⁵⁸ Avtor dogajanje umesti na vinorodno območje slovenske Štajerske (Prlekije, Ljutomersko-ormoških gor). Časovno sicer ne zamejuje dogajanja, vendar je iz

256 Hladnik, *Slovenska kmečka povest*, str. 5, 13–14.

257 Rösener, *Kmetje v evropski zgodovini*, str. 7–22.

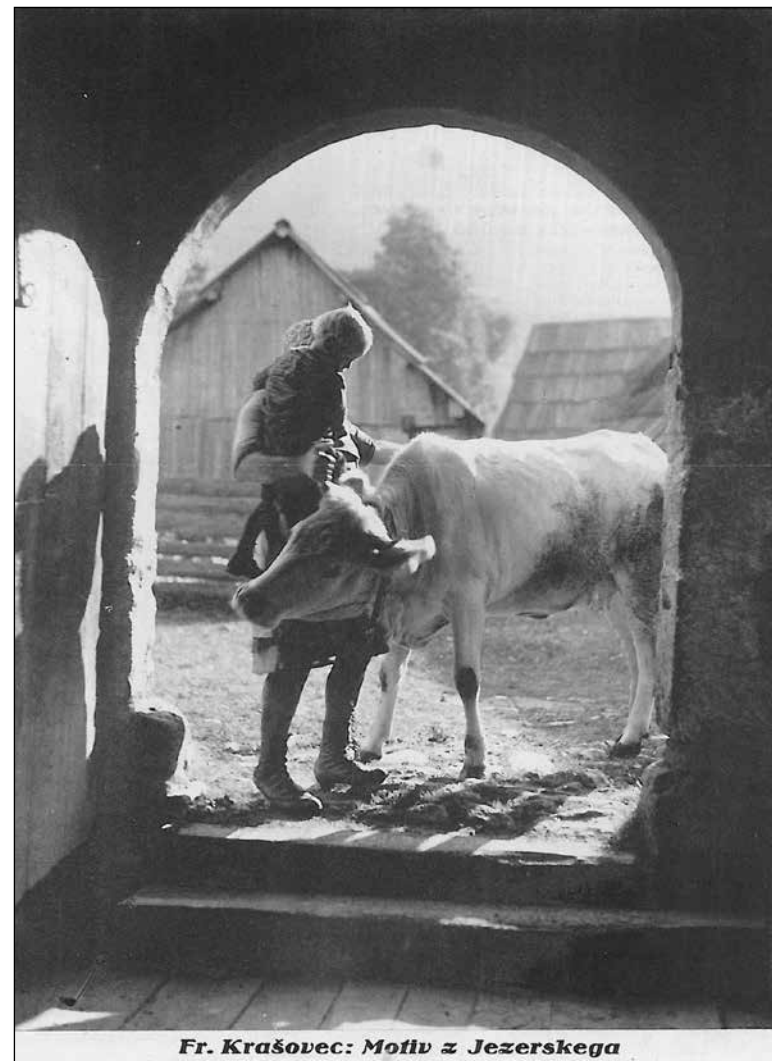
258 Kociper, *Goričanec*.

konteksta zgodbe jasno razvidno, da poteka v času med obema vojnama, ko se je avtor oblikoval kot osebnost, kot mlad in nadarjen pisatelj. Zgodba romana je preprosta. Lakičeva kmetija je na tem, da propade. Dedek Janez je star in nima več moči, da bi obrnil tok dogodkov. Njegov sin Konrad nima ne volje ne želje po kmetovanju, bolj donosna se mu zdi trgovina s konji. Kaj vino kot ekonomski potencial kmetije? Konrad sredi vinorodne pokrajine sanjari o črpanju petroleja, o novem, sodobnem viru bogastva. Kot je že opozoril Stanko Janežič²⁵⁹ ob izidu romana, avtor na tej točki naredi obvod. Tradicionalna praksa prehajanja z očeta na sina se prekine, saj dedek duhovno zaživi v svojem vnuku, ki postane nosilec tradicije. Vnuk Ludvik je junak romana. Je poosebljeno nasprotje svojega očeta. Kakor dedek je predan zemlji, nobeno delo za napredek kmetije mu ni pretežko. »Ludvika je oblikoval breg. Tako popolnoma je zemlja razpolagala z njim, da ni nikdar storil ničesar kar ne bi bilo z gruntom v skladu. Zelo zgodaj se ga je polastila zemlja, zato ga je še tem trdneje držala. Kakor je bilo gruntu prav, tako je mislil, govoril in delal od nekdaj kot pravi goričanec.«²⁶⁰ Ludvik z veliko delovno vnemo ne samo ohrani kmetijo, temveč jo s preudarnim vlaganjem v obnovo vinogradov tudi gospodarsko okrepi. Vsi njegovi naporji temeljijo na pričakovanju poroke z Julijo, hčerko trdnega in spoštovanega sosednjega kmeta, kar mu omogoči socialno promocijo in statusno izenačitev. Roman se zaključí z rojstvom sina, ki mu mora Ludvik ohraniti rodno zemljo in kmečki dom. To je dolžan zemlji! Kontinuiteta je zagotovljena!

Po motivni strukturi se roman Goričanec uvršča v klasične predstavnike žanra kmečke povesti. Gradi na kombinaciji posameznih elementov iz vseh štirih stebrov kmečke povesti. Tako vključuje motive kmetije, vaške skupnosti, dihotomijo mesta in vasi ter moralni nauk. Slika kmečkega sveta, ki jo izriše avtor, je idealizirana podoba zvestobe tradiciji v gospodarskem, socialnem in religioznem pomenu. Tradicija vklju-

259 Janežič, St. Kociper, Goričanec, str. 300–304

260 Navedbe so povzete po izdaji Stanko Kociper, Goričanec, Maribor, 1993, str. 337.

Fr. Krašovec: Motiv z Jezerskega

Ilustrirani Slovenec, 1929, str. 225

čuje zaupno razmerje z zemljo, ki vedno ekonomsko in duhovno nagradi tistega, ki se ji predaja z dušo in srcem. Vključuje tudi upoštevanje formalnih in neformalnih norm

socialno sprejemljivega obnašanja, ki ob ekonomskem uspehu zagotavlja visoko družbeno pozicioniranje v lokalnem okolju. Pravi tradicionalni kmet ne opušča Boga. Ga tudi ne more, če je le predan zemlji. Bližnji stik z naravo (zemljo!) utrjuje predanost božjemu. »Zemlja sama, ki oblikuje življenje teh ljudi, jih s svojim skrivnostnim presnavljanjem kliče k živemu verovanju v Boga. Samo zavoljo nedoumljivega preobraževanja zemlje je goričančeva duša tako nagnjena k verovanju.«²⁶¹ V tem konceptu je zemlja podstat življenja, podlaga tradicije, vir navdiha in življenja: »Zemlja vse poplača. Le ljubiti in služiti ji je potrebno.«²⁶² V ta koncept je umeščen Ludvik Lakič, ki predstavlja podobo slovenskega kmeta, ki zna trdno in preudarno gospodariti (obnove vinogradov); ki ima socialni čut (pravično plačevanje najemnih delavcev); ki ljubeče skrbi za ožjo in širšo družino; ki prek sina vzpostavi kontinuiteto v času in prostoru; ki v ljudeh vidi le dobro; ki je primer, da se trdo delo izplača.

V okvir te zgodbe je avtor vpletel tudi ekonomske in socialne refleksije svojega časa. S triado ded-sin-vnuk je opozoril na pasti ekonomsko-socialnih procesov, ki so potekali med obema vojnama. Napredujoča industrializacija in prodor potrošniških modelov tudi na podeželje sta predstavljala izziv tradicionalni podobi kmečkega sveta. Odpirale so se nove perspektive zaslužka in življenjskih stilov. Avtor ta precep kmečkega prebivalstva zelo dobro izrazi v podobi Konrada. Njemu ni do zemlje, večjo možnost blaginje vidi izven kmetijskih dejavnosti. Konrad hoče drugačno življenje, ne samo zase, tudi za druge. Ima vizijo, celo poslanstvo o drugačnem svetu. Drugi morajo samo spoznati, da zemlja ni vse, pa se bo odprl svet velikih možnosti. »Navsezadnje človek tudi trpi. O, saj dosti prenese človeška para! ... kajpak moraš imeti nekaj kar zbuja upanje. Ti ljudje tega nimajo. Od nekdanj je njihov delež trpljenje, pomanjkanje in glad. Vse to jim je še čut upanja povsem otopilo. V pomanjkanju so bili rojeni, v

261 Ravno tam, str. 405.

262 Ravno tam, str. 417.

pomanjkanju žive in v pomanjkanju rodijo bledolične otroke s starikavimi obrazi. Tako gre ta začarani krogotek iz roda v rod in ni ga človeka, ki bi ga lahko presekal. Konrad je sodil, da se temu nihče ne more izogniti zaradi zemlje. Zemlja je zagrabila Goričance v strasten objem in ne morejo se ji odreči ... Kakor da jih je začarala. Tako je sodil Konrad Lakič.«²⁶³ Konrad z idejo črpanja petroleja med vinogradi ponudi vaški skupnosti možnost iskanja alternativnih ekonomskih potencialov zemlje, vendar mu skupnosti in tudi njegovih bližnjih ne uspe prepričati. Nerazumljen tragično umre. V njegovem primeru se pokaže nesmiselnost borbe z usodo. Človek mora vzeti nase narojenost v kmečki svet. Pravi kmet ne eksperimentira, temveč ostaja v okvirih tradicionalnega gospodarjenja.

Konradova usoda ponazarja ideološko-politični moment dobe nastanka romana. Za ta čas, trideseta leta, je značilno okrepljeno nagibanje k bolj tradicionalnemu pojmovanju družbenih razmerij in umeščanja posameznika v tako zamišljene vloge. Kmet je odgovoren zemlji. Odtujitev od nje je pomenila odtujitev od boga, kmetije in družine. Na ta motiv avtor naveže momente izseljevanja. Le bežno nakaže vzroke, to je nesorazmerno razdelitev zemlje in posledično agrarno prenaseljenost. Šlo je za pereč družbeni problem, ki je bil zelo izrazit prav v okolju dogajanja romana. Med vojnama je bil na tem območju delež kmečkega prebivalstva prek 80 %, stopnja poselitve obdelovalne zemlje pa med nadpovprečnimi v Sloveniji.²⁶⁴ Skrb zbujujoča je bila materialna in socialna beda t. i. »viničarjev«, najemnih delavcev, svojevrstnega kmečkega proletariata, ki so dobivali plačilo v obliki stanovanja in dela pridelka.²⁶⁵ Skromni ekonomski potenciali in s tem pomanjkanje preživetvenih možnosti so bili vzrok izseljevanja s podeželja v urbana industrijska središča v Sloveniji med vojnama in pred tem v Združene države Amerike ob koncu

263 Ravno tam, s. 91–92.

264 Ilešič, Agrarna prenaseljenost, str. 61.

265 Težak položaj viničarjev, *Slovenski gospodar*, 65, 18. 2. 1931, str. 8; Ramšak, Življenjski pogoji viničarjev v Svečinskih gorah, str. 295–328.

19. stoletja. Avtor na tem mestu kaže izrazito nerazumevanje teh procesov. Moralistično obsoja ravnanje dela obuboženega kmečkega prebivalstva, ki je iskalo zaslužek v mestih doma ali v tujini. Razkrije, da je njegovo videnje kmečkega sveta pisano s stališča posameznika, ki nima težav z zagotavljanjem lastne eksistence; ki ima tako veliko posest, da je ne more obdelati sam z družino, temveč potrebuje še dodatne delavce. Sicer razume, da ljudje odhajajo v sili. »Ne zadržiš ju več. Težko je delo, če si lačen; trikrat hujše če nimaš upanja, da bi ti bilo kdaj dobro. Škoda je mladih moči za to revščino.« Dela je dovolj doma, na zemlji, pri kmetih in lastnikih vinogradov. Kociper migracije interpretira kot beg pred zemljo in s tem tudi beg pred samim seboj, pred svojo identiteto, pred svojo naravno skupnostjo. Odtujitev pa ni prinašala dobrega. Pojavi se za kmečke povesti tako značilna dihotomija med mestom in vasjo. Mesto kot prostor emigracije je vir idej, ki so v nasprotju s tradicionalnim modelom kmečke družbe, za katerega pledira Kociper. Tako položi Ludviku v usta naslednje besede: »Če vsi delate doma, čeprav pri gospodu, boste tudi nekaj zaslužili, da si boste kupili kruh. Rad bi Škorjančevemu Petru povedal, da se bosta izgubila v svetu in se vrnila s sovraštvom do zemlje v srcu.«²⁶⁶ Na eksistencialna vprašanja staršev izseljencev: »Kaj pa bodo tu?... Kaj bodo vse leti rili po zemlji, ko pa na sezonskem delu v enem tednu zaslužijo več? Veš, vse premajhno je življenje med bregovi. Nič nimaš od tega da trošiš moči ...«²⁶⁷ je odgovorjal z naivno argumentacijo in strahom pred spremembami: »In še ti so se po vrsti vračali celo iz Amerike in od drugod, razočarani in bolni in pokvarjeni«²⁶⁸... »Vračajo se in govorijo stvari, da se Bogu smili ... Kaj bo iz tega?«²⁶⁹ Tudi za nove potrošnike modele v obliki modnih smernic, ki so nezadržno prodirali na podeželje, ne najde dobrih besed. Ludvik je kljub svoji mladosti »poznal dekleta, ki so odhajala v mesto. Vračala so se smešno našarjena

266 Kociper, *Goričanec*, str. 172.

267 Ravno tam, str. 176.

268 Ravno tam, str. 141.

269 Ravno tam, str. 164.

in s torbicami pod pazduho. S tisto zoprno navlako, kot bi tiščale kravjek k sebi. Pa na glavi tudi nekaj temu podobnega ... Kako lepa so vendar dekleta, ki jim barva lica sonce iz goric, kadar gredo v nedeljo k maši ...«²⁷⁰

Beg pred revščino, pred težkimi življenjskimi razmerami in želja po drugačnem svetu niso kmečke lastnosti. Kmet vztraja vsemu navkljub, »kmet ni žalosten, le trd videz dobi«.²⁷¹ Izseljenci pa postanejo žalostni zaradi razočaranja ob izgubi bistvenega dela svoje »kmečke« osebности: »... vsak njihov stok je krik po zemlji, po domu ... vse je rodila zemlja, med delom so bili spočeti ...«²⁷² Moralni nauk je nedvoumno izpeljan. Vrniti se je treba domov, v varno zavetje tradicionalnega kmečkega sveta in njegovih pravil. Zemlja vedno zvesto čaka in sprejme svoje ljudi, ne glede na njihova dejanja: »Zemlja bo ostala vedno enaka. Našli boste pot nazaj ... In zemlja ne zahteva drugega! Samo to zahteva, da se vanjo zagrižeš. Čimbolj strastno, tem bolj se bohota njena ključa, zoreča in radodarna ljubezen ...«²⁷³

Z romanom Goričanec se je pred bralca razgrnil idealiziran kmečki svet, v katerem so bili konflikti le na daleč nakazani. Povsem nasprotno pa je Jože Dular v zelo obsežnem romanu (507 strani) *Krka umira* ponudil v branje drugačno percepcijo kmečkega sveta, kar je opazila tudi sočasna literarna kritika.²⁷⁴ To je svet avtoritarnega uveljavljanja lastnih ekonomskih in socialnih interesov na eni strani ter konfliktov znotraj kmečkega občestva. Tudi ta roman po vsebinski strukturi posega po motiviki, ki jo je Hladnik povzel v obliki štirih stebrov. V primerjavi s prejšnjim je več kot očitna odsotnost moraliziranja. Avtor svoje junake z vsemi človeškimi lastnostmi razume in jih ne presoja s stališča moralnih izhodišč. Njihova dejanja sooča v interakciji z dejanji drugih in v takem spletu slika kmečki svet kot

270 Ravno tam, str. 140.

271 Ravno tam, str. 332.

272 Ravno tam, str. 167.

273 Ravno tam, str. 167.

274 Vodnik, Jože Dular, *Krka umira*, str. 131–133. Navedbe v nadaljevanju so povzete po izdaji Jože Dular, *Krka umira*, Novo mesto, 1992.

ekonomski, socialni in družinsko-sorodstveni svet medsebojno prepletenih, a vse prevečkrat nasprotujočih si razmerij in človeških slabosti. Gre za roman, ki v ospredje postavlja vas in medsebojna razmerja.

Osrednja zgodba je postavljena v leto 1881. Roman je zgrajen okoli vaškega veljaka Urbihe, ki ekonomsko in socialno obvladuje vas Vavtovec. Temelj njegove ekonomske in socialne moči je monopol pri lovu rakov v reki Krki. Urbiha je predstavljen kot silno avtoritarna osebnost, ki svoja dejanja kroji po meri lastnih interesov. Taki presoji tudi prilagaja občevanje z ljudmi, saj jih skuša instrumentalizirati za uresničevanje lastnih interesov. Z vsemi po vrsti, vključno z lastno družino. Tipičen primer je njegov odnos do religije. Je sicer ljudsko religiozen, sicer pa povsem mlačen. V cerkev ne hodi, kar ne pomeni, da materialno, če je treba, tudi zelo obilno, ne podpira župnije, ker mu je to v korist pri socialnem nadzoru vasi. Šlo je za tipičen primer razkazovalne potrošnje, za primer simbolnega utrjevanja socialne in ekonomske nadmoči. Urbiha kroji ekonomsko usodo vasi. Lov na rake si s pridobitvijo koncesije na licitaciji povsem prisvoji. Vsak poseg v reko, tudi za prehrano najrevnejših, v kali zatre ob pomoči oblasti. Nasploh ne trpi ugovarjanja. Njegovo ravnanje povzroči pravi upor vaščanov, ki napadejo njegovo kmetijo, delno oropajo in uničijo naprave za lovljenje rakov. Vaščani enostavno ne morejo razumeti, da ne smejo več loviti rakov, kot so jih njihovi predniki že od nekdaj. S tem prestopijo prag zakona in so seveda tudi kaznovani. Oblast po Urbihovi prijavi vzpostavi red in mir, s tem pa tudi zavaruje obstoječa ekonomska in socialna razmerja.

Če je bil Urbiha v javnosti še kdaj pa kdaj, če je tako velela korist, pripravljen molčati, pa je bilo v družini povsem drugače. Ker ve, kaj je prav in kaj narobe, se mu morajo vsi družinski člani pokoravati. Vsak pomislek razume kot rušenje lastne avtoritete, tradicije in se odzove s fizičnim nasiljem. To je najbolj razvidno iz usode obeh sinov. Pri enem, Damijanu, se zaradi prekomernega psihičnega in fizičnega nasilja razvije duševna bolezen. Na ta

način se vsaj duhovno izmakne očetovemu nadzoru. Drugi, Tomaž, se upira prisilni poroki, ki bi bila po mnenju Urbihe njegovemu stanu primerna. V precepu med zvestobo očetu (domu in tradiciji) in ljubezni se Tomaž odloči za ljubezen. In na tej točki se Urbiha zamisli. Če želi nadaljevanje svojega roda, in to je prvenstvena naloga sina, mora spremeniti pristop do prvorojenca Tomaža kot nosilca tradicije in rodu. Soočen je z dejstvom, da nasilje ne deluje. Pod silnim pritiskom moralnih institucij, javnega mnenja in cerkve težko, a vendarle privoli, da vzame pod lastno streho Tomaža in njegovo nosečo izbranko. Naredi še drugi korak: prezre njen izvor, saj je iz najrevnejše plasti vaškega prebivalstva, poleg tega je bil njen oče tudi kolovodja upora proti njemu. A to je le navidezna spokoritev. Urbiha v ozadju snuje scenarije, kako osamiti in podrediti Tomaževo izbranko. Njegova prednost je v dejstvu, da vaščane in člane družine njegovo spremenjeno obnašanje bega. Urbiha ostaja pri svojem cilju: »... *nekoč bi to razumel, danes pa gleda čisto drugače. To so samo ukoreninjene navade, nekaka neumna mišljenja, preko katerih mora človek, če hoče sebi in hiši dobro. Hiši predvsem! Zato je treba žrtvovati marsikaj, in če ni drugače, tudi tisto neumno stvar, ki so jo ljudje krstili za ljubezen. ... Treba je samo stisniti zobe, zamahniti z roko in iti mimo...*«²⁷⁵

A usoda je neizprosna. Tomaževa izbranka na porodu umre, otrok preživi. Čez čas se Tomaž, strt duhovno in telesno, povsem pokori očetu in privoli v dogovorjeno poroko. Nastopi trenutek Urbihovega zmagoslavja. Zdi se, da je vendarle dobil zadoščenje in potrdilo, da je treba v življenju brezobzirno stremeti k uresnitvi cilja z vsemi sredstvi. Za doseg cilja je treba iti prek vseh preprek, po potrebi zlomiti posameznike, tudi celo skupnost, če stoji na poti. Svoje ravnanje opraviči z argumentacijo, da so interesi kmetije pred vsemi drugimi interesi. Za kmetijo je treba skrbeti, da jo predaš svojim naslednikom. To je edina naloga trenutnega gospodarja. Pomemben je dolgoročen obstoj kmetije, ki edina ponuja podlago obstoja Urbihovega roda.

²⁷⁵ Ravno tam, str. 55.

To je vzvišeno poslanstvo, ki ga je Urbiha prejel od očeta in ga želi prenesti na sina. A v tem trenutku zmagoslavja se vse podre. Roman se zaključi zelo dramatično. Raki zaradi kuge začno umirati in tudi izumrejo. Urbihova podlaga ekonomske in socialne moči se razblini. Sicer z nekoliko več premoženja, a vendarle postane samo eden od vaščanov. Bolj kot ekonomska izguba ga prizadene simbolno izenačenje s člani vaške skupnosti, saj to razume kot ponižanje.

V kmečkem svetu Jožeta Dularja so podeželski ljudje v medsebojni komunikaciji, zlasti moški, grobi in neotesani (pomanjkanje izobrazbe zaradi revščine), ženske pa pohlevne in ponižne. Kmečki ljudje so tudi nezaupljivi do vseh institucij (slabe izkušnje), sumničavi do cerkve (kleriki kot del oblasti), do političnih oblasti in obstoječe ekonomske ureditve, sumničavi do sodstva kot orodja ekonomsko in politično močnih. S tem izhodiščem je Dular predstavil kmečki svet, ki se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja znašel v globokem procesu ekonomske in socialne tranzicije. Vsesplošna komercializacija življenja, kot posledica institucionalizacije kapitalističnih form gospodarstva, je vnašala veliko negotovost in strah pred prihodnostjo. Kmetijstvo je bilo v večdesetletni krizi, pravi transformacijski depresiji, ki se je z delno spremembo strukture pridelave in prireje unesla proti koncu 19. stoletja.²⁷⁶ Račja kuga, ki je bila resničen pojav,²⁷⁷ torej nastopa kot alegorija kapitalizacije gospodarskih odnosov, ki je v temelju spreminjala ekonomska in človeška medsebojna razmerja na slovenskem podeželju.

Drugo v romanu naslovljeno vprašanje je razmerje med javnim in zasebnim, med ljudskim pravom in kodificiranim pravom. Vse skupaj kulminira v pravici do lova na rake, ki je jedro spora. Ali je mogoče najprej monopolizirati (država!) in nato privatizirati (Urbiha prek koncesije) javni vir? Ali

276 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–112.

277 Račja kuga je bila epidemija, ki je povsem iztrebila populacijo rakov v slovenskih vodotokih v desetletjih pred koncem 19. stoletja. Šlo je za proces evropskih dimenzij. Račjo kugo so v evropske vode vnesli z uvozom ameriških rakov. Ti so bili proti kugi odporni, evropski pa ne. Več glej *Novice* 39, 1881, str. 213–214; *Novice* 47, 1889, str. 1–3.

je mogoče privatizirati nekaj, kar je bilo do tedaj skupno in podvrženo skupni rabi? To ruši tradicionalno simbolno enakost članov in kohezijo vaškega občestva. Umirajoča Krka priča, da so bile v kmečkem svetu premoženjske razlike in različni statusi vaščanov sprejemljivi, ker je šlo za tradicionalna stratifikacijska razmerja. Povsem drugače, z odporom, pa so vaščani občutili diskriminacijo pri dostopu in rabi javnih naravnih virov. Ne samo da so bili ekonomsko prikrajšani, tudi simbolno so bili ponižani, da niso smeli posegati po javni dobrini, do katere so imeli tradicionalno vso pravico. Če zamenjamo rake z različnimi postopki delitve srenjskih zemljišč (gmajne) ali urejanja služnostnih pravic, se pred nami odprejo procesi redefinicije lastninskih razmerij na slovenskem podeželju po odpravi fevdalizma v drugi polovici 19. stoletja.²⁷⁸ Avtor je zelo sugestivno, skorajda v maniri Cankarjevega Hlapca Jerneja²⁷⁹ ubesedil strahove in pomisleke, ki so se porajali na slovenskem podeželju ob teh procesih: »... jaz mislim, moške in fantje, da mora biti pravica za vse! Ni Krka zavoljo Urbihe in tudi Urbiha ni zavoljo nje! Nam vsem pripada! Takole postavim svoje besede, da me ne bi kdo razumel napačno: če posadiš njivo, je tisto kar zraste tvoje; če oskrbiš trto, jo na spomlad obrežeš, potem okopavaš, poleti škropiš in poleti varuješ, bo v jeseni tisto, kar bo na njej zraslo, tvoje! Če imaš mladi prase in ga čez leto porediš, boš za božič sam jedel klobase in pa tisti, katerim jih boš ti dal! Taka je moja pamet: če si sejal boš tudi žel! Toda rakov ne seje nihče, če pa jih je treba žeti, jih bomo želi mi vsi in ne samo Urbiha ... Raki so naši in mi jih bomo lovili! Če piješ v krčmi vino, ga plačaš, ker je to vino krčmarjevo; če pa piješ vodo, je ne plačaš, ker je voda že od nekdaj skupna last. In ker je voda skupna last, je skupno tudi vse tisto kar je v njej! ... Vse je skupno, to je vendar jasno kot beli dan! Vse, čisto vse!«²⁸⁰

278 Za ilustracijo teh razmerij na področju reguliranja služnostnih pravic glej Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovihi drugače*. Za širši okvir pa delo iste avtorice *To smemo že tako dolgo*.

279 Cankar, *Zbrano delo*, str. 7–72.

280 Dular, *Krka umira*, str. 67–68.

Tretje delo je sicer zbirka kratkih zgodbic, ki jim je avtor hotel dati širšo veljavo s pripisom, da gre za narodopisne črtice iz Slovenskih goric. Te črtice vnašajo v razpravo dodatne elemente, ki jih v prejšnjih primerih ni bilo zaslediti. Gre za delo Ignaca Koprivca²⁸¹ o procesu poroke in s tem povezano vprašanje dote na eni strani ter vprašanje napredka na drugi. Pred bralcem se nazorno riše krog socialne pogojenosti ekonomskih odločitev in dolgoročnih posledic takega stanja v spreminjajočih se ekonomskih okoliščinah. Pri doti avtor izpostavlja problematičnost določanja višine dot mimo ekonomskih kriterijev, ki so postali pereč družbeni in ekonomsko-politični problem v obdobju med vojnama. Kar tretjina prekomerne zadolžitve slovenskih kmetov je bila namreč posledica instituta dote.²⁸² Ker so bila vprašanja dote obravnavana že ob drugi priložnosti,²⁸³ bo več pozornosti namenjeno drugim delom Koprivčevega imaginarija kmečkega sveta. Zlasti je izpostavljeno vprašanje odnosa do modernizacije, preoblikovanja in prilagajanja postopno spreminjajočemu se okolju. Koprivec je bil neizprosno kritičen tako glede odnosov med spoloma, medgeneracijskih razmerij in racionalizma (socialni moment!) na kmetih kot tudi glede posodabljanja načina življenja in gospodarjenja na podeželju (ekonomski moment!). Tako piše: »Peri ponoči, sakrament! Prava gospodinja ne mudi časa z ribanjem perila in ne troši denarja za milo. Kam za vraga bo prišel kmet, če bo gledala skozi sleherna vrata gospa? – Beli rokavci, trdi jančjaki, čokli na biks, žep pa prazen. – Sakrament, pravim, če se mi takoj ne spraviš k pametnejšemu delu, te čohnem z grabljiščem po puklu, da ti ga nekoliko zavrnam! ... Če sta šla kam po opravkih: v mesto, v trg ali kam drugam, je šel on pred njo, ona pa kar korakov za njim. Obložena je bila navadno s cekarjem, v katerem jima je nesla meso in kruh za po poti, pa kak slatinar ali dva vina, da nista zapravljala denarja

281 Koprivec, *Kmetje včeraj in danes*, str. 38–47.

282 Bratko, *Kmetški dolgovi*, str. 232.

283 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 380–394.

po krčmah. Nikoli nista ničesar govorila. On ji nikoli ni odvezl bremena, četudi se je upogibala pod njim. Le ko je postajal žejen, se je usedel pod senčno drevo ter jo počakal. Razkril je cekar, potegnil iz njega slatinar in pil, potem pa ga je potisnil nazaj, ne da bi ga ponudil nji, ki je prepotena in razgreta zevala kraj njega in ječala od trudnosti. ... je spoznala, da si mož in žena prav za prav nimata kaj povedati, razen če se pogovarjata o gruntu, ali o letini. To pa lahko obravnavata vsak zase.«²⁸⁴ Izbrani odlomek nazorno kaže globoki tradicionalizem hierarhičnih odnosov med spoloma, utemeljenih na statusnem zelo razlikujočim se položaju v družini in družbi kot celoti. V nasprotju z Urbiho iz Dularjeve umirajoče Krke, ki socialno in gospodarsko nesporno obvladuje celotno vas, vključno z družino, Franc iz Slovenskih goric z grobo silo uveljavlja svojo voljo le v mikrosvetu svojega dvorišča. Resda na ožji ravni, a nič manj neizprosno. Frustracije akterja se sproščajo s podrejanjem bližnjih. Stopnja grobosti in specifičnih načinov komunikacije, kjer molk podrejenih pove več kot besede osrednjih oseb, je enaka kot pri Dularjevih protagonistih.

Intenziven ritem Koprivčeve pripovedi ne poneha. »*Bolj ko je šel v leta, trši je postajal. Nje sicer ni več pretepal tako pogosto kot prejšnje čase, a drl se je še vedno nad njo, in če so ga kje ujezili, se je znašal nad njo. Bil je sovražen slehernemu napredku, in če si je kak mlad kmet v vasi umislil gospodarski stroj, se je zastran tega drl in pravil, da je stroj izumil hudič zato, da upropasti kmeta. Koliko zaslužka požro kmetu avtomobili, vlaki, koliko pa razne druge vragolije, ki so si sestavili gospodje, da pritiskajo z njimi ob tla siromaka, pa bi še kmet sam podpiral, kar ima namen upropastiti njegovo gospodarstvo. Ni bil sam tega mnenja. Zlasti starejši gospodarji so mislili podobno in marsikje je zaradi tega nastala srdita borba med mladimi in starimi. ‚Slabi časi prihajajo, slabi.‘ Je večkrat godrnjal kak starejši kmet. ‚Zdaj se že vozijo težaki h kmetu na delo s kolesi. Dekleta nosijo kratke janke, in jančjaki, ki so jih nosile naše*

284 Koprivec, *Kmetje včeraj in danes*, str. 202.

matere, so zamenjani s hlačkami in srajcami ... Postrani so gledali mladino, ki je bila toliko drzna, da je prelomila tradicijo in začela misliti tudi nase, ne pa le na grunt in živino.«²⁸⁵ V Koprivčevem razumevanju kmečkega sveta je bilo počasno načenanje obče veljave tradicionalnega družbenega vzorca na kmetih povezano z nenehnimi frustracijami. Kmečki svet je bil ogrožen že na statusni ravni, saj je moda in njena usmerjenost na ženske (simbol rahljanja tradicionalnih vrednot) spreminjala tudi položaj in »ženstvenost« kmečkih žena. »Kam za vraga bo prišel kmet, če bo gledala skozi slehernna vrata gospa?« se nemočno sprašuje Franc, ki nagonsko čuti, da prodor potrošniških praks ogroža njegov prilاشčen statusni položaj nadzornika in skrbništva tradicionalne morale. Z zavračanjem, tudi z nasiljem, skuša delovati preventivno, da ne bi bila narušena vzpostavljena hierarhična razmerja. Franceva avtoritarna vloga je bila na nenehni preizkušnji. Frustracije so podžigali tudi medgeneracijski konflikti o tem, kako misliti napredek, kako sprejemati sicer zelo postopen prehod kmečkega gospodarstva iz modela preživetja v enoto na osnovi racionalne ekonomske logike. Vzorec odziva je enak, odmisli vsako spremembo! V zaznamovanosti s stisko nenehnega pomanjkanja in na tem utemeljenem vzorcu osebnih preferenc potrošnje ali investiranja v posodobitev gospodarjenja se Franc oklepa tradicije. Tako kot Ludvik v Goričancu, le da Franc nima njegove notranje moči za omejeno prilagoditev spremenjenim razmeram. Franc nima moči razmejevati socialnega tradicionalizma od nujnosti gospodarske posodobitve.

Na problematičnost, celo neracionalnost zvestobe tradiciji opozorja Koprivec s primerom obolele svinje, kjer apostrofira ne samo vprašanje empatije do soljudi ali do živali, temveč tudi vprašanje racionalizma vsakdanjem življenju. »Šla je v svinjak. Bolna svinja je ležala mirno na kupu listja kakor bi bila mrtva. Ustrašila se je, jo potegnili za rep in svinja je krofknila, ali slabo, s praznim glasom. ‚Mati božja saj bo poginila!‘, je vzkliknila ter

²⁸⁵ Prav tam, str. 203.

stekla ven. ‚Franc, Franc!‘ je vpila. ‚Svinja crkuje, poglej!‘ On se je vzravnal. Jeza mu je izginila z obraza in zaskrbljenost mu je legla na oči, mu stisnila obrvi nad njimi ter mu zaostri la kota ust. Z dolgimi koraki je šel čez dvorišče, tleskal z jezikom in kimal z glavo. ‚Kje je? jo je vprašal prijazno. Pogledal je svinjo ter se zgrozil. ‚Zakaj mi nisi povedala prej?‘ jo je vprašal očitajoče, dvignil svinji ušesa, jo brcnil v zadek in ko je obležala negibno, se je obrnil k ženi ves v skrbeh. Začela sta se posvetovati, kaj bi bilo dobro ukreniti. Pri svinjah ni razumel mnogo, pa je prepustil besedo nji.«²⁸⁶ V dramaturški končnici se zatečeta v vraževerje in po načelih tradicionalne (ne)racionalnosti zdravljenje bolne živali zaupata vaški zdravilki, ki naj bi odgnala uroke zlih ljudi, zaradi katerih naj bi svinja zbolela.

Pestre in ilustrativne leposlovne vsebine kmečkega življenja v središče pozornosti postavljajo pomembne procese iz gospodarske zgodovine, ne le slovenskega, temveč tudi širšega prostora. Vse tri avtorje družijo univerzitetna izobrazba, kmečki izvor in dejstvo, da so se kot osebnosti in pisatelji oblikovali v tridesetih letih 20. stoletja. Se pravi v letih, ko je bil slovenski prostor, kot del širšega sveta, v kontekstu velike gospodarske krize soočen s spraševanjem o nujnosti spremembe razvojnega družbenega modela; s spraševanjem o temeljnih načelih kapitalistične ekonomske ureditve. Avtorji so izzive tega časa predstavljali zelo različno, z različnimi poudarki, kot je bila v vseh pogledih pluralna oziroma notranje razčlenjena tudi slovenska družba. Njihovi subjektivni pristopi ne zmanjšujejo pomena njihove refleksije družbenih procesov in fenomenov. Vsaka predstavljena refleksija je imela pomembno mesto v družbenem in ekonomskem kontekstu Slovenije pred drugo svetovno vojno.

S prvo obravnavo izpod peresa Stanka Kociperja je stopilo v ospredje vprašanje ekonomskih in socialnih razvojnih tendenc na podeželju v kontekstu modernizacije, zlasti v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize. Kociper (1917), pravnik po izobrazbi, je bil zastopnik tradicionalističnega

²⁸⁶ Prav tam, str. 204.

pojmovanja družbenih razmerij in po političnih preferencah izrazit protikomunist, ki je po drugi svetovni vojni emigriral v Argentino, kjer je tudi umrl. Tradicionalistična naravnost je jasno razvidna iz njegovih del.²⁸⁷ V romanu Goričanec je izrazito prisotna interpretacija kmečkega sveta kot binarnega pola urbanega načina življenja, čustvovanja in dela. Stik z naravo je stik z bogom, zvestoba bogu (katoliški cerkvi) pa pomeni zvestobo tradiciji, zvestobo narodu. V svojem odnosu do modernizacije je izrazito ambivalenten. Ekonomske modernizacije ni zavračal v celoti, kajti kmetje so se je morali oprijeti, da bi obstali kot kmetje. Odločno pa je zavračal momente socialne modernizacije, ker so spreminjali tradicionalistični idealizirani imaginarij patriarhalnega kmečkega sveta. Socialno modernizacijo je imel za grožnjo kmečki (posledično tudi narodni) identiteti. Kociper je tako izražal stališča večinskega dela slovenske družbe pred drugo svetovno vojno, ki je bil razpet med dvema imperativoma. Na eni strani je bil imperativ ekonomske modernizacije, na drugi imperativ omejevanja socialne modernizacije, ki je dolgoročno rahljala tradicionalni družbeni model kmečkega sveta.²⁸⁸

Pri Jožetu Dularju (1915), avtorju drugega analiziranega romana, pa ambivalence ni bilo. Dular je izhajal iz okolja socialno kritičnega dela slovenske javnosti pred drugo svetovno vojno. Študiral je slavistiko, romanistiko in primerjalno književnost. Ob pisanju je delal še v založništvu in muzealstvu.²⁸⁹ Osrednje vprašanje analiziranega romana *Krka umira* je pomen in obseg pojma družbene in ekonomske pravičnosti. Naslavljal je torej pomembno vprašanje iz procesa družbene in ekonomske modernizacije. Na ozadju zgodbe o rakih je kot družbeni fenomen izpostavil redefiniranje lastninskih pravic na podeželju. V njegovem delu z vso silovitostjo nastopa problematiziranje vprašanja družbene legitimnosti privatizacije javne dobrine, kar v temelju spreminja vzpostavljena družbena

287 Glušič, *Sto slovenskih pripovednikov*, str. 94–95.

288 Več v poglavju o modernizaciji.

289 Glušič, *Sto slovenskih pripovednikov*, str. 42–43.

in ekonomska razmerja. Vprašanje razmejevanja med javnim in zasebnim in socialnimi implikacijami privatizacije javnih dobrin je predstavil s problematiziranjem koncepta pravičnosti. Ta koncept je po Dularju etična kategorija in roman izzveni kot obsodba prevlade kapitalске moči v ekonomskih in socialnih razmerjih mimo etičnih norm. V tem kontekstu se je Dular uvrščal v nemajhni del slovenske javnosti v tridesetih letih, ki je, izhajajoč iz kritike obstoječih razmerij, terjal reformo aktualne ureditve s povečevanjem družbene odgovornosti kapitala.

Tudi tretje delo je nadaljevalo vprašanje socialnih norm v ekonomskem življenju. Ignac Koprivec (1907), po izobrazbi slavist in komunistične politične usmeritve, obravnava pereče družbeno vprašanje, to je vpliv družbenih institucij (dote, posodabljanje proizvodnje) na gospodarsko življenje. Vprašanje družbene pravičnosti problematizira drugače kot Dular. V ospredju njegovega razmisleka so meje in racionalnost pravičnosti s stališča skupnosti in posameznika. Na primeru dote opozarja na konfliktno razmerje med javno normo pravičnosti, osebne ekonomske koristi in smotrnosti (ne)upoštevanja javne norme s stališča posameznika. Prav tako v ospredje postavlja vprašanje napredka v kmečkem okolju, vprašanje odnosa med spoloma, problematizira hierarhičnost moško-ženskih razmerij in generacijski prepad pri vprašanih socialne in gospodarske modernizacije. Tradicionalni konservativizem, to je zvestobo tradiciji (ne le socialni, temveč tudi ekonomski), kot značilnost kmetov izpostavlja kot oviro socialne in ekonomske modernizacije kmetijstva in podeželja kot bivanjskega prostora. Povsem nasprotno kot Kociper, ki ima zvestobo tradiciji za vrlino in porok ohranjanja avtentičnega kmetstva (slovenstva!). Koprivec se torej pridružuje Dularju pri prezentiranju podeželja kot konfliktnega prostora nasprotujočih si socialnih in ekonomskih interesov. Koprivčevo pisanje odlikuje socialno realistični pristop, ki je bil značilen za komunistično usmerjene pisce v Sloveniji tridesetih let. S premišljenim izborom tematike in sugestivnim načinom predstavitve je Koprivec bralcem

ponudil prepričljivo kritiko tradicionalističnega imaginarija kmečkega sveta. Zaradi takega pristopa je njegova knjiga doživela tudi organizirane javne proteste, z argumentacijo, da sramoti in zlonamerno prikazuje kmečki svet, način življenja, dela in čustvovanja.²⁹⁰ Protesti, ki so izhajali iz tradicionalistične percepcije kmečkega sveta, niso izražali samo ogorčenja nad »nerealističnim« prikazom kmetov. Njihovo sporočilo je bilo tudi širše, saj so z zamišljanjem »pravega« kmečkega sveta govorili predvsem o sodobnosti ter o nelagodju večinskega dela slovenske družbe s potekajočo ekonomsko in družbeno modernizacijo.

²⁹⁰ Za čast Slovenskih goric in Prlekije. *Slovenec*, 10. 5. 1940, št. 105, str. 5.

EKONOMIKA KAZNOVANJA

V slovenski zgodovini 20. stoletja sta dve obdobji, ko je bilo vprašanje ekonomskih sankcij nadvse aktualno družbeno vprašanje. Gre za dva časovna konteksta, za čas po prvi in za čas po drugi svetovni vojni. Obe obdobji kot rdeča nit povezuje dejstvo, da lahko govorimo o uveljavljanju spremenjenih principov pravičnosti, o principih popravljanja »krivične zgodovine«, kakor so jo videle družbene elite tistega časa. Obe obdobji povezuje tudi instrumentalizacija ekonomije in prava za uveljavitev zelenih družbenih in ekonomskih sprememb. Kljub podobnostim pa je med obema obdobjema tudi veliko razlik, in to pomembnih razlik tako v konceptu družbene pravičnosti kot tudi v kontekstih časa in prostora po letu 1918 ali po letu 1945. V obeh obdobjih je bila ekonomija prepoznana kot eno od družbenih področij, ki generira družbeno nepravilnost in jo je kot tako nujno korigirati. Za orodje, ki naj bi omogočilo korekcijo »krivične zgodovine« in novo »pravičnost«, so uporabili ekonomske sankcije. Te pa so temeljile na instrumentalizaciji pravnih norm v nespremenjenem kontekstu pravne države v obdobju med vojnama oziroma v kontekstu revolucionarnega prava v letu 1945. Na ravni tedanjih javnih diskurzov je šlo v času

po prvi svetovni vojni za uresničevanje »nacionalnega interesa« v ekonomiji, v času po drugi svetovni vojni pa za uresničevanje »družbene pravičnosti« v formi komunistične revolucije, – seveda v okvirih razumevanja teh pojmov v obdobju med obema vojnama oz. po drugi svetovni vojni.

V letu 1918 so Slovenci zamenjali državni okvir. Iz Habsburške monarhije, kjer so bili na obrobju ekonomskega, socialnega in političnega razvoja, so prešli v jugoslovansko državo. Slovenska odločitev o odrekanju nadaljnje zvestobe habsburški dinastiji je bila predvsem politična. Bila je neposredna posledica zaostrenih političnih in kulturnih razmer pred prvo svetovno vojno ter neposluha osrednjih oblasti za želje in potrebe slovenskih političnih elit, predstavnikov politične volje slovenskega prebivalstva. Vsekakor pa je treba pritrčiti, da je gospodarska podrejenost, natančneje rečeno, nezadostna konkurenčnost gospodarstva na slovenskih tleh znatno pripomogla k slovenskemu občutku nacionalne ogroženosti v Habsburški monarhiji. Slovenski položaj v jugoslovanski državi je bil drugačen. Kot konstitutiven element nove države so imeli večjo možnost uveljavljanja in zavarovanja lastnih interesov. Z vstopom v jugoslovansko državo je v Sloveniji nastala prerazporeditev družbene moči, ne samo politične, temveč tudi ekonomske. Oblast je na eni strani sprožila procese »slovenizacije« javnega življenja, kar je zajemalo tudi ekonomijo. Sproženi so bili postopki sekvestracije in nostrifikacije kot načinov popravljanja »krivične« zgodovine, kakor so jo videle slovenske elite.

Leto 1945 se je močno vtisnilo v slovenski zgodovinski spomin, in to povsem upravičeno. Zaznamovala sta ga dva izjemno pomembna dogodka: osvoboditev oziroma konec druge svetovne vojne, hkrati pa tudi začetek uvajanja novega gospodarskega in političnega sistema. S koncem druge svetovne vojne so oblast v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji prevzeli komunisti, ki so takoj začeli obsežno preobrazbo slovenskega gospodarsko-socialnega tkiva. V razpravah o ekonomskih ukre-

JUGOČESKA

Jugoslovansko-češka tekstilna industrija d. d.

KRANJ

izdeluje barvano in tiskano bombažno blago vseh vrst.

Priljubljena in garantirano pristno-barvana

Dagmar-svila

je naš izdelek.

Znamke zakonito zaščitene.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 174

pih v Sloveniji po letu 1945 oziroma po koncu druge svetovne vojne je nujno upoštevati dejstvo, da je šlo za revolucionarno obdobje, ko je bila v ospredju logika komunistične revolucije po sovjetskem vzoru.

Ideologija in diskurz nacionalnega ekonomskega interesa pri Slovencih ima korenine že v 19. stoletju. Definicija nacionalnega gospodarskega interesa je bila dokaj enostavna. Šlo je za interes, ki omogoča maksimiranje ekonomskih koristi v dobro slovenskega naroda kot celote. To je bila strategija in končni cilj. Sodobniki so idealistično predpostavljali, da je maksimiranje ekonomskih koristi za narod kot celoto možno le takrat, ko je lastniška struktura v gospodarstvu povsem usklajena z etničnimi opredelitvami prebivalstva.²⁹¹ V praksi je to pomenilo, da so se slovenske elite zavzemale za »slovenizacijo« lastniške strukture na slovenskem ozemlju. Slovensko lastništvo je bil cilj in kriterij nacionalnega ekonomskega interesa. Čas po letu 1918 pa je ponudil priložnost preletiti strategijo nacionalnega ekonomskega interesa v vsakodnevno prakso.

V optimističnem ozračju ob prehodu v novo jugoslovansko državo so se vrstili pozivi k uresničevanju nacionalnega interesa v ekonomiji. Razmere so aktualizirale zahteve po slovenizaciji gospodarstva na slovenskih tleh. Prav ta zahteva je v javnosti žela največ pozornosti in podpore.²⁹² Naj v ponazoritev tega razpoloženja navedemo le nekatere citate, ki naj ponazorijo tedanjo družbeno realnost: »*Zahtevamo nacijonaliziranje vsega narodnega gospodarstva, trgovine, industrije in obrti ... Podjetja na slovenski zemlji morajo priti v slovenske roke ... Politična neodvisnost se more le tedaj praktično izvesti, ako je tudi glavno premoženje, ki se nahaja na ozemlju naroda, last njegovih članov...*«²⁹³ Iz teh besed veje želja po prevzemu gospodarstva na slovenskih tleh tudi po lastniški plati. Le podjetja v lasti nedvoumno opredeljenih Slovencev naj bi namreč v celoti

291 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 307–313.

292 Brezigar, *Osnutek slovenskega gospodarstva*, str. 5–10; Brezigar, *Pogled v novi svet*, str.16.

293 Gospodarski program JDS, *Slovenski narod*, 6. 7. 1918, št.151, str. 1; Gospodarski nazor JDS, *Slovenski narod*, 11. 7. 1918, št.155, str. 1.

dopolnila politično odločitev za Jugoslavijo. Besede sodobnikov so bile jasne: »*Naša samostojnost bi bila pomanjkljiva in nepopolna, če bi bili neodvisni samo politično, dočim bi v gospodarskem pogledu obstajali odvisni od tujine...*«²⁹⁴ Ko so se dvajset let kasneje ozirali nazaj, pa so bili še vedno prepričani, da je »*narodna osvoboditev zahtevala tudi gospodarsko osamosvojitve. Naši ljudje naj bi prevzeli tudi v gospodarstvu vodilno vlogo, ki so jo do tedaj imeli tujci. Bili smo v dobi, ko so bile stroge in energične mere potrebne.*«²⁹⁵

Poudariti velja, da tovrstni diskurz nacionalnega ekonomskega interesa ali ekonomskega nacionalizma, če gledamo na Slovenijo iz tujine, ni bil slovenska (jugoslovanska) posebnost. Gre za procese, katerim je mogoče slediti v širšem evropskem prostoru po prvi svetovni vojni. Zlasti so bili izraziti v srednje- in vzhodnoevropskem prostoru.²⁹⁶ Bili so posledica oziroma odsev spremenjene politične in gospodarske stvarnosti po prvi svetovni vojni in posledice nastanka novih držav, ki so poleg politične iskale tudi ekonomsko identiteto. Tako kot v politiki in upravnem aparatu so morali vodilne položaje in deleže v gospodarskih dejavnostih zasesti zvesti »sinovi naroda.«²⁹⁷ Na ta način so presegli stanje, ko je obstajala ločnica med etnično pripadnostjo nosilcev ekonomske moči in etnično opredelitvijo večinskega dela populacije. Pred nastankom jugoslovanske države je bil za večinski del slovenskega prostora značilen proces asimilacije (germanizacije), ki ga je pospeševal proces ekonomske in socialne modernizacije. Pripadniki podjetniške sfere so se praviloma uvrščali ali pa so jih uvrščali v nemški kulturni prostor.²⁹⁸

V procesu nastajanja jugoslovanske države je slovenska regionalna oblast nekaj časa delovala samostojno.²⁹⁹ V skladu

294 »Nacijonaliziranje industrije«, *Slovenski narod*, 25. 12. 1919, št. 252, str.1.

295 Marn, Nacionalizacija in sekvstracija tujih podjetij, str. 368.

296 Schultz, The double edged of sword economic nationalism, str. 9–26; Schultz, »Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa«, str. 17–32.

297 Jaworski, Nationalwirtschaftliche Integrationsprobleme in Ostmitteleuropa nach 1918, str. 59.

298 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 307–313.

299 Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 52–72, 183–186.

s prevladujočo ideologijo nacionalnega interesa so slovenske pokrajinske oblasti ob izteku leta 1918 z uredbo postavile pod nadzor vsa lastnina v lasti tujcev. Kategorija tujcev je bila opredeljena precej na široko in preventivno zajemala tudi mnoge pripadnike manjšin (nemške in madžarske), zlasti tiste, ki so bili pripadniki ekonomskih elit pred prvo svetovno vojno. Suspendirali so lastniške pravice v primerih podjetij, ki so dobiček odvajala v tujino, in tudi tistih, za katera se je domnevalo, da se želijo izogniti obdavčitvi v Sloveniji ali morebiti opraviti transfer premoženja v kako drugo državo. Vse družbe, ki so imele centralo v tujini, so morale v Sloveniji odpreti svoje podružnice. Če so poslovale izključno na slovenskem ozemlju, pa so morale na to ozemlje prenesti tudi svoj sedež. Razmere so se spremenile štiri mesece kasneje, po izidu uredbe jugoslovanske vlade, ki je določala popis in likvidacijo premoženja tujih državljanov, kateri so po srbskih zakonih iz let 1915 in 1916 sodili med podanike Srbiji sovražnih držav, to je tistih, s katerimi se je vojskovala Kraljevina Srbija. Duh te odredbe, ki je veljala do leta 1922, je bil že bistveno drugačen. V nasprotju s slovensko je nadzoru izpostavila mnogo ožji krog tujcev, po drugi strani pa je slovensko presegala v določilih, ki so jugoslovanskim državljanom omogočala tudi prevzem tuje lastnine.³⁰⁰

Po vpisu sekvestra so podjetja ali nosilci drugega premoženja lahko dosegli odpravo sekvestra na več načinov. Sprožili so lahko postopek nostrifikacije. Lastniki sekvestriranega premoženja so lahko spremenili svoje državljanstvo s prevzemom katerega od zavezniških držav ali pa so prevzeli jugoslovansko državljanstvo. Delniška družba v lasti tujcev je postala jugoslovanska družba tako, da so jugoslovanske pravne ali fizične osebe prevzele večinski paket delnic (55 %), tri četrtine delnic pa je moralo biti deponiranih pri jugoslovanski banki s triletno prepovedjo prodaje. Če so ob tem še večino mest v upravnem svetu zasedali jugoslovanski državljanji, je podjetje postalo domače in se štelo za jugoslovansko.

300 Marn, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij, str. 368–369; Kresal, Slovensko podjetništvo v industriji, str. 61–63.

Večina gospodarskih subjektov pod sekvestrom je bila last pripadnikov nemške manjšine in tudi število sekvestrov na območjih, kjer je živela nemška manjšina, je bilo največje. Primer Maribora, ki je bil center nemške skupnosti, je kot nalašč za ponazoritev procesa. V Mariboru je bila tako desetina gospodarskih subjektov zajeta z ukrepi sekvestracije. Pod nadzor so bile postavljene vse lekarne, polovica tiskarn, tretjina transportnih in petina industrijskih podjetij. Dejansko so pozneje uveljavili razlastitev le v dveh primerih, drugi lastniki pa so zopet svobodno razpolagali s svojim premoženjem. V Sloveniji so postavili pod sekvestro 527 pravnih subjektov, kar je pomenilo skromnih 1,84 % vseh gospodarskih subjektov. Z razlastitvijo se je končalo le 15 primerov ali 2,8 % sekvestriranih. Že na osnovi teh števil lahko zaključimo, da je imela sekvestracija bolj manifestativni značaj. Učinkovala je predvsem psihološko, k radikalnim spremembam pa ni prispevala. Oblast je s sekvestracijo vendarle dosegla namen. Zavarovali so nekontrolirane prenose finančnega in realnega premoženja s slovenskega ozemlja v tujino, nadalje so zavarovali tudi davčne vire v prehodnem obdobju.³⁰¹ Več tudi ni bilo mogoče pričakovati. Z nostrifikacijo je pravno-formalno odpadel razlog za sekvestro, kajti absolutno večinski del lastnikov sekvestriranega premoženja je optiral za jugoslovansko državljanstvo. Vsem jugoslovanskim državljanom pa so bile po načelih pravne države ustavno zajamčene ekonomske svoboščine, pravica do lastnine in pravica do ekonomskega udejstvovanja. V redkih primerih razlastitve lastniki niso želeli prevzeti jugoslovanskega državljanstva.

Bolj dinamično je potekal proces sprememb v lastniški strukturi predstavništev delniških družb, ki so imele sedež izven jugoslovanskega ozemlja. Šlo je za nekaj deset primerov, ko je bila izvedena nostrifikacija delniških družb. Primerov prevzema tujih družb je bilo največ v tekstilni in papirni industriji. Pobudniki in izvajalci so bile domače banke. Prevzemi so praviloma potekali prek dokapitalizacij, pri čemer so slovenske

301 Oset, Nostrifikacije premoženja po prvi svetovni vojni, str. 115–116, 136.

'TRIBUNA' Fr. Batjel

Ljubljana

Karlovska c. 4. Telef. 25-27.

Največja domača tovarna dvo-
koles, delov in otroških vo-
zičkov. Prodaja posameznih
delov in pnevmatik. Ceniki
franko.

Ljudska posojilnica

r. z. z. d. z.

v Ljubljani

Miklošičeva cesta št. 6

(tik za frančiškansko cerkvijo
v lastni palači)

sprejema hranilne vloge in do-
voljuje posojila ter kredite pod
najugodnejšimi pogoji

Hranilne vloge znašajo
180,000,000 Din

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 175

banke vplačale dodatni kapital, tuji lastniki pa ne. S tem se je spremenila lastniška struktura v večinski delež jugoslovanskih gospodarskih subjektov. Drugi način je bil podoben, le da so izdali dodatno emisijo delnic in so domače banke in nekateri posamezniki z nakupom novih delnic pridobili večinski del kapitala in tudi upravljalne pravice v družbi.³⁰² Proces je zajel vse delniške družbe s sedežem izven slovenskega prostora. Preoblikovale so se v jugoslovanske pravne osebe, v jugoslovanske družbe. V tem kontekstu je zelo značilen primer Trboveljske premogokopne družbe, ki je morala, kljub velikim odporom, vendarle dati četrtno delnic na voljo jugoslovanski bančni skupini in preseliti svoj sedež z Dunaja v Ljubljano, čeprav je večina upravnih funkcij ostala na Dunaju.³⁰³ S tako izvedeno nacionalizacijo se je podvrгла jugoslovanski zakonodaji, ne glede na lastniško strukturo, ki je bila v pretežni meri še vedno sestavljena iz avstrijskih in francoskih bančnih konzorcijev.

Od redkih primerov (kazenske) razlastitve velja nekoliko bolj podrobno predstaviti primer rodbine Auersperg, zname-nite rodbine fevdalnega izvora. Njeni pripadniki so bili stoletja ena najpomembnejših, najbogatejših in najuglednejših fevdalnih družin v Sloveniji. Ugledni pa so bili tudi v celotni Habsburški monarhiji, saj so svoje posesti imeli tudi v drugih predelih monarhije, zlasti v današnji Avstriji, Češki in na Madžarskem. Skupno je njihova slovenska posest merila okoli 30.000 ha zemljišč, večinoma gozda. Auerspergi so bili med tistimi fevdalnimi rodbinami, ki so dokaj zgodaj vlagale v različne proizvodne dejavnosti, denimo v proizvodnjo stekla in proizvodnjo železa. Zelo pomembna dejavnost, ki jim je prinašala

302 V splošnem so bili učinki te akcije daleč od pričakovanj. Sodobniki so z obžalovanjem ugotavljali, da so bili Slovenci vse premalo pripravljeni in da si niso znali zagotoviti večinskega deleža najpomembnejših delniških družb. Pričakovanja so bila velika, rezultati v končnem kot pri sekvestraciji pa ne temu ustrezni. »Nepripravljeni nismo znali Slovenci tudi tukaj zagrabiti onega deleža, ki nam ga je ponujal čas naše osvoboditve,« je tožil Rudolf Marn, uradnik, ki je vodil procese sekvestracije in nostrifikacije, ko je skoraj dvajset let kasneje razmišljal o teh vprašanjih (Marn, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij, str. 369).

303 Kresal, Slovensko podjetništvo v industriji, str. 62.

večino dohodkov, pa je bila trgovina z lesom in polizdelki. Zato so tudi veliko investirali v izgradnjo gozdnih cest in žag. Kot gospodarsko izjemno močni so se posamezni člani družine podali tudi v politiko. Bili so poslanci v dunajskem državnem zboru, eden od njih, Adolf, pa je bil celo ministrski predsednik Habsburške monarhije v letih 1871–1879. Auerspergi med Slovenci niso uživali ugleda. Zaradi izrazito nemških stališč in tudi protislovenske usmerjenosti je prej primerna kakšna druga beseda. Že druženje z njimi je med sodobniki veljalo za hud političen spodrseljaj. Vrhunec ekonomske in politične moči so Auerspergi doživeli v času Habsburške monarhije. O njihovi posesti je šel glas o vzorni urejenosti, strokovnem vodenju in visoki donosnosti. Z nastankom jugoslovanske države v letu 1918 pa so se razmere radikalno spremenile, posestvo je bilo takoj postavljeno pod nadzor. Auerspergi niso želeli prevzeti jugoslovanskega državljanstva, kar jim v novi državi niso šteli v dobro. Šele po posredovanju in intenzivnem lobiranju so jim dovolili vstop v jugoslovansko državo. Da se bo nadaljevalo, kot da se ni nič zgodilo, si ni bilo za misliti. Auerspergi so bili moteči kot tujci (niso živeli v Sloveniji), kot fevdalci, kot gospodarsko uspešni in ne nazadnje kot Nemci. Prišteti pa je treba tudi nekaj zgodovinske dediščine in odnos njihove družine do Slovencev. V okviru izvajanja agrarne reforme so Auersperge uvrstili na seznam za razlastitev. V letih 1937 in 1938 je odločba postala pravnomočna, kljub angažiranju vrste odvetnikov, lobiranju in celo dejavnostim, ki so mejile na podkupovanje. Auerspergom je v Sloveniji ostalo še 5661 ha zemljišč. Za razlaščeno zemljo so dobili odškodnino, ki naj bi jim jo izplačali v 20 letnih obrokih s 5 % obrestno mero. Odškodnina ni bila visoka, saj je le za tretjino presejala letni čisti donos posestva.³⁰⁴

Če je ekonomsko sankcioniranje po prvi svetovni vojni potekalo v pravnem sistemu, ki je priznaval svobodo lastnine in gospodarske iniciative, in je bilo zaradi tega omejenega učinka, pa so po drugi svetovni vojni v Sloveniji nastopile revolucionarne

³⁰⁴ Granda, Razpad posesti knezov Auerspergov, str. 200–212.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 313

razmere. V takem kontekstu ni bilo več prostora za pravna načela meščanske družbe. Pravo postane orodje revolucije. Preobrat se je zgodil v drugi svetovni vojni, ki je dala jugoslovanskim in slovenskim komunistom priložnost, da so si s postavitvijo na čelo osvobodilnega gibanja pridobili ne samo družbeno legitimiteto, kar je bilo za marginalno stranko še kako pomembno, temveč tudi priložnost za osvojitve oblasti. Sovjetski vzor je bil njihov ideal in cilj pred drugo svetovno vojno in dobršen del let po njej. Zato ni presenetljivo, da so se pri koreniti preobrazbi slovenske družbe naslonili na sovjetska teoretska in praktična izhodišča,

ki so bila komunističnim prvakom dobro znana. S sovjetskimi teoretskimi izhodišči družbene in gospodarske preobrazbe so se seznanili že pred vojno s študijem ustrezne literature, nadgraditev teorije s praktično izkušnjo pa so opravili med »šolanjem« v Sovjetski zvezi. Poleg tega jim je v povojnih letih »bratsko« pomoč ponudila tudi Sovjetska zveza, saj je poslala jugoslovanskim komunistom vrsto inštruktorjev, ki so bili zaposleni tako v državni upravi kakor tudi v posameznih večjih podjetjih.³⁰⁵

Sočasno je treba opozoriti, da je s procesi intenzivnega političnega prestrukturiranja, ko so v ospredje prišle politične sile kot komunisti, ki so bile pred drugo svetovno vojno le redko prisotne v javnem prostoru, nastopilo tudi prestrukturiranje družbenih vrednot. S stališča ekonomskih ukrepov po drugi svetovni vojni so zanimive metamorfoze spremenjenih konceptov prava in sodstva. Osnovni parametri revolucionarnega prava so nastajali že med drugo svetovno vojno. Dvojni značaj osvobodilnega gibanja pod vodstvom Komunistične stranke, ki je poleg osvobodilnih prvin imelo tudi revolucionarni značaj, je določalo tudi pravne okvire. Momenta osvobodilnega boja in revolucionarnosti sta se prepletala in jima je mogoče slediti v celotnem obravnavanem času. Imela sta neposredne posledice na organizacijo in naloge sodnega sistema. Že med drugo svetovno vojno je prišlo do korenite spremembe konceptualizacije prava in sodstva v celoti. V pojmovanje prava so vnesli novo kategorijo družbene legitimnosti. Nova koncepcija prava, ki se je oblikovala v okvirih osvobodilnega gibanja pod vodstvom komunistične stranke, je negirala pravo predvojne jugoslovanske države in res so nove oblasti po letu 1945 odpravile predvojne normativne akte. Lastno legitimnost je komunistična stranka in z njo osvobodilno gibanje črpalo iz »ljudstva«. Zato je tudi nova koncepcija prava in sodstva temeljila na »volji ljudstva«. »Volja ljudstva«, ki se je izrazila v množični podpori osvobodilnemu boju in s tem, kot so si

305 Prinčič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji*, str. 16–20.

razlagali, tudi Komunistični stranki, je imela za cilj osvobodilni boj, ki ni mogel biti sporen.

Naslednji premik je bil storjen s karakterizacijo predvojnega sodnega sistema in procesnih značilnosti kot »formalističnih«, ki niso zagotavljale pravičnosti. V nasprotju s tem se »ljudska volja« izrazi v »ljudskem pravu«. S tem naj bi ves sodni sistem dobil nov značaj. Temeljal naj bi na čutu za pravičnost, ki je zasidran v ljudstvu in običajnem pravu. Tovrstna sodna praksa se je najprej razvijala v okviru vojaškega sodstva in nato prešla tudi v prakso civilnih sodišč.³⁰⁶ Opredeljeni premiki v konceptualizaciji sodstva so bili pomembni, ker so določali ukrepanje novih oblasti po koncu druge svetovne vojne. Temeljni kriterij, ki je določal ukrepanje novih oblasti, je postal podpora osvobodilnemu gibanju. Vse, kar ni bilo opredeljeno kot podpora osvobodilnemu gibanju, se je kvalificiralo kot sodelovanje z okupatorjem, kot vojaško, politično ali ekonomsko.

Zato sta bila čas in dinamika dogajanja v Sloveniji, kot sestavnem delu jugoslovanskega okolja, po maju 1945 specifična. V primerjavi s predvojnimi obdobjem je ostal skupen samo prostor, v vsem drugem, to je po pojavnih oblikah, zasnovi in dejavnih sprememb v političnem in gospodarskem življenju, pa se je dogajanje bistveno razlikovalo. V začetnem obdobju je pravno domišljene akte oziroma vladavino prava nadomestilo na revolucionarnih načelih utemeljeno ravnanje na vseh področjih družbenega življenja. Temeljni cilj novih oblasti je bila vzpostavitev komunistične oblasti, z monopolom komunistične stranke na vseh področjih življenja. Revolucionarni cilji so opredeljevali tudi delovanje oblasti.³⁰⁷ Poleg tega je treba v primeru Slovenije še upoštevati dodatno dejstvo. Slovenija je bila osvobojena maja 1945 kot zadnja jugoslovanska pokrajina. Jugoslovanske oblasti so si do takrat že pridobile izkušnje pri prevzemanju politične oblasti in ekonomske sfere v drugih jugoslovanskih predelih, predvsem v Srbiji, ki je bila osvobojena

306 Vodušek *Starič, Prevzem oblasti*, str. 11–12.

307 Gabrič, *The Bolshevization of Slovenia*, str. 79–94.

že od konca leta 1944. Na tleh Srbije so se izoblikovali mehanizmi in načini utrjevanja nove oblasti, ki so bili potem implementirani v drugih predelih Jugoslavije v skladu z dinamiko osvobajanja.³⁰⁸ V Sloveniji je bil ta proces sorazmerno kratek, gre za poletje 1945, to je za obdobje nekaj mesecev.

V proces tolmačenja dogajanja poleti 1945 v Sloveniji je nujno vpeljati tudi perspektivo centralno planske ekonomije. Nove oblasti namreč niso skrivale osnovnega cilja – vzpostavitev centralno-planske ekonomije po sovjetskem vzoru. Se pravi ekonomije, ki bi temeljila na državni lastnini, kjer bi bili zasebna ekonomska pobuda in lastnina povsem odpravljeni. Tovrstni ekonomski sistem je terjal obsežen administrativni aparat za nadzor ekonomskih subjektov, koordinacijo in vodenje ekonomskih procesov. In že tukaj je treba postaviti osnovno trditev, da so bili procesi ekonomskega sankcioniranja prebivalstva po drugi svetovni vojni v funkciji omejevanja in odpravljanja zasebne lastnine v širšem smislu oziroma zaplembe ekonomskih subjektov. V tem procesu so bili pojmi ekonomska kolaboracija in vojno dobičkarstvo ter pripadajoče sankcije na široko uporabljeni oziroma zlorabljeni, da bi v najkrajšem možnem času dosegli nadzor nad ekonomijo. Država v tem času zaradi mednarodnih okoliščin še ni pristopila k vsesplošni nacionalizaciji ekonomskih subjektov in drugega premoženja v državi.³⁰⁹

V takih razmerah je nova konceptualizacija prava z načeli »ljudske pravičnosti« »običajnega ali naravnega prava« začela učinkovati. Z osvoboditvijo Slovenije maja 1945 so nove oblasti takoj odpravile pravni sistem predvojne jugoslovanske države in vse okupatorske predpise, sprejete med drugo svetovno vojno. V veljavi so ostali le tisti normativni akti, ki niso bili v nasprotju z načeli novih komunističnih oblasti, torej zelo malo. Nov normativni sistem pa še ni bil izoblikovan. Predpise o delovanju civilnega sodstva so začeli sprejemati šele pet mesecev po koncu

308 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 31–83.

309 Prinčič, *Nadomestitev individualnega podjetništva*, str. 97.

vojne. V takih razmerah so v Sloveniji uvedli vojaško upravo in tudi vojaško sodstvo, ki je delovalo na osnovi začasnih odredb.³¹⁰

Jugoslovanske oblasti so zagovarjale zelo shematično, ideološko rigidno in politično motivirano stališče. V osnovi so predpostavljali, da so ekonomsko bolj premožni po »zakonitostih razvoja« med drugo svetovno vojno sodelovali z okupatorskimi oblastmi. K temu naj bi jih vodili razredni, sebični in pridobitniški motivi, želja po ohranitvi premoženja in politične moči.³¹¹ Na tej predpostavki se je vzpostavila tudi logika ekonomskih sankcij takoj po koncu druge svetovne vojne. Kdor je podpiral osvobodilno gibanje, ni mogel ohraniti svojega premoženja. Kdor je svoje premoženje ohranil med vojno ali mu ga celo uspelo povečati, tega ni mogel storiti drugače kot v sodelovanju z okupatorjem. Torej kdor ni podprl osvobodilnega gibanja pod vodstvom komunistov, je bil samodejno razglašen za političnega ali ekonomskega kolaboranta, kot tak pa je po koncu vojne moral biti sankcioniran.

Posledica takega ozkega gledanja je bil izjemno širok krog posameznikov, ki so jih zajeli v proces sankcioniranja. Pri tem je zanimiv še dodaten poudarek, da so bile ekonomske sankcije sestavni in nepogrešljivi del procesa revolucije. Gre za zanimivo prekrivanje posameznih procesnih značilnosti, ko se je proces revolucionarnega prevzemanja družbe in ekonomije po zakonodajno-pravni plati in sodni praksi zakrival za diskurzom kaznovanja kolaboracije. Zelo pomenljiv je citat o povsem novem pojmovanju prava: »*Zakonitost mora biti, ali zakonitost takva, da mi na jedan zakonit način likvidiramo naše neprijatelje ...*«³¹² S tem konceptom so bili podani vsi osnovni parametri za implementacijo v vsakodnevni praksi.

Navedeno osnovno izhodišče, to je kaznovanje kolaboracije kot orodje revolucionarnega prevzemanja družbe in ekonomije, se je izrazilo v pravnih normah. Prvi in eden najpomembnejših

310 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 834.

311 Miličević, *Jugoslovanska vlast i srbsko građanstvo*, str. 138.

312 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 190.

ukrepov je bil odlok predsedstva Avnoja z dne 21. novembra 1944, ki se je začel izvajati februarja 1945. Ta odlok je določal konfiskacijo premoženja vseh oseb, ki bi bile obdolžene kolaboracije, vojnih zločinov ali bi bile okarakterizirane kot narodni sovražniki. Pomemben je tudi odlok o vojaških sodiščih (24. maj 1944), ki je določal pristojnosti vojaških sodišč v prehodnem obdobju do vzpostavitve civilne uprave. V Sloveniji so ga uporabljali v času od junija do avgusta 1945.³¹³ Nadalje zakon o konfiskaciji z dne 9. junija 1945,³¹⁴ ki je dopolnjeval odlok Avnoja in predpisoval postopek same konfiskacije. Omeniti je treba še zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže z dne 23. aprila 1945, zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo z dne 25. avgusta 1945,³¹⁵ zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast z dne 5. junija 1945.³¹⁶ Skupni imenovalec vseh navedenih zakonov in uredb je bila opredelitev temeljnega kaznivega dejanja – to je kolaboracije in zločinov proti narodu med drugo svetovno vojno v vseh mogočih odtenkih na področju vojaških zadev, politike, gospodarstva in kulture. Za vsa tovrstna dejanja je bila poleg drugih oblik kaznovanja, kot so bile usmrtitve za najtežja, zaporne kazni, prisilno delo, izguba državljskih pravic, predvidena tudi zaplomba premoženja.

Z uradnim koncem druge svetovne vojne in vzpostavljanjem novih komunističnih oblasti so odpadle zadnje ovire za radikalno preobrazbo družbe. Komunistične oblasti niso skrivale namena. Na ekonomskem področju čim prej podržaviti gospodarske subjekte v državi. Začel se je velik poseg v lastniško strukturo slovenskega gospodarstva. Podržavljanje je potekalo v več valovih; prvi val nasilnih posegov v lastniško strukturo, ki so jo imenovali "patriotična nacionalizacija", je potekal od konca vojne pa do konca leta 1946. Ti ukrepi so bili nedvoumno utemeljeni na revolucionarni in razredni logiki. Iz javnega in

313 Mikola, *Zaplembe premoženja v Sloveniji*, str. 17, 93–95.

314 Miličević, *Jugoslovenska vlast i srbsko gradanstvo*, str. 138.

315 Mikola, *Zaplembe premoženja v Sloveniji*, str. 17.

316 Brunšek, *Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani*, str. 66–80.

gospodarskega življenja naj bi odpravili vse posameznike, ki so prek velikih industrijskih podjetij, bank ali kako drugače imeli pomembno vlogo v gospodarskem življenju. Hkrati pa naj bi s prevladujočim pomenom državne lastnine komunističnim oblastem omogočili obvladovanje ekonomije.

Prvi val podržavljenj je dobil svoje ime po tem, da so bile najprej na udaru gospodarske organizacije tujih državljanov in nasprotnikov osvobodilnega gibanja, nato pa so jim sledili še drugi domačini. Najznačilnejša oblika v tem obdobju so bile konfiskacije in sekvestri kot prikrita oblika zaplemb; postopki so bili zasnovani na stvarnih ali namišljenih indicij o sodelovanju z okupatorji ali drugih dejanjih.³¹⁷ V letu 1945 je potekala cela vrsta sodnih procesov pred vojaškimi in civilnimi sodišči ali pred sodišči slovenske narodne časti. Osnovni namen vseh teh procesov je bila zaplomba premoženja. Obtožbe so segale od stvarno dokazane kolaboracije do, v večini primerov, povsem neosnovanih trditev. Število zaplemb na vojaških sodiščih je obsegalo 685, pred sodišči narodne časti in rednimi civilnimi sodišči pa so se primeri šteli v tisočih.³¹⁸ V te procese so bila vključena najpomembnejša in največja slovenska industrijska in trgovska podjetja ter vse bančne delniške družbe oziroma njihovi lastniki, člani upravnih odborov in vidnejši delničarji. Preostala podjetja, ki so začasno ostala izven ukrepov podržavljenja, pa so bila postavljena pod sekvester.

Prav vsi obtoženci so bili obsojeni. Repertoar kazni je bil sorazmerno kratek: daljše in krajše zaporne kazni, prisilno delo z odvzemom prostosti ali z njo, izguba državljskih pravic, redko tudi smrtne kazni. Sodbe so vključevale tudi ekonomsko sankcijo. Glasila se je zaplomba premoženja. In to je bil tudi edini namen procesiranja velikega dela prebivalstva, zlasti pa upravljalvske in lastniške strukture pomembnejših podjetij. Razlog drakonskega ukrepanja so našli v široko opredeljenem sodelovanju z okupatorji. Šlo je za organizirano akcijo, zato tudi

317 Prinčič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji*, str. 29–38.

318 Mikola, *Zaplembe premoženja v Sloveniji*, str. 96, 146, 205.

vsebinsko povsem enake obtožnice, saj so bile točke obtožnic »predpisane« z navodili političnih organov.³¹⁹

Proces ekonomskega sankcioniranja je mogoče ilustrativno predstaviti na primeru slovenskega bančništva, na primeru treh bank z najvišjimi tržnimi deleži pred drugo svetovno vojno.³²⁰ Komunisti, slovenski niso bili pri tem nobena izjema, so bili trdno prepričani, da je bila v bančništvu osredotočena velika gospodarska moč, posredno tudi politična. V njihovih miselnih predstavah so bile banke osrednja točka kapitalističnega sistema, prek katerih je potekalo »izkoriščanje širokih ljudskih množic«. Izjemno popularno geslo, ki so ga komunistično opredeljeni pisci uporabljali v obdobju pred drugo svetovno vojno v propagandne namene, se je glasilo: »Banke in davki nam pijejo kri.« Tako radikalno izhodišče ni moglo obetati nič dobrega. In tudi ni. Že poleti 1945 so bili vodilni slovenski bančniki postavljeni na zatožno klop. Samoumevno je bilo, da so vse banke, njihova vodstva in lastnike obtožili sodelovanja z okupatorji in kontrarevolucionarnimi silami. Meja med stvarnimi in namišljenimi očitki je bila zabrisana, stvarni očitki so se povsem izgubili v morju namišljenih. Tožilci so v obtožbah šli tako daleč, da so »kazniva dejanja« našli celo pred drugo svetovno vojno. Če ne kaj drugega so bankam očitali »pohlep oz. Judeževe milijone«, ker so se banke obnašale kot banke, kot podjetja in zasledovale dobiček v svojem poslovanju. Tožilci so pledirali za »zasluženo kazen za sodelovanje z okupatorji in domačimi izdajalci«.

Najprej so bili na vrsti posamezniki, ki so bili povezani z banko Kreditni zavod za trgovino in industrijo. 15. julija so postavili pred izredno vojaško sodišče celoten upravni svet in najvidnejše člane družbe, ki je združevala male delničarje, da so lahko uveljavljali svojo večino pri upravljanju banke. Povsem odveč je pripomniti, da so bili člani te družbe najvidnejši

319 Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni, str. 12–13; Prinčič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji*, str. 29–38. Prinčič, *Podržavljenje zasebnega premoženja v Sloveniji*, str. 123–125.

320 Lazarevič – Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa*, str. 86–92.

predstavniki slovenskega gospodarskega in političnega življenja. Med množico očitkov, ki se uvrščajo v splošen okvir, velja izpostaviti, da so vodstvu kreditnega zavoda posebej očitali njegovo dejavnost pred drugo svetovno vojno. Ta banka in njen ravnatelj Avgust Tosti naj bi bila nacistična peta kolona v Sloveniji, na neki način predhodnica agresije med drugo svetovno vojno. Nemški značaj te banke naj bi bil razlog, da naj bi banka pred drugo svetovno vojno kreditirala samo »nemška« podjetja v Sloveniji. »Ubogi« Slovenci naj bi v to banko nosili samo svoje prihranke, in to za majhne obresti. Potrditev nemškega značaja kreditnega zavoda so našli v Avgustu Westnu, pomembnem slovenskem industrijalcu nemškega rodu, ki je bil tudi pomemben delničar. Ker je bil Westen pomemben delničar Kranjske industrijske družbe, to je velike in pomembne železarne, je bila povezava vzpostavljena in obtožbe o peti koloni »dokazane«. Westna so obdolžili, da naj bi načrtno gradil in posodabljal železarno za nemške vojaške potrebe že pred izbruhom druge svetovne vojne. Banka in vodstvo sta bila kriva, ker sta financirala Westna oziroma Kranjsko industrijsko družbo in s tem seveda tudi nacistično vojaško moč.

Še bolj absurdna pa je bila obtožba, da naj bi bilo vodstvo kreditnega zavoda soodgovorno za dogajanje v koncentracijskem taborišču v Auschwitzu. Zgodba, ki jo je napletel vojaški tožilec, je krivila banko, da je prepustila Tovarno dušika Ruše nemškemu koncernu I. G. Farben. Ta koncern je označil za najbolj zločinsko podjetje, pravi »oboroževalni trust«, ki je stregel potrebam nemških vojaških sil. Med drugim naj bi proizvajal tudi strupene pline, ki so jih uporabljali v Auschwitzu za množično morjenje taboriščnikov, med njimi tudi Slovencev. Pri tem naj bi uporabljali tudi surovine iz Ruš. Tožilcu je to zadostovalo, da je soodgovornost za morijo v Auschwitzu naprtil še vodstvu in lastnikom ljubljanskega kreditnega zavoda.³²¹ Resda so bila

321 Obračun s pijavkami in izdajalci, *Ljudska pravica*, 15. 7. 1945, št. 71, str. 3–4; Proces proti bančnikom, ki so z denarjem iz žuljev slovenskega ljudstva podpirali zločinstva italijanskega in nemškega okupatorja, *Slovenski poročevalec*, 15. 7. 1945, št. 74, str. 7.

KRISTAL d. d.
tovarna ogledal in brušenega stekla
Ljubljana - Maribor - Split

KRISTAL A. G.
Grossunternehmen für Spiegel- und geschliffene Glaswarenfabrikation

KRISTAL S. A.
Fabrication de Glaces et d'articles en verre poli

Zasebna kopalnica obložena z marmornatim steklom. — *Badezimmer gefeilt mit marmorierten Glas.* — Salle de bain privée lambrissée en verre marbré.

V sredi na desni: Venecijansko ogledalo (delo tovarne Kristal d. d. v Mariboru). — *Mitte rechts: Venezianischer Spiegel (Prunkarbeit der »Kristal« A. G. in Maribor).* — Centre droit: Miroir venetien (chef d'oeuvre des usines de la »Kristal« S. A. à Maribor).

Spodaj na desni: Zasebna toaleta iz marmornatega stekla. — *Unten rechts: Privates Toilettenzimmer mit marmorierter Glasaufsung.* — En bas droit: Cabinet de toilette, lambrissage en verre marbré.

Inž. J. & H. Bühl
naslednice

Mariborske livarne
Ing. J. & H. Bühl, Nachfolger
Mariborer Glockengiesserei

Ing. I. & H. Bühl, successeurs les
Fonderies de Maribor

Za vlivanje pripravljene zvonovi. — *Werdgang der Glocken: Vor dem Guß.* — Fonderie des cloches: Les modeles.

Desno: Vlti zvonovi. — *Rechts: Werdgang der Glocken: Nach dem Guß.* — A droite: Fonderie des cloches: Fini.

Ni skoraj zvonika širom Slovenije, a da bi ne peli svojih pesmi raz lise zvonovi, vlti v tej, eni izmed najstarejših livarn.

Ilustrirani Slovenec, 1930, str. 384

dejstva drugačna, a to v tedanjem ozračju ni igralo nobene vloge. Sodišča in režiserjev v ozadju nikakor ne bi bilo mogoče prepričati, da so nemške okupacijske oblasti z militarizacijo

industrije na slovenskem ozemlju ne glede na želje lastnika dejansko, mnogokrat pa tudi pravno razlastile slovenske lastnike.

Drugo dejanje bančnih procesov pa je bilo na vrsti naslednji mesec. Najprej so bili na vrsti ljudje, zbrani okoli Zadrúžne gospodarske banke. Pred sodišče so postavili celoten upravni svet in tudi vse povezane osebe, pravne in fizične. Pomembna je bila predvsem Zadrúžna zveza, osrednja zadrúžna organizacija v Sloveniji, ki se je uvrščala v katoliški pol slovenskih predvojnih političnih delitev. Vojaško tožilstvo je obtoženim očitalo, tako kot je bilo v navadi, sodelovanje z okupatorji, pri čemer pa se ni spuščalo v nemogoče interpretacije; ostajalo je le pri navajanju dejstev v negativni interpretaciji. Kot dokaz je tožilec navajal sodelovanje Zadrúžne gospodarske banke z Banco d'Italia, italijansko emisijsko banko in nekaj malega sodelovanja z Banko di Roma. Glavni očitke upravnemu svetu Zadrúžne gospodarske banke je bila namerna krepitev nemške gospodarske moči. Zadrúžna gospodarska banka naj bi s prodajo svojih udeležb v industrijskih podjetjih, ki so ostala na nemškem okupacijskem območju, »neposredno podprla« nemške vojaške sile v njihovem pohodu po Evropi.³²²

Nekaj dni pozneje je prišla na vrsto še Ljubljanska kreditna banka. Tožilci v tem primeru niso v ospredje postavili banke, temveč so se je lotili posredno. Pred sodišče so namreč postavili upravni svet podjetja Združene papirnice, ki je bilo v lasti Ljubljanske kreditne banke. Upravnemu sveta tega podjetja so očitali, da so v Papirnici Vevče poskrbeli za stroge varnostne ukrepe po nekaj sabotajah in partizanskem napadu, ki se je končal z delnim požigom obrata. Na ta način naj bi onemogočali odpor okupatorju. S financiranjem gradnje bunkerjev v Vevčah, Sostrem in Dobrunjah pa naj bi silno oteževali prodor partizanskih čet proti Ljubljani. Obnovitev in dvig proizvodnje na predvojno raven je tožilec izpostavljaj kot enega najhujših grehov uprave. O tem, da so vevški papir v celoti uporabljali

³²² Vojni zločinci niso samo vojaški vodje, temveč so še večji zločinci gospodarski vodje, *Slovenski poročevalec*, 15. 8. 1945, št. 100, str. 4.

okupatorji in njegovi slovenski sodelavci za širjenje svojih »gnusnih laži«, pa tožilec sploh ni dvomil. Ljubljanska kreditna banka je bila kot ustanova odgovorna za vse dogajanje v Vevčah kot lastnik in kot taka je bila že vnaprej kriva. Tožilci pa v svojih obtožnih konstruktih niso pozabili omeniti »oteževalnega dejstva«, da si je upravni svet Ljubljanske kreditne banke delil nagrade, medtem ko naj bi drugim zaposlenim namenjali le drobtinice.³²³

³²³ Mikola, *Zaplembe premoženja v Sloveniji*, str. 126–127.

SKUŠNJAVE IZJEM

Šestdeseta leta 20. stoletja so v zgodovini Slovenije in tudi Jugoslavije pomembno obdobje, saj pomenijo znaten poskus spremembe gospodarske in socialne podobe Slovenije. Izvajali so gospodarske reforme, ki naj bi zagotovile večjo učinkovitost gospodarjenja, višji dohodek podjetij in višjo konkurenčnost gospodarstva na tujih trgih. Seveda je vse potekalo v okvirih komunistične ideologije, kar je pomenilo, da so bile spremembe sicer zaželeno, vendar le do točke, ko ne bi ogrožale obstoječih temeljnih postulatov komunistične politične, socialne in gospodarske ureditve. Le delno so dovolili delovanje trga in avtonomijo podjetij, ne da bi se odrekli vsem mehanizmom nadzora gospodarstva. Prav tako je država spodbujala vključevanje podjetij v mednarodno okolje. Kot ena od redkih nekdanjih socialističnih držav se je vsaj načelno zavzemala za vključevanje v mednarodne trgovinske tokove in deloma tudi za mednarodno delitev dela. Postopno so liberalizirali notranje in zunanjetrgovinski režim ter sprejeli celo nekaj ukrepov za privabitev tujega kapitala. Država se je odprla v svet. Z današnjega stališča so bili to majhni, celo zelo majhni koraki, za tedanji čas pa je šlo za velike spremembe, ki so odmevale doma

in tudi v tujini. Za kratek čas so bili sposobni misliti na osnovi racionalnega ekonomizma. Zaradi teh ukrepov je šel o državi dober glas v svet in prispeval h krepitvi njenega ugleda v tujini. To je krepilo njeno prepoznavnost in z nekoliko sproščenim državnim nadzorom gospodarstva tudi lajšalo mednarodno sodelovanje podjetij.

V tem procesu so bile eno od pomembnih razvojnih vprašanj tuje investicije. Takrat, po včlanitvi države v organizacijo GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), po sprejetju velike gospodarske reforme (1965), je jugoslovanska oblast želela vključiti državo v mednarodno delitev dela. V tistem trenutku so se zavedali, da vključevanje v mednarodno delitev dela pomeni tudi odpiranje države za tuje naložbe. Presenetljivo za komunistično državo, a vendar. Za kratek čas je prevladalo stališče, da je družbeno ceneje dovoliti vstop tujega kapitala v domača podjetja kot graditi gospodarski razvoj izključno na zadolževanju v tujini. Pa cena kapitala ni bilo edino merilo. Pričakovali so, da bodo domača podjetja s tem hitreje prišla do sodobne tehnologije, poleg tega pa z naslonitvijo na tujega partnerja vstopila na tuje trge.³²⁴ Enega prvih poskusov je naredilo beograjsko podjetje Putnik, ki se je pri zidavi podjetja na jadranski obali odločilo prekiniti dotedanjo prakso najemanja tujih posojil. Odločili so se, da k naložbi pritegnejo tedaj znano turistično agencijo Lloyd Pacific. Računali so, da bodo tako pridobili potrebno znanje, hkrati pa z navezavo na mednarodno podjetje tudi reden dotok tujih gostov. Leta 1966 sta tako Putnik in Lloyd Pacific sklenila poseben sporazum, v katerem sta opredelila vložke in medsebojna razmerja. V državi, ki je uradno prisegala na komunistično gospodarsko ureditev, je završalo. Čeprav je bil projekt uradno dovoljen, ni bilo malo tistih, ki so v tem videli sodni dan jugoslovanske komunistične ureditve. Pa ni bilo hudega. Vendar so pri tem prišli do pomembnega spoznanja. Spremeniti je bilo treba vrsto zakonov (osem), da je

324 Več o tem glej Prinčič, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije, str. 109–120.

postalo normativno okolje pregledno in razumljivo. Poleg tega so sprejeli tudi zakon o tujih vlaganjih. Vse to je bilo dokončano konec julija 1967. Pogumnim, domačim in tudi tujim podjetjem, je bila tako odprta pot.

Domači in tuji partner sta morala skleniti sporazum o skupnem vlaganju, opredeliti namen sporazuma in določiti medsebojna razmerja v kapitalu, upravljanju, sodelovanju, poslovanju na domačih in tujih trgih ter seveda o delitvi dobička. Po sklenitvi sporazuma, pri čemer je že za uvodna pogajanja domače podjetje moralo pridobiti neformalno načelno soglasje republiških oblasti, so morali sporazum poslati na odobritev in vpis v poseben register tovrstnih podjetij pri zveznem sekretariatu za gospodarstvo v Beogradu. Tuji partner je imel na osnovi zakonodaje zagotovljene določene pravice: pravico do ohranitve lastništva nad svojim kapitalskim vložkom in tudi prodaje, v skladu s tem pravico do sorazmernega deleža pri dobičku, pravico soupravljanja podjetja in vpogleda v vso dokumentacijo. In kar je bilo zelo pomembno, tuji partner je imel pravico do repatriacije večinskega dela svojega deleža dobička. Če povzamemo, lahko zaključimo, da so jim pripoznali lastniške pravice in jim omogočili nadzorovanje in soodločanje poslovanja podjetja. Vzporedno s pravicami so šle tudi dolžnosti. Tuji partner je moral tako najmanj petino (20 %) dobička reinvestirati v domače podjetje ali naložiti pri kateri od jugoslovanskih bank z običajno obrestno mero. Slednje glede na redno inflacijsko razvrednotenje prihrankov ni bilo ravno spodbudno. Tuji partner je moral tudi plačati predpisane davke. Plačati so morali davek na dobiček v višini 35 %, kar naj bi bila ugodnejša davčna stopnja kot v zahodnoevropskih državah, od koder so pričakovali največ zanimanja za investicije v jugoslovanska podjetja.³²⁵

325 *Investiranje stranog kapitala u jugoslovenska i talijanska poduzeća*, str. 11–84. Gre za zbornik s posveta o tujih vlaganjih v jugoslovansko gospodarstvo, ki je potekal v Trstu 10. in 11. novembra 1969. V zborniku so profesorji Ante Turina, Zoran Kompanjet, Ivo Žuvela, Ivan Kraljić in Eduard Blaško detaljno predstavili italijanskemu poslovnemu, političnemu in akademskemu občinstvu problematiko tujih vlaganj v jugoslovansko

Eden od uspešnih primerov tujih vlaganj v slovenska podjetja predstavlja Tovarna kolektorjev Idrija,³²⁶ ki je leta 1968 sklenila pogodbo o sovlaganju z zahodnonemškim podjetjem Kautt & Bux, vodilnim proizvajalcem komutatorjev v Evropi tistega časa. Kautt & Bux je bilo staro in preizkušeno družinsko podjetje, ki sta ga leta 1923 v Stuttgartu ustanovila Anton Wörner in Max Ersing. Proizvodne prostore in sedež podjetja so pet let kasneje prenesli v bližnji Vaihingen na obrobju Stuttgarta. Tovarna kolektorjev pa je bila štirideset let mlajše podjetje. Formalno je bila ustanovljena z odlokom idrijske občinske skupščine 11. januarja 1963, ko je kranjska Iskra, kot osrednje elektrotehniško podjetje, v okviru optimizacije svojega poslovanja izločevala določene maloserijske proizvodnje. Iskra je tako oddala proizvodnjo avtoelektričnih elementov v Novo Gorico, električnih instrumentov na Otočec, proizvodnjo usmernikov v Novo mesto, polprevodnikov v Trbovlje in kolektorjev/komutatorjev v Idrijo.³²⁷ Snovalci Tovarne kolektorjev Idrija so bili prepričani, da sta za dolgoročno uspešnost (obstanek) tovarne in proizvodnje komutatorjev v Idriji nujni tehnološka prenova in skrajna racionalizacija proizvodnje. Zavedali so se, da bodo tehnološki preskok težko izvedli sami, z lastnimi sredstvi in znanjem. Predvidevali so, da se bo podjetje v prihodnosti moralo nasloniti na tujega partnerja, da bi nadoknadilo razvojni zaostanek in razširilo obseg in zvrsti proizvodnje komutatorjev. Dopusčali so le možnost izbire med nakupom licence ali kakšno drugo obliko sodelovanja. Čeprav se je v dokumentaciji pojavljalo tudi ime italijanskega proizvajalca Marelli, pa so povsem nedvoumno zapisali, da bi bil najprimernejši partner nemško podjetje Kautt & Bux, ki je tedaj obvladovalo evropski trg komutatorjev in izstopalo tudi po tehnološki plati.³²⁸

---

gospodarstvo s pravnega, premoženjskega, upravljaljskega, finančno-računovskega in ekonomsko-političnega stališča.

326 Tovarna kolektorjev Idrija je danes poznana pod imenom Kolektor. Gre za eno najuspešnejših, najinovativnejših in najbolj internacionaliziranih slovenskih podjetij.

327 Naših 20 let. *Obveščevalec*, julij 1983, št. 1, str. 3–14.

328 ZAL IDR, 232, 29.

Ena od obveznosti tovarne kolektorjev ob prenosu proizvodnje v Idrijo je bila, da mora tovarna prevzeti dobavo komutatorjev, ki jih je Iskra do tedaj uvažala, in po potrebi osvojiti tudi njihovo proizvodnjo.³²⁹ K temu je treba pridružiti še pospešeno industrializacijo, ki je s spreminjanjem značaja jugoslovanskega gospodarstva postavljala pred tovarno kolektorjev nove izzive. Z napredujočo industrializacijo je namreč v državo prihajala tudi sodobnejša tehnologija. Tovarna kolektorjev se je bila prisiljena prilagoditi počasi spreminjajočemu se povpraševanju. Hkrati je bilo zaznati razmislek, da mora tovarna kolektorjev v perspektivi razširiti poslovanje tudi na tuje trge. Kot velikoserijski proizvajalec (kar so želeli postati) dokaj ozkega proizvodnega asortimana so morali razširiti prostor gospodarskega delovanja. Zanesti se samo na spodbude domačega trga ni bilo smotno. Tudi za domači, a zlasti za tuji trg je bilo treba osvojiti nova znanja, novo tehnologijo, proizvodnjo novih in drugačnih komutatorjev. Razvijanje lastnega znanja in na tem temelječih komutatorjev bi trajalo predolgo, poleg tega bi bilo tudi negotovo. V danem trenutku sta se tako ponujali le dve možnosti. Da bi lahko dokaj hitro preseglji zaostanek, so imeli na izbiro nakup tehnologije prek modela licenčnine ali pa stopiti v tesnejše sodelovanje s katerim od priznanih evropskih proizvajalcev komutatorjev.³³⁰

V takem okolju je bila sprejeta tudi odločitev Tovarne kolektorjev Idrija, da začnejo dolgoročno sodelovanje s tujim partnerjem. Že od začetka delovanja tovarne so iskali stike in načine sodelovanja s tujimi podjetji. Pri tem je najpomembnejšo vlogo igrala Iskra oziroma njena predstavništva v zahodnoevropskih državah in tista podjetja, s katerimi je Iskra že sodelovala. Konkretno poizvedbe pa so opravljali Iskriški strokovnjaki v sodelovanju s strokovnjaki tedanjega zavoda za avtomatizacijo. Za Tovarno kolektorjev Idrija je bil to še prevelik zalogaj, saj ni imela niti potrebnega pregleda nad

---

329 ZAL IDR, 232, 29.

330 ZAL IDR, 232, 31.

panogo, niti znanja, niti usposobljenih ljudi. Bolj intenzivno iskanje stikov z zahodnoevropskimi proizvajalci komutatorjev so začeli sredi šestdesetih let. Navezali so stike z nekaterimi italijanskimi proizvajalci, da bi raziskali možnost sodelovanja, a prav daleč niso prišli. Volje za sodelovanje na italijanski strani očitno ni bilo.

Nato so v skladu s prvotnim načrtom navezali stike z danskim in angleškim proizvajalcem komutatorjev, ki nista prodajala v Jugoslavijo. S tako ponudbo naj bi jih lažje pridobili za sodelovanje. Stiki so potekali vzporedno, a najprej opozorimo na dansko podjetje S&B Commutators, kjer je bila zgodba kratka. Po predhodni najavi so v začetku aprila 1965 odšli na obisk k imenovanemu podjetju. Možnosti za sodelovanje so bile že vseskozi zelo majhne zaradi izhodišč na obeh straneh. Nezaupanje je bilo več kot očitno; Danci obiskovalcev iz Slovenije niso spustili dlje od sprejemnih prostorov. Čeprav je bila želja po ogledu proizvodnih prostorov velika, to lastniku ni bilo po volji. Predstavniki Iskre (govorili so tudi v imenu Tovarne kolektorjev Idrija) so že od začetka odklanjali nakup licence, pripravljeni pa so bili skleniti dolgoročno pogodbo o nakupu različnih tipov komutatorjev, a z zahtevo po konkurenčnih cenah. Od podjetja S&B Commutators so pričakovali pomoč pri osvajanju tehnologije proizvodnje, pri pridobivanju in izdelavi orodij ter kontrolnih naprav. Lastnik podjetja S&B Commutators je bil v teh pogovorih več kot jasen. Iskra naj bi povpraševala po tehnologiji za proizvodnjo najbolj razširjenih in donosnih komutatorjev (8- in 12-lamelni komutator za ameriški trg in 24-lamelni za evropski trg) podjetja S&B. Odločno je odklonil Iskrino ponudbo, da pač ne more brezplačno prenašati svojega znanja, saj so vanj vlagali skoraj dve desetletji. Poleg tega je bil prepričan, da to zanje pomeni dodatno konkurenco na tujih trgih, pri čemer ne želijo sodelovati. So pa Iskrine predstavnike opozorili, da je močno vprašljiva upravičenost vlaganj v letno proizvodnjo komutatorjev okoli milijon kosov, ter na velike težave, ki jih za vsako tovarno predstavlja vlečenje bakrenih

profilov. Na sestanku so se dogovorili za določene oblike sodelovanja, vendar je bilo jasno, da s prenosom znanja za proizvodnjo komutatorjev ne bo nič.

Med vračanjem z obiska pri podjetju S&B na Danskem so se ustavili tudi v Stuttgartu v Nemčiji. Iskra je namreč od podjetja Kautt & Bux kupovala manjšo količino komutatorjev, kar jim je omogočilo obisk. Vodstvo tovarne Kautt & Bux jih je sprejelo z zaupanjem in jim razkazalo proizvodne dvorane, prav tako niso imeli težav v izmenjavanju izkušenj pri proizvodnji komutatorjev. Ogled je Iskrine predstavnike navdušil, zlasti zaradi visoke stopnje avtomatizacije in sodobnosti strojne opreme. Ravnodušni pa niso ostali tudi pri ogledu preizkusnega laboratorija. Pod vtisom videnega so v končnem poročilu presenetljivo zapisali, da z »*omenjeno tovarno tehnično sodelovanje ni mogoče*«. ³³¹ Kaj je bil razlog tega nasprotujočega si sklepa, ni mogoče ugotoviti, zlasti glede na kasnejši potek dogodkov. Še bolj pa glede na elaborat iz prejšnjih let, v katerem so ravno Kautt & Bux videli kot najbolj primerne partnerja pri pridobivanju sodobnejše tehnologije. Verjetno je bila v ozadju bojazen, da je na tehnološki ravni Kautt & Bux tako daleč, da mu Tovarna kolektorjev Idrija ne bi mogla slediti.

Znatno več upanja je obetalo sodelovanje z angleškim podjetjem Watliff. Stiki s tem podjetjem so bili navezani že pred obiskom podjetja S&B. Prve vesti o zelenem sodelovanju z Watliffom je zaslediti že decembra 1963. V naslednjih dveh letih je bilo obilo dopisovanja in bili so že blizu konkretnega dogovora o sodelovanju. Vmes se je tudi spremenilo stališče, da nakup licence ni mogoč, saj so izračuni v Tovarni kolektorjev Idrija kazali, da je nakup licence še zmeraj cenejši od lastnega razvoja tehnologije. Zato se je zdela pot slovenskih predstavnikov k podjetju Watliff v London zelo pomembna. Na začetku aprila 1966 so Iskrini strokovnjaki in direktor Ciril Lazar imeli enotedenske intenzivne pogovore s predstavniki Watliffa. Pogovori so potekali v duhu zaupanja in očitno tudi

331 ZAL IDR, 232, 32.

že pričakovanja sklenitve posla. Pri Watliffu so privolili v prenos tehnologije in se zavezali odkupovati določeno količino komutatorjev iz Idrije – enakega tipa, kot so jih dobavljali novogoriški Iskri. V okviru tehniškega sodelovanja so angleški tehniki Idrijčanom svetovali poenotenje proizvodnega programa in tipov komutatorjev ter načeli vprašanje orodij in strojev, ki bi jih potrebovali v tovarni kolektorjev za proizvodnjo novih vrst komutatorjev. V Watliffu so seveda pričakovali, da bodo oni dobavili te stroje in orodja (stiskalnice, tabletirni stroji, žaga za žaganje utorov, povrtala ...) za proizvodnjo in tudi merilne in preizkusne naprave pri nadzoru kakovosti ali da bodo dobavljali nekatere sestavne dele. Vodstvo Watliffa je slovenski delegaciji omogočilo tudi navezavo stikov s podjetjem Fergusson, ki je Watliffu dobavljalo mase za zalivanje kolektorjev, s čimer so imeli v Idriji nemalo težav. Tudi v tem podjetju so bili prijazno sprejeti in so jim razložili tehnološke finese proizvodnje zalivnih mas, njihove pravilne načine vgradnje ter temeljne razlike med masami na osnovi azbesta oziroma natezne trdnosti in trdnosti proti udarcem.

Kazalo je na obojestransko zadovoljstvo in tako so zastavili osnutek sporazuma oziroma soglasje o sodelovanju med Iskro in Watliffom oziroma tovarno kolektorjev. Podjetje Watliff se je obvezalo, da bo tovarni kolektorjev za plačilo posredovalo vse tehniške podatke, specifikacije materialov in proizvodnih metod. Potrebne stroje in orodja bi tovarna kolektorjev plačala posebej. Watliff se je obvezal, da svoje tehnologije ne bo prodal nobeni drugi tovarni v Jugoslaviji. Zanimive so bile tudi določbe o prodaji na tujih trgih. Watliff je tako Tovarno kolektorjev Idrija pooblastil, da prodaja komutatorje v vzhodno Evropo, prodaja v zahodni svet pa naj bi potekala prek Watliffa. Poleg tega naj bi Watliff še naprej dobavljal komutatorje Iskri. Čeprav so bili že zelo daleč v dogovorih, pa se sodelovanje z Watliffom ni uresničilo. Še konec septembra 1966 je Iskrino predstavništvo v Londonu opozarjalo in prosilo Tovarno kolektorjev Idrija, naj vendar nastopijo z jasnim stališčem glede predlaganega

sodelovanja. Kot so poudarili v svojem dopisu, mora Tovarna kolektorjev Idrija nujno sprejeti odločitev in korektno obveščati partnerje o svojih namerah. Tako so vodstvo v Idriji pozvali: *»Prepričani smo, da ni prav, če molčite. Ne glede na možnosti za sodelovanje ali namere, ki jih imate, zahteva dober odnos med partnerji določeno mero razumevanja drug drugega. Ni prav, če sklepi ali pisma ostajajo brez odgovora. Tudi če predvidena kooperacija ni izvedljiva ali pa ni zaželeno, je treba partnerju nekaj reči, ne glede na to, ali mu nalijete čistega vina ali taktizirate z določenim namenom. Če pa ste že sklenili, da Watliff kot partner odpade, mu je potrebno povedati tudi to. Kajti priznajmo, Watliff se je strinjal s predajo know-howa, je v tej smeri že ukrepal in svojega tozadevnega sklepa – kolikor nam je znano – doslej še ni spremenil.«*³³²

Molk, v katerega so se zavili v Idriji, je bil pomenljiv. Očitno so si vzeli čas za razmislek o vseh detajlih predvidene pogodbe. Čeprav so predstavniki angleškega predstavništva Iskre priganjali vodstvo Tovarne kolektorjev Idrija, tudi pri Iskri ni bilo hitenja. Kljub temu da so se dve leti pogajali z Watliffom o nakupu komutatorjev, niso in niso potrdili naročila. Z Watliffom se dolgo časa niso mogli zblížati glede cene, tehničnih detajlov in tudi količin potrebnih komutatorjev. V dveh letih pogajanj, ko se je zdelo, da je končna odločitev po vsakem sestanku le še vprašanje časa, ni Iskra kupila niti enega komutatorja. Nastala je zanimiva situacija. Vsaka stran je tehtala svoje kratkoročne in dolgoročne koristi. Eno od predvidenih pogodbenih določil se je kazalo kot še posebno problematično, tako s stališča Iskre kot tudi tovarne kolektorjev. Šlo je za določbo številka 6, ki je določala, da bo Iskra *»letno kupovala cca 500.000 kolektorjev pri Watliffu v naslednjih 5 letih, če bodo cene, kvaliteta in dobavni roki enaki kot pri konkurenčnih firmah in cene veljale za CIF jugoslovanska meja«*.³³³ O tej točki so se zastavljala številna vprašanja. Zdi se, da je Watliff pogojeval sodelovanje s tovarno

332 ZAL IDR, 232, 32.

333 ZAL IDR, 232, 32.

kolektorjev z dobavo velike količine komutatorjev Iskri. To pa je zbuvalo pomisleke, kajti Iskra je v imenu tovarne kolektorjev iskala partnerja za prenos proizvodnje in tehnologije, ker je želela proizvodnjo komutatorjev razvijati doma. To bi pogodba sicer zagotavljala, vendar bi bil ta proces bistveno upočasnen. V skladu s soglasjem bi bil zaradi velike količine komutatorjev, ki naj bi jih Watliff dobavil Iskri, omejen razvoj tovarne v Idriji. Zmanjšala bi se možnost potencialne rasti proizvodnje komutatorjev v Idriji. Če je Watliff vztrajal pri točno določeni količini komutatorjev, ki naj bi jih kupila Iskra, pa očitno ni konkretiziral količine komutatorjev, ki naj bi jih sam kupoval v Idriji in prodajal na zahodni trg. Nasploh je bil ta del soglasja slabo opredeljen.

Kasneje je med pogajanjem prišlo do spreminjanja izhodišč. Watliff je namreč delno odstopil od vezane trgovine. Nehal je pogojevati prodajo tehnologije Idrijčanom z vnaprej prevzetimi obveznostmi Iskre za nakup točno določenih količin njihovih komutatorjev. Iskra naj bi sicer kupovala njihove komutatorje, a podrobnosti naj bi določili postopoma in kasneje, ko bi že prenašali ali prenesli tehnologijo v Idrijo. Prenos tehnologije so bili pri Watliffu pripravljene začetni takoj in ga opraviti v celoti, kakor hitro bi dobili polovico dogovorjenega plačila. Skupni znesek predvidenega plačila je bil določen na 9.000 funtov.³³⁴ Watliff je šel naproti Tovarni kolektorjev Idrija tudi s ponudbo o načinu plačila. Strinjali so se, da ni nujno, da tovarna kolektorjev plača kupnino za tehnologijo v gotovini. Nekaj že, drugo bi lahko Watliff dobil s 30-odstotnim popustom pri ceni komutatorjev, ki bi jih kupoval v Idriji. Dopuščal pa je tudi možnost drugačnega načina plačila, če bi se partnerja o tem sporazumela.³³⁵ S tako možnostjo so se pri Watliffu posredno tudi obvezali, da bodo redno kupovali komutatorje v Idriji, saj drugače ne bi mogli priti do plačila. Šlo je za pomembno koncesijo Tovarni kolektorjev

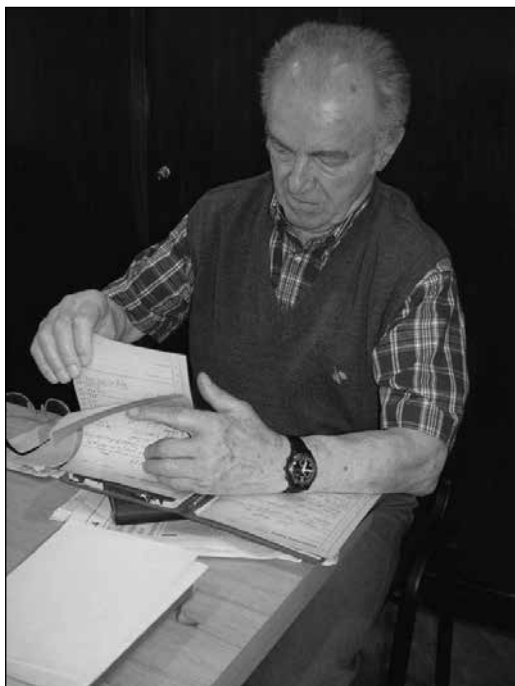
334 Po preračunu Statističnega urada Republike Slovenije (http://www.stat.si/indikatorji_preracun.asp) bi to v današnjih zneskih pomenilo približno 130.000 britanskih funtov ali okoli 155.000 evrov.

335 ZAL IDR, 232, 32.

Idrija, ker ji je zagotavljala vsaj kratkoročno določen obseg proizvodnje in izvoz. To pa je pri tovarni, ki je obstajala komaj nekaj let, vendarle nekaj štel. Pri Watliffu je bilo očitno volje za sklenitev posla veliko, bili so pripravljeni tudi popuščati.

A njihovo popuščanje je imelo meje. Prodaja komutatorjev Iskri je ostala ključna zahteva, Watliffova pričakovanja so bila tu velika. S to zahtevo pa so ostale tudi dileme, negotovosti in tveganja za Tovarno kolektorjev Idrija glede nadaljnega razvoja. Ravno zahtevana dobava komutatorjev Avtoelektriki je pripomogla k odločitvi, da opustijo dogovarjanje z Watliffom. Novogoriška Iskra Avtoelektrika je bila namreč izključni odjemalec idrijskih komutatorjev. Tako bi vstop Watliffa neposredno omejeval potencialni obseg proizvodnje komutatorjev v Idriji, povsem se zanesti na izvoz prek Watliffa pa bi bilo za mlado tovarno, ki se je komaj dodobra vzpostavila in ni imela veliko izkušenj, preveliko tveganje.

Taktiziranje in zavlačevanje z odločitvijo je imelo svoj smisel, kar se je potrdilo kasneje. Po dogovoru z vodstvom tovarne kolektorjev, sodelovala sta direktor Ciril Lazar in tehnični direktor Stanko Lombar, so Iskrini predstavniki v Nemčiji previdno navezali stike s predstavniki podjetja Kautt & Bux. Po vrsti neobveznih pogovorov prek posrednikov je bil Iskrin predstavnik Jože Žižek februarja 1967 naposled prepričan, da je interes na nemški strani dovolj velik, da bi lahko začeli bolj konkretne pogovore. Izhodišča za pogovore so na marčevskem sestanku pripravili Ciril Lazar, Stanko Lombar in Jože Žižek. Vse skupaj so ohranili v tajnosti, tudi dokument zapisnika sestanka so opredelili kot strogo zaupno gradivo. Previdnost je bila na mestu, saj so še zmeraj imeli odprto pozicijo z angleškim Watliffom. Ob posredovanju Erwina Bauerja, direktorja podjetja Adelman, ki je zastopalo podjetje Kautt & Bux v mednarodnem prostoru, je Jožetu Žižku uspelo organizirati sestanek s predstavniki Kautt & Buxa. 3. aprila 1967 so se tako v Stuttgartu sestali Žižek, Bauer in predstavnika Kautt & Buxa, lastnik Max Ersing in komercialni direktor Walter Wörner, da bi neobvezno

Ciril Lazar, prvi direktor Tovarne kolektorjev Idrija;
Kolektor, arhiv

razpravljali o morebitnih možnostih sodelovanja in morebitnem nakupu licence oziroma prenosu proizvodnje in tehnologije. Velikih pričakovanj ni imel nihče. Iskrin predstavnik je imel za velik dosežek že to, da so se lahko pogovarjali neposredno z Maxom Ersingom, ki je do tedaj odločno odklanjal kakršne koli pogovore o licenčnih sporazumih, kaj šele o prenosu proizvodnje. Žižek si ni pripisoval zaslug za to, temveč je odkrito zapisal, da brez posredovanja Erwina Bauerja sestanka ne bi bilo.

Žižek je v Slovenijo poročal, da je bil njegov namen raziskati pripravljenost Kautt & Buxa za sodelovanje. Predstavil je interes Tovarne kolektorjev Idrija, da kupi ustrezno proizvodno znanje, to je licenco za proizvodnjo določenih tipov kolektorjev kot prvo možnost. Ali pa, za kar so bili v Idriji še bolj zainteresirani, za

navezavo dolgoročnega proizvodnega sodelovanja, v katerem bi tovarna kolektorjev prevzela izdelavo katerega od komutatorjev za nemško podjetje. Seveda takega tipa, da bi bili v Idriji, glede na strojno opremljenost in obseg tehnološkega znanja, sposobni zagotoviti zahtevano kakovost končnih izdelkov. Žižek je prav tako izpostavil, da je idrijska tovarna na začetku svoje poti in torej sposobna in pripravljena na hitro prilagajanje zahtevam renomiranega proizvajalca, kot je bil Kautt & Bux. Posebej je poudaril, da v Idriji razpolagajo z zadostnimi finančnimi sredstvi, v domači in tujih valutah, da lahko plačajo licenčnino. V soglasju z vodstvom tovarne v Idriji je Maxu Ersingu ponudil možnost skupnega vlaganja, vsaj v strojno opremo, ki bi jo potrebovali v Idriji ob morebitnem sporazumu. Žižek je tovrstno ponudbo utemeljil na osnovi reformnih prizadevanj v Jugoslaviji o možnostih in pogojih uvoza tujega kapitala. Prav tako je zatrdil, da obstaja možnost sporazuma o skupnih vlaganjih že pred sprejemom potrebne zakonodaje – zakonodajni postopek še ni bil povsem zaključen – ob posredovanju Gospodarske zbornice Jugoslavije.

Po sorazmerno dolgem Žižkovem uvodu so nemški predstavniki najprej izrazili načelno pripravljenost, da se pogovarjajo o vseh možnostih sodelovanja. Jože Žižek je že to štel za uspeh. Izrecno pa so Ersing in drugi poudarili, da morajo natančno poznati pogoje vlaganja kapitala v slovensko, za povrhu še komunistično podjetje. Predvsem bi jim morala država dati jasna zagotovila o varnosti njihove naložbe, o možnosti umika kapitala, če se za to pokaže potreba. Spomin na obsežno poddržavljenje premoženja v komunističnih državah vzhodne Evrope, tudi Slovenije, le dvajset let pred tem je bil še kako živ. Predstavniki Kautt & Buxa so tudi povedali, da se o prodaji licence ali drugih oblikah sodelovanja ne morejo pogajati brez ustreznih informacij. Da bi pripravili ustrezno ponudbo, bi vsekakor morali vedeti kaj več o Tovarni kolektorjev Idrija, denimo o strukturi in obsegu proizvodnje, prodaji, o strojni opremljenosti, o sposobnosti proizvodnje bakrenih profilov,

o izolacijskih materialih in masi za stiskanje. S tem so tudi nakazali, da so pripravljeni nadaljevati pogovore. Zato so se dogovorili, da se teden dni kasneje sestanejo še z vodstvom Tovarne kolektorjev Idrija.

V povzetku intenzivnega dogajanja je Jože Žižek več kot zadovoljno zapisal, da že dejstvo, da Max Ersing ni odklonil nadaljnjih pogovorov, pomeni velik uspeh za slovensko stran. Zlasti glede na ugled Kautt & Buxa kot podjetja in njegovih izdelkov, predvsem na evropskem, a tudi na trgih drugih celin. Sklenil je, da je bil namen sestanka dosežen že s tem, da bodo pri Kautt & Buxu začeli razmišljati o tovarni kolektorjev kot o morebitnem partnerju.

Teden dni kasneje, 11. aprila 1967, sta v Stuttgart odpo-tovala Ciril Lazar in Stanko Lombar, kjer se jima je pridružil še Jože Žižek. Iz Kautt & Buxa so se sestanka udeležili Max Ersing ter tehnični in komercialni direktor. Naproti so si stali ljudje z vsemi pooblastili. Sestanek je bil intenziven in je trajal dobri dve uri. Obe strani sta se strinjali, da so pogovori zaželeni, a hkrati povsem nezavezujoči. V uvodnem delu so Idrijčani predstavili svoj proizvodni program, tehnološko opremljenost in organizacijo proizvodnje ter predvsem problem surovin. Odkrito so priznali, da za bolj gotovo prihodnost tovarne potrebujejo novo in predvsem sodobno tehnologijo. Nato so prešli na svoje predstave o morebitnem sodelovanju. Kot prvo varianto sodelovanja so predstavili nakup licence, po kateri bi proizvajali komutatorje. Hkrati so tudi bolj pogumno izrazili željo, da bi mogoče podjetje Kautt & Bux vendarle odstopilo proizvodnjo določenih tipov komutatorjev, kar bi Tovarni kolektorjev Idrija zagotovilo optimalno in redno proizvodnjo. Previdno so pokazali interes za prenos proizvodnje tiste vrste komutatorjev, ki zaradi maloserijske proizvodnje niso ali v bližnji prihodnosti ne bodo tržno zanimivi za Kautt & Bux. Kot dobro plat so izpostavili prostorske možnosti širitve proizvodnje v Idriji in predvsem sposobnost hitrega prilagajanja in odzivanja na morebitne Kautt & Buxove zahteve po kakovosti

in količini proizvedenih komutatorjev. Ob takem sodelovanju so Maxu Ersingu predlagali, naj razmisli o morebitnem skupnem vlaganju.

Predstavniki Kautt & Buxa so idrijsko delegacijo najprej opozorili, da morajo kaj kmalu reorganizirati proizvodnjo, saj naj bi imeli v programu prevelik delež komutatorjev v majhnih serijah. Poudarili so, da le velike (optimalne) serije komutatorjev omogočajo tudi ekonomičnost poslovanja. Da v Idriji ni bilo vedno tako, so sklepali iz razmerja med plačami in sredstvi, vloženimi v proizvodnjo. Kljub nizkim plačam v Sloveniji so bila razmerja bistveno bolj neugodna kot v Nemčiji oziroma pri Kautt & Buxu. Prav tako so poudarili potrebo po stabilni in kvalitetni oskrbi s surovinami ter predvsem z lastnimi zmogljivostmi za proizvodnjo polizdelkov, kot so bili denimo bakreni profili. Ersing in drugi so izrazili pripravljenost za pogovore o prodaji licence, vendar so na drugi strani opozarjali Idrijčane, da morajo tehtno premisliti, kaj želijo kupiti. Po njihovem nasvetu naj bi kupili licenco le za tiste komutatorje, ki bi jih lahko proizvajali v dovolj velikih količinah, in tako dosegli potrebno rentabilnost po plačilu licenčnine. Izrazili so pričakovanje, da se slovenska stran zaveda, da prodaja licence vendarle pomeni več kot zgolj prodajo tehnologije. Pričakovali so, da bi se v takem primeru Tovarna kolektorjev Idrija tako usposobila, da bi lahko izvažala tudi na tuje trge. Idrijsko delegacijo so opozorili, da bi v takem primeru morali rajonizirati trg, sporazumno določiti, kdo in kaj bo kam prodajal. Zato so pričakovali, da bodo v Idriji izdelali tržne analize o možnosti prodaje kolektorjev določenim odjemalcem v ZDA, Veliko Britanijo, Francijo, vzhodno Evropo, Bližnji in Daljni vzhod, razmislili pa naj bi tudi o Afriki. Max Ersing in njegovi sodelavci so dali jasno vedeti, da je licenčna pogodba zanje zanimiva le ob sklenitvi za najmanj petletno obdobje, čeprav bi jim bilo ljubše desetletno obdobje, ki bi vključevalo tako proizvodnjo kot tudi prodajo. Glede možnosti neposrednih vlaganj pa je bil Max Ersing zopet jasen; vlaganja kapitala v Tovarno kolektorjev Idrija so načeloma mogoča.

Vendar je podčrtal, da le takrat, ko bo jugoslovanska vlada tujim partnerjem zagotovila vse lastniške pravice in predvsem dolgoročno varnost kapitalskih naložb.

Izkupiček sestanka je bil velik. Dogovorili so se namreč, da maja v Slovenijo pripotuje tehnični direktor dr. Wörner in da nadaljujejo pogovore. Predvsem naj bi razpravljali, ali je pogodba o licenci res prava pot za Tovarno kolektorjev Idrija, da si zagotovi dolgoročni obstanek, ali pa bi bile druge možnosti sodelovanja bolj perspektivne. To analizo naj bi opravili v Stuttgartu, v Idriji pa bi pripravili tržno analizo možnosti prodaje komutatorjev na neevropskih trgih. Ciril Lazar in Stanko Lombar sta Maxu Ersingu obljubila, da dokler trajajo pogovori s Kautt & Buxom, ne bodo sklenili sporazuma s katerim koli drugim konkurenčnim podjetjem o proizvodnji komutatorjev.

Lazar, Lombar in Žižek so bili po zaključku sestanka zadovoljni, preveal jih je dober občutek. Resda je Lazarja skrbelo, kako bodo pripravili tržno analizo morebitne prodaje na neevropske trge, zato je nemške sogovornike opozoril, da bo šlo bolj za oceno kot relevantno analizo, kar so vzeli na znanje. Upravičeno so dobili vtis, da Kautt & Buxa ne zanima le kratkoročna prodaja licence, temveč bolj dolgoročno in poglobljeno sodelovanje. Še največ upanja jim je vlil komercialni direktor Walter Wörner, ki je ob slovesu Jožeta Žižka prijel pod roko in mu z naklonjenostjo zaupno šepnil: »*Na nek način bomo to zadevo že uredili.*« Navsezadnje je to pričalo o pripravljenosti predstavnikov Kautt & Buxa, da problematiko sodelovanja s Tovarno kolektorjev Idrija natančno in vsestransko preučijo. Vsi trije so se zavedali, da prihajajo odločilni trenutki, ko njihovi sestanki ne bodo več zgolj informativni pogovori.³³⁶

Zaradi občutka prelomnosti sestanka so slovenski udeleženci imeli tudi odgovornost, zato so jasno določili naloge. Že deset dni kasneje naj bi se sestali na sedežu Iskre v Ljubljani, kjer bi skupaj z Iskrinimi strokovnjaki (z vodjem oddelka za izvoz, inženirji, ki so skrbeli za razvojno-tehnološke vidike

proizvodnje kolektorjev v Idriji in vodili pogajanja z Watliffom) preučili novonastale razmere »glede na potencialne možnosti sodelovanja s firmo Kautt & Bux« ter interese podjetja Iskra. Lazar in Lombar naj bi v najkrajšem možnem času z Iskrinimi strokovnjaki skušala dognati možnosti oziroma orientacijsko oceno potenciala prodaje kolektorjev v vzhodno Evropo ter države Bližnjega in Daljnega vzhoda in Afrike. Cirilu Lazarju je bilo naloženo, da mora urediti oziroma pridobiti vsa potrebna oblastna soglasja (država, gospodarska zbornica), da se pogajanja s podjetjem Kautt & Bux lahko začnejo. Prav tako naj bi raziskal vse možnosti uvoza kapitala oziroma skupnih naložb in že vnaprej pripravil potrebne administrativne postopke. Tehnični direktor Stanko Lombar pa se je zavezal, da bo s sodelavci pripravil vso potrebno tehnično dokumentacijo za pogovore s tehničnim direktorjem Kautt & Buxa.

Sestanek je bil za odgovorna moža Tovarne kolektorjev Idrija prava mala šola, pri čemer je zaradi odkritosti stališč zbledel tudi nekoliko pokroviteljski, a vendarle dobronameren odnos gostiteljev sestanka. Z izpostavljanjem svojega miselnega toka ter ekonomskih in tehničnih kategorij so Ersing in njegova kolega Lazarja in Lombarja postavljala v drugačen kontekst in v jasno definiranje pozicije njunega podjetja, njegovih interesov in njegove perspektive. Resda se zdi, da je bila prošnja Kautt & Buxa, naj v Idriji pripravijo analizo tržnih možnosti na neevropskih trgih, nekoliko prezahtevna, kar je Lazar tudi že nakazal, a vendarle ni bila zaman. Že v tej zgodnji dobi je vodstvo Tovarne kolektorjev Idrija prisilila, da vsaj ob tej priložnosti pogleda nekoliko dlje od Evrope, da začne razmišljati o dimenzijah velikega sveta in morebitnih priložnostih.

Sestanek na sedežu Iskre v Ljubljani so organizirali v načrtovanem terminu. Nesoglasij ni bilo; zavedali so se, da je treba sprejeti jasno odločitev in jo tudi uresničiti. Vsi predstavniki Iskre so na vso moč podprli prizadevanja, da Tovarna kolektorjev Idrija vstopi v tesno sodelovanje z nemškim podjetjem. Iskra je, kot vsa leta do tedaj, tudi tokrat stala ob strani Cirilu Lazarju

336 ZAL IDR, 232, 32.

in Stanku Lombarju. Obljubili so vso svojo strokovno pomoč, da bi Tovarna kolektorjev Idrija sklenila pogodbo o skupnem vlaganju s Kautt & Buxom. Misel na licenčnino je bila opuščena, kot najbolj optimalno možnost so videli tuja vlaganja. S tem je bila tudi kakršna koli misel na sodelovanje z Watliffom, če je glede na spremenjene razmere še kaj od nje ostalo, zavržena.

Jože Žižek se je nato vrnil v Stuttgart, kjer je lastnika Kautt & Buxa obvestil o sklepih in se dogovarjal za njihov predvideni obisk v Sloveniji. Pri tem je bilo očitno, da so tudi pri Kautt & Buxu razmislili o novi situaciji in potrdili, da so pripravljene na vlaganja v Tovarno kolektorjev Idrija. Tako so se dogovorili, da v Slovenijo dopotujeta komercialni in tehnični direktor, Wörner in Weber. Imenovana predstavnika Kautt & Buxa sta prišla v Slovenijo in njun obisk se je izkazal za ključen. Dva dneva, 30. in 31. maj 1967, nabita z intenzivnimi pogovori v Kranju, Ljubljani in Idriji, sta določila prihodnost Tovarne kolektorjev Idrija. Pogosteje ko so se sestajali predstavniki Tovarne kolektorjev Idrija, Iskre in Kautt & Buxa, bolj so se spoznavali, bolj so postajali pogovori zahtevnejši, pričakovanja pa so rastla.

Rezultati dvodnevni pogovorov so presegle vsa pričakovanja slovenske strani. Na koncu so se dogovorili in se podpisali pod dogovorjenih 11 točk. Z njimi so opredelili osnovna razmerja med Kautt & Buxom in Tovarno kolektorjev Idrija, ki so bila kasneje »prevedena« v pravniške formulacije in formalizirana s podpisano pogodbo o skupnem vlaganju. Če povzamemo:

1. Podjetje Kautt & Bux želi udeležbo v razmerju 50:50. Njihov vložek bi bil omejen z vrednostjo vseh sredstev Tovarne kolektorjev Idrija.
2. Pogodba o skupnem vlaganju naj bi veljala 20 let.
3. Kautt & Bux bi zagotovil tehnološko znanje, tovarna kolektorjev pa finančna sredstva za preureditev obstoječih prostorov in zagon povečane proizvodnje.
4. Tovarno kolektorjev v Idriji naj bi upravljal »poslovni komite« po načelu paritetne zasedbe.

5. Podjetju Kautt & Bux je treba dati državno garancijo, da njihov vložek ne bo nacionaliziran. To garancijo bi morali podkrepiti tudi s posebnim zavarovanjem v obliki bančne garancije, da ta sredstva ne bodo kakorkoli drugače razlaščenjena.
6. Dobiček iz skupnega poslovanja se v skladu s kapitalskim razmerjem deli na polovico.
7. Prav tako sta oba partnerja dolžna reinvestirati enak delež dobička. Zakonodaja je za tujega partnerja predvidela najmanj 20 %.
8. Podjetje Kautt & Bux se obveže, da bo zagotovilo polno zasedenost proizvodnih linij v Idriji z naročili komutatorjev nižje tehnološke zahtevnosti, »ki zahtevajo razmeroma večji delež dela«. Idrijske komutatorje naj bi prodajali na trgih zahodnoevropskih držav.
9. Glede na obveznosti iz zgornje točke ima Kautt & Bux vso pravico, da odloča o tržni politiki in predvsem o cenovni politiki.
10. Partnerja se strinjata, da bosta o vseh kadrovskih zadevah na vodilnih mestih (finance, komerciala, proizvodnja in tehnologija) odločala le sporazumno.
11. Podjetje Kautt & Bux se je obvezalo, da bo na željo Tovarne kolektorjev Idrija obveščalo njene samoupravne organe o tržnem položaju komutatorjev, ki jih bodo proizvajali v Idriji.³³⁷

Po podpisu neke vrste memoranduma so morali pogajalci preveriti dogovorjeno še pri lastnikih in oblasteh. Ciril Lazar je že pred tem pri jugoslovanskih zveznih oblasteh sprožil postopke za pridobitev dovoljenja za pogajanja in sklenitev sporazuma; slovenske oblasti so bile že seznanjene in niso nasprotovale. Čakala sta ga še zagovor pred delavskim svetom lastne tovarne in seznanitev idrijskih občinskih oblasti o skupnem vlaganju. Potem mu je Jože Žižek v imenu Iskre obljubil vso morebitno

³³⁷ ZAL IDR, 232, 32.

potrebno pomoč pri prepričevanju delavskega sveta v tovarni. Nemška predstavnik, Weber in Wörner, pa sta morala pridobiti soglasje lastnikov Kautt & Buxa. Obljubila sta, da bodo iz Kautt & Buxa odločitev sporočili do 15. junija 1967. Glede na dinamiko pogajanj z Watliffom so pogovori s Kautt & Buxom potekali izjemno učinkovito in hitro. Na obeh straneh so bili interesi jasno definirani in niso bili izključujoči. Tako ni presenetljiv komentar dogajanja 30. in 31. maja. Udeleženci so čutili, da so del nečesa novega, protagonisti nove gospodarske prakse. Tovarna kolektorjev Idrija je bila med prvimi v Jugoslaviji, ki se je začela pogajati o skupnih vlaganjih s tujim partnerjem, pa tudi kasneje tovrstnih podvigov ni bilo ravno veliko.

Vtisi, ki jih je tehniški direktor Kautt & Buxa dobil ob ogledu proizvodnje v Idriji, so bili dobri tako po tehnološki plati kot tudi glede zaposlenih. Prepričan je bil, da se bo dalo z ljudmi dobro delati zaradi odkritosti in obrtniških znanj. Tudi vodstvo v Stuttgartu se je zaneslo na njegovo mnenje. Bistven pa je bil njegov drugi poudarek. Kot ključno prednost Tovarne kolektorjev Idrija je izpostavil primerjalno nizke plače v Idriji, ki bi ob posodobitvi tehnologije zagotavljale visoko konkurenčnost idrijskih komutatorjev na zahodnoevropskih trgih. Kautt & Bux je do srede junija potrdil svoj interes za skupna vlaganja, vendar so imeli še nekaj pomislekov, zlasti glede pravnega položaja njihove morebitne naložbe v Idriji. Pomisleke so imeli predvsem starejši člani skupine lastnikov z daljšim zgodovinskim spominom. Navsezadnje jugoslovanska zakonodaja o tujih vlaganjih še ni bila sprejeta, pogovarjali so se na osnovi osnutkov zakonov, ki so bili še v zakonodajni proceduri. Niso pa izključili bolj natančnega dogovarjanja še pred dokončnim sprejemom zakonov o tujih vlaganjih. Tako so Tovarni kolektorjev Idrija predlagali, naj pošlje v Stuttgart uradni predlog o skupnem vlaganju v polovičnih razmerjih. Da bi zadevo olajšali, so Iskrini predstavniki v Idrijo poslali tudi osnutek predloga v nemščini. Pred dokončno odločitvijo o sodelovanju so pri Kautt & Buxu želeli natančno ovrednotiti Tovarno kolektorjev Idrija.

Predlagali so sestavo mešane komisije, ki bi podala ne samo oceno, temveč realno vrednost vse opreme in prostorov v Idriji. Ta ocena je bila pomembna, saj bi predstavljala osnovo za višino kapitalskega vložka Kautt & Buxa.

Sredi julija so iz Kautt & Buxa odgovorili na uradni predlog Tovarne kolektorjev Idrija o skupnem vlaganju. Lastniki so uradno potrdili, da bodo sovlagali do polovice skupne naložbe. Obvezali so se, da bodo pripravili osnutek pogodbe. Pri tem so izrazili začudenje nad oceno vrednosti Tovarne kolektorjev Idrija, ki se jim je zdela visoka. Ker so se obetali pogosti stiki Tovarne kolektorjev Idrija s Kautt & Buxom, so v Iskri Cirilu Lazarju predlagali, da zaposli mladega inženirja, ki ne bo imel le volje do dela, temveč bo tudi aktivno obvladal nemščino. Pa tudi dobro strojepisko z znanjem nemščine so mu svetovali. Tako bi se Tovarna kolektorjev Idrija nekako osamosvojila v komunikaciji s Kautt & Buxom. Neposredna komunikacija med podjetjema, brez Iskrinih posrednikov, bi bila bolj pristna in predvsem hitrejša. Iskrini predstavniki pa so bili še zmeraj pripravljeni zagotoviti vso potrebno tehnično in organizacijsko pomoč pri pogajanjih s tujim partnerjem.

Korespondence in dogovarjanja med Jožetom Žižkom kot posrednikom in Kautt & Buxom je bilo veliko. Vendar velja tukaj opozoriti na dva dogodka iz jeseni 1967, ki sta obrnila tok dogajanja. Oba izvirata iz Kautt & Buxovega okolja. Najprej je v začetku oktobra delavski sosvet (Betriebsrat) jasno sporočil upravi podjetja, da nasprotuje kakršnemu koli prenosu proizvodnje komutatorjev v Idrijo. Niso dvomili, da bo koristno za podjetje kot celoto in lastnike. Skrbelo jih je zaradi drugih stvari. Prepričani so bili, da bo zaradi tega že kratkoročno, in seveda tudi dolgoročno, prišlo do zapiranja delovnih mest v Stuttgartu. To je postavilo vodstvo Kautt & Buxa pred izziv, kako doseči osnovni cilj brez konflikta z zaposlenimi in obenem ohraniti perspektivo poglobljenega sodelovanja s Tovarno kolektorjev Idrija. Stopili so korak nazaj in se spet vrnili k varianti licenčne pogodbe, brez skupnih vlaganj. Kautt & Bux je tako

predlagal, da bi za začetek sklenili licenčno pogodbo (*»licenco za kos z letno licenčno pristojbino«*). Tovarna kolektorjev Idrija bi lahko začela proizvodnjo že na obstoječih strojnih linijah z majhnimi prilagoditvami. V Idriji bi komutatorje izdelovali za jugoslovanski in italijanski trg. Italijanski trg bi tako povsem oskrbovali iz Idrije, ker je bil izvoz tja iz Nemčije, kljub članstvu obeh držav v Evropski gospodarski skupnosti, preveč obremenjen z dajatvami. Izvoz iz Slovenije pa bi bil zaradi nižjih plač in s tem nižje cene končnega izdelka kljub carinskim dajatvam še vedno zelo konkurenčen na italijanskem trgu. Po njihovih ocenah bi povpraševanje na obeh trgih, domačem in italijanskem, povsem zaposlilo proizvodne kapacitete v Idriji. V podtonu so Nemci namignili, da so v Idriji imeli nekoliko prevelike proizvodne zmogljivosti. Prav tako so v Idrijo pošiljali sporočilo, da naj bi licenčna pogodba veljala deset let in vsebovala določbo, da potem pristopijo k skupnemu vlaganju s polovičnimi vložki. Jože Žižek je iz Stuttgarta upravi Iskre in Tovarne kolektorjev Idrija prenesel sporočilo z opombo, da je ponudba še zmeraj ugodna in da bi jo veljalo sprejeti. Tovarna kolektorjev Idrija bi še zmeraj dobila dodatno tehnološko znanje, hkrati pa tudi italijanski trg.

V Idriji so skupaj z Iskrinimi strokovnjaki presodili, da je ponujena rešitev sprejemljiva, saj Tovarna kolektorjev Idrija vendarle pridobi bolj sodobno tehnologijo, širši izbor izdelkov in predvsem dodatni trg. V dneh 18. in 19. decembra so v Stuttgartu za mizo sedeli Ciril Lazar in Jože Žižek na eni strani ter Max Ersing in dr. Weber na drugi. Tema pogovora je bila ena sama, a zelo zahtevna. Dogovorili naj bi se o pogodbi v vseh detajlih, da bi jo lahko kasneje pravniki natančno formulirali in vodstvu podjetij podpisali. Glede na dotedanje pogovore, obsežno korespondenco in že bolj ali manj definirane interese obeh strani je bil pogovorom uspeh zagotovljen. Večina zadev je bila dorečena; šli so skozi dotedanje predloge, jih na novo oblikovali in dodali nekaj novih poudarkov. Na prvem mestu velja omeniti zelo velik interes Kautt & Buxa za skupna vlaganja. Pokazalo se je, da je predlog licenčne pogodbe samo zasilna,

kratkoročna rešitev. Njihov interes je bil dolgoročen. Vztrajali so, da mora v pogodbo priti določilo, da ima Kautt & Bux po izteku licenčne pogodbe ali pa tudi prej, če tako presodi glede na razmere, pravico spremeniti licenčno pogodbo v družabniško, kar mora prejemnica licence, Tovarna kolektorjev Idrija, dovoliti oziroma pri tem sodelovati. Glede na aktualno zakonodajo so predvideli najmanj polovični delež za vsako stran. V primeru spremembe jugoslovanske zakonodaje pa je bil Max Ersing pripravljen svoj delež povečati ali celo povsem prevzeti Tovarno kolektorjev Idrija.

Osnutek pogodbe je pokazal, zakaj je bil pogovorom zagotovljen uspeh. Na eni strani je bilo uveljavljeno podjetje svetovnega formata, na drugi strani majhno, komunistično podjetje, brez zadostnega znanja, sodobne tehnologije, brez dostopa do tujih trgov. V Idriji razen ambicij proizvajati sodobne komutatorje in pripravljenosti na trdo, vztrajno in natančno delo niso imeli veliko za ponuditi Kautt & Buxu. Pokroviteljski odnos Kautt & Buxa, ki nemalokrat veje iz zapiskov sodelujočih ali uradnih zapisnikov sestankov, je dobil svojo podobo v sestavljanju pogodbe. Kautt & Bux je svoje interese v celoti uveljavil, Tovarni kolektorjev Idrija pa ni preostalo drugega, kot da jih sprejme. Tudi v tej skrajno neenakopravni poziciji so pridobivali veliko. Novo znanje, zagotovljen odjem polovice proizvodnje po nemških standardih in s tem perspektivo so potrebovali bolj kot kaj drugega. In ne glede na vse jim je Kautt & Bux to zagotavljal. V letu 1967 je to povsem zadostovalo. Po besedah Cirila Lazarja je bilo stanje naslednje: *»Naše kapacitete še zdaleč ne zadoščajo za pokrivanje potreb jugoslovanskega tržišča, niti po kvaliteti, niti po količini, pa tudi ne po sortimentu, ker so naše zmogljivosti omejene na proizvodnjo enostavnih in manj zahtevnih tipov kolektorjev. Tehnične zahteve po prvovrstni kvaliteti postajajo tudi doma vedno ostrejšje, medtem ko za izvoz sedanja kvaliteta naše proizvodnje sploh ne prihaja v poštev. Kljub intenzivnemu lastnemu razvojnemu delu in zasledovanju svetovne tehnike ne moremo doseči nivoja tovrstnih svetovnih*

proizvajalcev, ki imajo pred nami stalno naskok najmanj 10 let.« Interese Kautt & Buxa pa je prvi direktor Tovarne kolektorjev Idrija opisal takole: »Zaradi velikih potreb doma in v svetu po tako konjunktornem artiklu, kot so kolektorji, Kautt & Bux ne more pokriti vsega povpraševanja; zato se je odločilo, da bo z nami delilo proizvodni program, ki naj se na obeh straneh specificira ter naj se z medsebojnimi dobavami proizvodov in delov poveča proizvodnja na obeh straneh.«

Z licenčno pogodbo bi določili, da Kautt & Bux dobavlja sodobno strojno opremo in orodja za letno kapaciteto najmanj 2.000.000 DM prometa. Dobavljal naj bi tudi vse potrebne surovine s 5-odstotnim pribitkom k običajnim cenam. Kautt & Bux bi bil obvezan prenesti v Idrijo proizvodnjo komutatorjev klasične izvedbe z armiranim obročem in izvedbe brez obroča »P« konstrukcije z vso potrebno tehnično dokumentacijo, stroji in orodjem. Nemško podjetje bi bilo dolžno izobraževati idrijske delavce na svoje stroške in tudi poslati svoje mojstre v Idrijo, da poskrbijo za prenos in zagon proizvodnje. Kautt & Bux si je pridržal vse pravice pri prodaji komutatorjev. Tovarni kolektorjev Idrija bi bila dovoljena samostojna prodaja samo v Jugoslaviji. Prodaja na italijanskem trgu je morala iti prek Kautt & Buxovega zastopnika na italijanskem trgu, podjetja Risomesa iz Milana. Tovarna kolektorjev Idrija ne bi smela izvažati v tretje države, izjemoma samo s privolitvijo Kautt & Buxa. Zato pa se je Kautt & Bux obvezal odkupiti polovico idrijske proizvodnje. Tovarna kolektorjev bi po predlogu pogodbe morala plačevati Kautt & Buxu licenčno pristojbino za vsak proizvedeni kos v vrednosti 8 %, poleg tega pa še letni pavšal v vrednosti 25.000 DM. Vse stroje in orodja je morala Tovarna kolektorjev Idrija plačati, polovico ob dostavi, polovico v dveh mesecih, pri čemer bi šli stroški prevoza v njeno breme. Pogodba naj bi veljala deset let in bila podpisana v dveh mesecih.

V spomladanskih mesecih je zopet prišlo do spremembe. Pri Kautt & Buxu so znova začeli kazati interes za sklenitev dolgoročne kooperacijske pogodbe. V aprilu in maju so do

potankosti izpilili licenčno pogodbo, ki se v poudarkih ni odmaknila od predstavljenega osnutka, le podaljšana je bila na 20 let. Obstoječo licenčno pogodbo so zadržali, pripravljati pa so začeli še pogodbo o družabništvu oziroma skupnih vlaganjih.

Po enoletnih intenzivnih pogajanjih in obratih so se končno dogovorili. Ker je šlo za eno prvih tovrstnih pogodb, sploh pa je bila to prva pogodba med slovenskim (jugoslovanskim) in zahodnonemškim partnerjem, so bili toliko bolj pozorni. Vzpostavljala naj bi se praksa, zato je bilo potrebno skrbno in natančno piljenje pogodbe. Strokovno pomoč je Tovarni kolektorjev Idrija ponudila Iskra s svojimi strokovnimi službami prek predstavništva v Stuttgartu in strokovne službe gospodarske zbornice, asistirali pa so tudi najvidnejši domači strokovnjaki za mednarodne trgovinske odnose. Pregled pogodbe in oblikovanje stališč Tovarne kolektorjev Idrija so opravljali kar na gospodarski zbornici. Sredi leta 1968 je bil nato dosežen sporazum o skupnem vlaganju kapitala, v tovarni kolektorjev so ga potrdili 28. avgusta 1968. Pogodba je bila sklenjena za dvajset let.³³⁸

Da vse ni šlo gladko, da je bilo treba presegati zid nezaupanja ter večje zakritega nasprotovanja prevelikega navezovanja Tovarne kolektorjev Idrija na tujega partnerja, kažejo zapisniki delavskega sveta. Na eni teh sej, 9. julija 1968, so razpravljali tudi o potrditvi pogodbe s Kautt & Buxom. Potem ko je direktor Lazar prebral pogodbo in tudi bolj nadrobno tolmačil posamezne člene, so se pokazali prikriti strahovi in nezaupanje, ugovori in pomisleki. Pri prepričevanju članov delavskega sveta mu je pomagal tudi predsednik občinske skupščine, ki je že s svojo udeležbo dal sporazumu širšo politično podporo in podporo lokalnega okolja. Prav on je bil tisti, ki je večkrat izpostavil, da pogodba ni take vrste, da bi omogočala izkoriščanje delavcev, in tako že vnaprej zavračal tovrstne pomisleke iz podtonov razpravljavcev. Ta strah je izviral predvsem iz ravni plač v Nemčiji in Sloveniji ter pomislekov glede realne cene dobavljenih surovin

338 ZAL IDR, 232, 32.

in polizdelkov. V sodobnem jeziku povedano, posamezniki so v predvidenem partnerstvu videli nevarnost učinka transfernih cen, ko bi Kautt & Bux prelival dohodek v svojo korist. Drugi del pomislekov se je nanašal na tehnologijo. Nekateri so bili neučakani in jih je motila predvidena postopnost prenosa tehnologije. Najprej taki komutatorji, kjer lahko proizvodnja steče hitro z manjšimi prilagoditvami, kasneje bolj zahtevne oblike. Po dolgi razpravi je bil vendarle sprejet sklep, da tovarna kolektorjev podpiše pogodbo.³³⁹

Pogodba med tovarno kolektorjev in Kautt & Buxom ni bila del širšega procesa. Tovrstnih pogodb o skupnem vlaganju ni bilo prav veliko, še manj je bilo dolgoročno uspešnih. Na osnovi pogodbe je Tovarna kolektorjev Idrija vložila vsa svoja sredstva, tuji partner pa je v skupno poslovanje vložil gotovino, stroje in orodja, potrebno znanje in izkušnje (know-how, good will). Razmerje med partnerjema je bilo na zgornji meji dovoljenega. Kautt & Bux je lahko pridobil največ 49-odstotni delež. Resda so nemški partnerji želeli imeti večinski delež, vendar so se morali zadovoljiti z obstoječo možnostjo. Na njihovo vztrajanje pa so v pogodbo vnesli določilo, da bo Tovarna kolektorjev Idrija ob spremembi jugoslovanske zakonodaje o tujih vlaganjih privolila v polovične deleže v skupnem poslovanju. Tujemu partnerju je bilo treba dati tudi dodatna zagotovila za varnost njihove naložbe. Tako so si izposlovali pravico do sopodpisa vsake pogodbe. Vsako pogodbo je moral sopodpisati tudi predstavnik Kautt & Buxa v skupnem vodstvu. V pogodbi so uporabili izraz »kodirektor«. Pred oblastjo je Tovarna kolektorjev Idrija kočljivost tega »kodirektorskega« položaja opravičevala pred ideološkimi očitki, da je izraz le »terminološka koncesija«. Pri tem pa so izrecno poudarjali, da naj to ne bi imelo posledic v upravljanju, kjer naj bi bila zagotovljena »samoupravna organiziranost«. Kljub opravičevanju ideološko občutljivi javnosti pa je ta določba vendarle pomenila veliko spremembo v strukturah in tehnikah upravljanja podjetja in snovanja poslovanja. V Tovarni

339 ZAL IDR, 232, 32.

kolektorjev Idrija sta se tako pragmatično vzpostavljali dve miselni strukturi. Po izvoru, ozadjih in namenih sta si bili povsem različni. V delovanju podjetja sta se prepletali »socialistična« in »kapitalistična« struktura in tehnika upravljanja podjetja. Sčasoma je prevladala slednja, kar je verjetno pripomoglo k dolgoročni uspešnosti tovarne kolektorjev.

Ravno ureditev upravljanja slovenskih/jugoslovanskih podjetij, ki je temeljila na ideologiji samoupravljanja, kjer naj bi odločanje o poslovnih procesih prenesli na svete zaposlenih delavcev, je bila grožnja sodelovanju s tujimi partnerji. V primeru Tovarne kolektorjev Idrija so bili s tem soočeni tako rekoč vsakodnevno. Iz te zagate so se reševali s prilagodljivim pristopom, da so na eni strani vztrajali pri pogodbenih določilih, a hkrati skušali loviti ravnotežje z jugoslovanskimi samoupravnimi predpisi. Tovarna kolektorjev je imela ob tem srečo, da je tudi Kautt & Bux imel enako pragmatičen odnos. Problemi so nastajali zato, ker jugoslovanske oblasti po sprejetju zakonodaje o tujih vlaganjih niso več spreminjale teh določil v skladu s pridobljeni izkušnjami v skupnih vlaganjih. Volja do tovrstnih vlaganj je v državi namreč polagoma z iztekom šestdesetih let usihala. Ideološki pristopi so nadomeščali pragmatične pristope tudi na državni ravni. Tovarni kolektorjev Idrija, ki je sklenila družbeniško pogodbo s Kautt & Buxom, je seveda to povzročalo težave.

Če si je na eni strani Kautt & Bux v pogodbi zagotovil nadzor nad poslovanjem podjetja, da je lahko zavaroval svoje interese in s tem posredno prihajal v »sistemsko vgrajen« konflikt z ideologijo samoupravljanja, je moral dati koncesijo tudi Tovarni kolektorjev Idrija. Slednja je v enem od pogodbenih členov dobila zagotovilo, da bo Kautt & Bux zagotovil vsakoletno prodajo idrijskih komutatorjev na tujih trgih v minimalno določeni vsoti. To je za tovarno pomenilo izjemen dosežek, saj je omogočalo tako zeleno širitev, hkrati pa iz izvoznih dohodkov lahko financiralo posodabljanje in širitev proizvodnih zmogljivosti ter uvoz specialnih orodij in nujno potrebnih polizdelkov. Oba

partnerja sta se tudi obvezala, da bosta o reinvestiranju dobičkov in dodatnem vlaganju, čez zakonito opredeljenih 20 odstotkov, odločala skupaj.

V pogodbi so v skladu z zakonodajo določili, da bo podjetje upravljal skupni poslovni odbor s polnimi pristojnostmi vodenja in upravljanja. Samoupravne organiziranosti podjetja se niso smeli dotikati, vendar so morali zopet dati koncesijo nemškemu podjetju Kautt & Bux. Na njihovo zahtevo so vnesli določilo, da mora »*vrhovni samoupravni organ*« Tovarne kolektorjev Idrija, »*delavski svet*«, spoštovati pogodbeno določila in upoštevati vse odločitve, sprejete v okviru skupnega poslovnega odbora. S tem si je tuji partner že vnaprej zagotovil zaščito svojih interesov.

Sestavni del procesa zблиževanja dveh podjetij in skupnih vlaganj je bil finančni pregled Tovarne kolektorjev Idrija, ki so ga opravili novembra 1968. Tokrat ne s stališča tehnološkega stanja, temveč s stališča računovodske službe. Nemškega partnerja so zanimali struktura in način vodenja jugoslovanskega knjigovodstva in računovodstva ter vsakodnevna praksa in kategorije, ki se ob tem uporabljajo. Torej ga je zanimala verodostojnost računovodskih izkazov Tovarne kolektorjev Idrija. Zato so iz Nemčije v Idrijo napotili skupino treh računovodskih in davčnih izvedencev (Albert Hausmann, Eugen Welz, Elrich Seeger). Njihovo poročilo je potrdilo verodostojnost finančnih izkazov, saj so ugotavljali, da je bilo knjigovodstvo in računovodstvo v Tovarni kolektorjev Idrija zelo dobro in v vseh podrobnostih natančno. Obilo hvale je bil deležen dolgoletni vodja računovodstva Jože Gregorčič. Eugen Welz ga je opredelil, da je »*dobra oseba, ki je dorasla trenutnim nalogam in tudi nadaljnjemu širjenju*«. Poslani revizorji so opozarjali, da je obstajala terminološka razlika, ki je posledica jugoslovanske ureditve in uveljavljenih računovodskih standardov. Tu so svetovali poenotenje oziroma jasno definiranje posameznih pojmov, da se njihov pomen ne bi spreminjal v prevodu. Izjemno zadovoljni pa so bili s finančnim nadzorom pristojnih državnih služb, zlasti revizijske

službe Narodne banke. Poudarili so, da je bil nadzor zelo strog, kar jim je godilo. Kot zanimivost naj omenimo, da so v strukturi upravljanja jugoslovanskih podjetij našli tudi dobro plat. Nadzorna vloga delavskih svetov se jim je zdela posrečena, saj naj bi v veliki meri zaradi notranjega nadzora preprečevali možnost osebnega okoriščanja v podjetju. Računovodsko službo so opozorili, da mora vse četrletne računovodske izkaze pošiljati tudi v Stuttgart. Računovodstvo Tovarne kolektorjev Idrija je tako pridobilo dodatnega nadzornika njihovega dela.³⁴⁰ Vendar pa je bilo pomembno, da so predstavniki Kautt & Buxa zaupali računovodski službi in njihovim poročilom niso oporekali verodostojnosti. Takoj po podpisu pogodbe s Kautt & Buxom je tovarna kolektorjev sklenila tudi pogodbo s podjetjem Elektronabava za vse uvozno-izvozne posle.³⁴¹ Elektronabava je postala posrednik med Tovarno kolektorjev Idrija in Kautt & Buxom, saj je po pogodbi tako izvoz komutatorjev kot tudi uvoz reprodukcijskega materiala šel prek Kautt & Buxa. Tovarna kolektorjev Idrija tako ni imela lastne zunanjetrgovinske službe in je v družbeniško pogodbo stopila kot celotno podjetje in ni imela matičnega podjetja.

Zadovoljstvo ob sklenitvi pogodbe s Kautt & Buxom pa ni bilo splošno. Zaradi nesporazumov je v Tovarni kolektorjev Idrija sledilo burno dogajanje. Zapadla je v krizo vodenja. Med vodilno garnituro so nastali težko premostljivi nesporazumi. Oba vodilna moža, ki sta vodila večino pogajanj s tujim partnerjem, Ciril Lazar odločilno in Stanko Lombar le delno, sta odšla s svojih položajev. Pri tem je zlasti pomenljiva Lazarjeva odstavitev. Nesporazumi v podjetju so se posebej zaostriili poleti 1968. Povod za to je bil zaostanek v realizaciji proizvodnih načrtov. Dejansko pa je v podjetju potekal boj za strategijo razvoja. Izoblikovali sta se dve struji, ki sta imeli protagonista nesporazumov. Na eni strani je bil direktor Ciril Lazar s svojo strategijo povezave s tujim partnerjem, na drugi pa tehnični

340 ZAL IDR, 232, 32.

341 ZAL IDR, 232, 31.

direktor, ki je videl več prednosti v samostojnem razvoju proizvodnje komutatorjev. Ločnica je bila vendarle pogodba med Kautt & Buxom in Tovarno kolektorjev Idrija. Iz gradiva različnih sestankov je razvidno jedro spora. Nasprotovanja so izvirala iz nenaklonjenosti skupnemu vlaganju. Večina bi raje videla le licenčno pogodbo, kupili naj bi samo tehnologijo. Težko so sprejemali oziroma niso hoteli razumeti dejstva, da je šlo za skupna vlaganja, ki so v temelju spreminjala položaj Tovarne kolektorjev Idrija. Očitki Cirilu Lazarju so bili utemeljeni na, po mnenju mnogih, preohlapnih določilih o prodaji komutatorjev v tujino, predvsem o cenah. Po teh mnenjih bi se moral Kautt & Bux že vnaprej obvezati, da bo odkupoval prav vse presežke proizvodnje v Idriji, in to po svetovnih cenah. Očitali so tudi, da gre za podcenjevanje obstoječe tehnologije v Idriji. Ivan Lovrenčič, vodja sodelovanja s Kautt & Buxom, in Ciril Lazar sta zaman dopovedovala, da ne razumejo pogodbe, ki so jo odobrili tudi republiški organi. Lazar je vztrajno ponavljal: *»Še enkrat bi poudaril, da to ni kooperacija, ampak je združeno podjetje, kjer so združena sredstva. Pri združenih sredstvih ima partner pravico in dolžnost, da določa upravo in kader uprave in proizvodnje. Nabava in finančna politika je pravica in dolžnost partnerja. Glede mišljenja, da naša sedanja obstoječa proizvodnja skoraj popolnoma odgovarja, naj povem samo to, da naj kontrolna služba pove stanje kolektorjev danes.«* Mislil je na redne reklamacije komutatorjev, ki so obsegale velik delež proizvedenih kosov. A tudi drugi mu niso ostajali dolžni in so ga zavračali z besedami, *»da vsaka beseda, ki pade o kooperaciji, ni zlonamerna, ampak samo dokaz zrelosti, da v polni meri prevzemamo odgovornost za to, kar se bomo zmenili. Nihče naj torej ne zameri, če se je karkoli diskutiralo okrog tega.«* Besede povedo več kot dovolj, kako zaostrene razmere so vladale v podjetju in da odločitev za skupna vlaganja s Kautt & Buxom ni bila sprejeta s splošnim odobravanjem. Pravzaprav daleč od tega.

Nesporazumi ali, bolje rečeno, nasprotovanja vodilnih

mož so dosegla tako stopnjo, da je to že hromilo vsakodnevno delo podjetja. Zato so v Tovarno kolektorjev Idrija posegli od zunaj. Občina, v vlogi lastnika, je junija imenovala dve komisiji, sestavljeni iz zunanjih članov, ki naj bi raziskali razmere v podjetju. Ena komisija se je ukvarjala s preučevanjem notranjih odnosov, druga s tehnično-proizvodnimi vprašanji. Komisijama so naložili, naj preučita neurejene odnose med vodilnimi in ugotovita krivdo za nastalo stanje. Komisiji sta se zaradi neločljivosti tematike zlili v eno samo telo. Da bi lahko ugotovili obstoječe stanje, so imeli več posvetov z vodstvom podjetja in predstavniki notranjih »samoupravnih organov«. Člani komisij so tudi proučili dokumentarno gradivo v podjetju. Na osnovi pogovorov in gradiva so »zunajni nadzorniki« ugotovili, da se v podjetju o bistvenih odločitvah, denimo o sodelovanju s tujim partnerjem ali o problemih v proizvodnji, ni nikoli načrtno govorilo. Tovrstne pogovore so običajno izsilili posamezniki na sestankih z drugo tematiko. Prav tako naj v podjetju ne bi imeli nadzora nad uresničevanjem dogovorjenih sklepov. Posamezni sektorji naj bi delovali nezadostno usklajeno, direktor naj ne bi skliceval kolegijev, precej naj bi odločal na svojo roko.

Ugotovitve komisije so bile sledeče:

»Poslovna politika in politika razvoja, katero je zastopal direktor, je izhajala iz ugotovitve, da je proizvodnja kolektorjev v svetu danes že dognana in velikoserijska, domači tehnološki postopek pa razmeroma še nedognan. Hitrejši nadaljnji razvoj podjetja je zato mogoč po direktorjevem mnenju le v sodelovanju z domačimi znanstvenimi institucijami in priznanimi tujimi firmami.

1. *Tehnični sektor se je posvetil razvijanju tehnologije kolektorja po svoji poti. Naslanjal se je predvsem na lastne dosežke. Ti dosežki so zadovoljivi ter posamezni detajli dobro rešeni, tehnični sektor pa je odpovedal pri organizaciji proizvodnje, ki je bila slabo organizirana, kar je povzročalo nezadovoljstvo delavcev. Takšna pot razvoja pa neizpodbitno zahteva sposoben strokovni kader*

različnih smeri in velika finančna sredstva, ki jih zmore samo velikoserijska proizvodnja.

2. *Ta dva različna koncepta razvoja sta pripeljala do nesoglasij med direktorjem in tehničnim sektorjem. Ta spor se ni odrazil samo na zaostajanju razvojne poti, ampak tudi v doseganju plana proizvodnje in na ohromitvi vseh služb.*
3. *Ob ugotavljanju dela posameznih sektorjev in služb je komisija prišla do zaključka, da lahko dejansko govorimo samo o delu dveh sektorjev, in sicer o delu računovodstva in delu tehničnega sektorja, medtem ko so nabava in prodaja, plansko-analitska služba, kadrovska služba in podobno popolnoma neurejene.»*

Citat brez odvečnih besed ponazarja okolje in razmere, duh časa, v katerem se je bilo treba odločno boriti za velike spremembe, premagovati ideološka nasprotja, stvarne in namišljene strahove. Navezava na tujega partnerja, pa čeprav odobrena od oblasti, je najavljala spreminjanje socialnega okolja na ravni tovarne, obetala je spremembo vzpostavljenih razmerij moči v podjetju, spreminjala ekonomska in socialna razmerja, vzpostavljala nove odnose z zaposlenimi in vnašala diferencirane vrednostne kriterije. Da bi vse to minilo brez odpora, je bilo verjetno odvečno pričakovanje, le iluzija. Konflikt med direktorjem Lazarjem in tehničnim direktorjem Lombarjem je bil namreč ključen za razvoj Tovarne kolektorjev Idrija. S položajev sta sicer morala oditi oba, a Lazarjeva beseda je vendarle obveljala. Po zaslugi njegove trme je Tovarna kolektorjev Idrija krenila na pot z mnogimi neznankami, a s prepričanjem o bolj gotovi prihodnosti. Ciril Lazar je v tem spopadu sicer izgubil položaj, a pogled z današnje petdesetletne perspektive kaže, da je imel prav. Videl je precej dlje kot drugi, tvegati in prihodnost mu je dala prav.

Komisija je krivdo za nastali položaj pripisala sicer različnim akterjem na vodilnih položajih, vendar je najbolj

izpostavila prav direktorja Cirila Lazarja, ker mu ni uspelo uskladiti dela posameznih služb in so se »posamezniki lotevali problemov stihijsko«. Predlagala je takojšnjo razrešitev Cirila Lazarja, kar je zbor delavcev sprejel 23. oktobra 1968 z 90-odstotno večino, dva tedna kasneje (7. novembra 1969) pa še delavski svet. Tudi na delavskem svetu je nesporna večina (9 za in 2 vzdržana) glasovala za Lazarjevo odstavitev. Cirilu Lazarju so nato 15. novembra izročili sklep o razrešitvi. Po tem dejanju pa je nastopila zadrega. Lazar je bil namreč tisti, ki je vodil vse priprave na vstop tujega partnerja v Tovarno kolektorjev Idrija, zato so mu ponudili mesto pomočnika »vodje kooperacije«, kjer naj bi skrbel za uresničitev pogodbe s Kautt & Buxom. Hkrati so mu ponudili 15-dnevni rok, da sprejme razporeditev na novo delovno mesto. Pomenljive so besede Rafaela Mavrija, kratkotrajnega vršilca dolžnosti direktorja tovarne kolektorjev, iz januarja 1969, ko je apeliral na Lazarja in Lavrenčiča, da »bosta to nalogo do konca izpeljala, brez kakršnih koli nesoglasij, ker smatram, da so šle vse diskusije do sedaj v interes vseh in razčiščevanja mnenj, ker se moramo zavedati, da prevzemamo odgovornost za to, kaj bo s kooperacijo«. Pa to ni bilo vse. Mavri je ob drugi priložnosti opozoril: »Jasno smo izrazili, da sta za kooperacijo zadolžena ing. Lovrenčič in Lazar, za nemoten tek proizvodnje pa smo predvsem zadolženi jaz z vašo pomočjo, kar pa rabite okrog kooperacije, pa prosim povejte, da vam bomo pomagali in sodelovali. Seveda pa prosim, da vse razgovore, kjerkoli jih vodita, napišeta in dasta na vpogled samoupravnim organom in kolegiju, da se ne bo nadaljevala stara praksa o neinformiranosti. Konkretno delo okrog kooperacije je vam bilo dovolj jasno načrtano, kaj in kako pa bomo sodelovali na teh razgovorih, pa odredite in določite, mi smo vam na razpolago.« A zaupanje v Cirila Lazarja ni bilo veliko, čeprav je sodeloval pri urejanju sodelovanja s Kautt & Buxom še po odstititvi. Da se nasprotja očitno niso pomirila, se je izkazalo sredi februarja. Ker pa se Lazar ni pritožil na sklep o razrešitvi, niti ni dal soglasja k novemu delovnemu mestu, so ga 13. februarja 1969, v času, ko

Anton Seljak, drugi direktor Tovarne kolektorjev Idrija; Kolektor, arhiv

je zvezna vlada dokončno odobrila pogodbo s Kautt & Buxom, obvestili, da mu 15. maja 1969 poteče odpovedni rok, torej se je lahko sredi pomladi poslovil od podjetja.³⁴²

Kriza vodenja je bila kratkotrajna, le nepolnega pol leta, in tako ni pustila večjih posledic v podjetju. V vmesnem času, do imenovanja novega direktorja, sta podjetje kot vršilca dolžnosti vodila Rafael Mavri in Danijel Velikanje. Na osnovi dokumentarnega gradiva se očitno ne eden ne drugi nista videla v vlogi direktorja. Rutinsko sta opravljala prevzeto dolžnost. Tovarna kolektorjev Idrija je 8. aprila 1969 dobila novega direktorja. To je postal Anton Seljak, nekdanji direktor novogoriške Iskre Avtoelektrike.

Seljak je podjetje prevzemal v občutljivem trenutku, časa za notranje razprtije ni bilo. Združiti je bilo treba moči

³⁴² ZAL IDR, 232, 41.

Pogled na industrijsko cono mesta Idrije; Kolektor, arhiv

in z vsemi silami delovati po vzpostavljeni Lazarjevi strategiji poglobljenega sodelovanja s tujim partnerjem. V Tovarno kolektorjev Idrija so bile uprte tudi oči širše javnosti, predvsem politične. Ker je bila tovrstna pogodba, kot jo je sklenila Tovarna kolektorjev s Kautt & Buxom, le ena redkih v državi, je rabila kot vzorčni primer dokaj neobičajne prakse skupnih vlaganj komunističnega in kapitalističnega podjetja. Prav gotovo nevhvaležna naloga in tudi velika odgovornost pred političnimi organi, kar je bilo v tedanjem sistemu še kako pomembno. Poleg tega je bilo sodelovanje s Kautt & Buxom deležno nenehnega sumničenja o izkoriščanju ali osebnem okoriščanju vodilnih. Za ponazoritev odporov in razpoloženja znotraj tovarniških zidov naj navedemo naslednje besede direktorja Antona Seljaka na enem od sestankov iz leta 1972: *»... želel bi opozoriti na nekaj, kar je nekaterim že poznano, da obstajajo od nekaterih članov kolektiva stalna sumničenja, prvič v tem, ali mi na vodilnem delovnem mestu pošteno delamo na tem področju. Take izjave pa*

ne prispevajo k zdravemu vzdušju in tudi človeka, ki je prizadet, pri delu ne stimulirajo. Na vsakem koraku se prav iz tistega okolja, od ljudi iz komerciale, izvzet je tukaj vodja komerciale, slišijo opazke in prihaja do pripomb, da nas K&B eksploatira in okrog prenaša. Eno je res, in sicer to, da K&B dela tukaj izključno v svojem interesu. Tujci prihajajo k nam zato, da bodo od tega kaj imeli. Koliko pa oni nas tukaj še dodatno izkoriščajo, pa je drugo vprašanje, na katerega ni mogoče tukaj odgovoriti. Poskušamo, da bi bili odnosi med nami čim bolj pošteni, nobene usluge pa nam ne naredijo zastonj, kot jo tudi mi ne. Morda vse te stvari izhajajo iz nepoznavanja, kar je neupravičeno, kar take izjave izhajajo iz ljudi, ki se morajo po službeni dolžnosti pozanimati za te zadeve in pogledati, če je kje kaj narobe, in opozoriti, če pride do kakšnih sprememb ...

Vsak član kolektiva lahko da pripombe na delo drugega, samo mora biti kritičen tudi do svojega dela. V zadnjem času se je pojavilo sumničenje nekaterih v poštenost dela vodilnih delavcev, predvsem mene. Glede na izjave o DM, ki naj bi jih jaz in še drugi vodilni dobili od firme K&B, človeku res ne more biti prijetno, posebno ne na takem delovnem mestu.

Še enkrat bi rad poudaril, da v kolikor se bodo v bodoče še pojavljale take stvari, bom zahteval izrekanje najstrožjih kazni proti takim ljudem. Za svoje sodelavce lahko garantiram, da se ne dogajajo take stvari, za mene pa seveda nihče ne more dati take izjave, vendar si v nobenem primeru ne bi dovolil, da bi lahko kdorkoli sumničil v moje delo.

Dvomim pa tudi, da bi se medsebojni odnosi še tako razvijali, če bi kakorkoli prišlo na ušesa predstavnikov K&B vse, kar se tukaj od neodgovornih ljudi sliši, in vprašanje je, kakšno bi bilo potem njihovo zaupanje v nas. K&B bi lahko na vsako delitev dobička, ki ni bila s planom predvidena, oporekal, ker to vpliva na dobiček. Brez ugovarjanja so tudi pristali, da se v sklad skupne porabe deli sredstva, razen za stanovanja, pred delitvijo dobička.»³⁴³

343 ZAL IDR, 232, 3.

Čeprav so Cirila Lazarja odpustili, pa razpoložljiva dokumentacija priča, da tudi njegov naslednik Anton Seljak ni imel dvomov glede sodelovanja s Kautt & Buxom. Nedvomno se mu je pogodba o sovlaganju zdela pomembna. Zato je veliko storil, da se je uresničevala celovito. Njegovo spoznanje je bilo jasno; pogodba je prinašala perspektivo, prinašala je novo tehnologijo, investicije, delo in zanesljiv dohodek. Iz tega je izpeljal nedvoumne sklepe. Prvega bi lahko definirali tako, da je podpisane pogodbe treba brezpogojno uresničevati. Drugi sklep pa bi se glasil, da jih je možno uresničevati le s trdno voljo in disciplino. Anton Seljak je bil tip direktorja, ki so jih označevali za »komandante« oziroma avtokratske direktorje, ki so bolj kot na sodelovanje ali usklajevanje stavili na moč položaja in terjali brezprizivno izvrševanje ukazov. Za tak tip direktorjev je bila disciplina čez vse, bila je temeljna vrednota. Podjetje je moralo delovati natančno po predvidenih oziroma zaukazanih postopkih³⁴⁴ – vse to z utemeljitvijo, da pogodba z nemškim partnerjem zavezuje vse v podjetju k natančnemu in vestnemu delu. To je razvidno tudi iz njegovih poudarkov. Ker je s pogodbo Tovarna kolektorjev Idrija dobila delo, so morali komutatorje izdelovati natančno in brezhibno. Tovarno kolektorjev je umeril po zahtevah obrtniških spretnosti in jo discipliniral za potrebe nemotene tekoče industrijske produkcije. S tem je vtisnil podjetju industrijsko identiteto. Anton Seljak je nastopil z vso močjo osebne moči in avtoritete položaja, da je umiril razmere v podjetju. To je bila zadnja odkrita manifestacija nezadovoljstva s položajem, v katerem je o usodi podjetja soodločal tudi tuji vlagatelj.

344 Prinčič, Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva, str. 185–197.

POVZETEK

**SPREMEMBE IN
ZAMIŠLJANJA**

**GOSPODARSKO-
ZGODOVINSKE
REFLEKSIJE**

Ena od splošno sprejetih in večkrat podprtih podmen slovenskega zgodovinopisja je interpretacija o počasnosti procesov ekonomske in socialne modernizacije slovenskega prostora v primerjavi z bližnjim ali bolj oddaljenim sosodstvom. Pri tem je treba izpostaviti, da je šlo za dolgoročno značilnost, ne za časovno omejen pojav. Slovenski prostor je bil trajno na obrobju evropskih procesov ekonomske in socialne transformacije. Gibalo strukturnih gospodarskih sprememb je bilo zunanje povpraševanje, kajti zaradi nizke ravni dohodkov domače povpraševanje ni moglo opravljati vloge agensa prestrukturiranja gospodarske strukture. Zanašanje na domače povpraševanje je pot sprememb v gospodarstvu zelo podaljšalo in ohranjalo ali širilo dimenzije zamudništva. V te procese sta slovensko gospodarstvo in družba stopala z nekajdesetletno zamudo in z občutnimi diskontinuitetami v podobi reagrarizacije oziroma deindustrializacije v protoindustrijskem interpretativnem konceptu. V času diskontinuitetne reagrarizacije se uveljavi prerazporejanje že obstoječega premoženja v podobi drobitve kmečkih posesti. Razdrobljena kmečka posest se kaže kot najbolj značilen primer relativne ekonomske zaostalosti. Odločilni nosilci sprememb so bili tuji podjetniki, ki so v slovenski prostor prinašali kapital, trg, poslovno in upravljavsko znanje in tehnologije. Majhnost ekonomskega nacionalnega prostora je bila omejitveni dejavnik. Posledica je razdrobljena struktura in podkapitaliziranost gospodarskih dejavnosti, kar utesnjuje gospodarsko pobudo in znižuje kapitalsko ustreznost in mednarodno konkurenčnost slovenskih gospodarskih subjektov. Samo podjetja, ki so razvila ustrezno ekonomijo obsega zaradi tujega (izvoznega) povpraševanja, so lahko krenila na pot kapitalističnega principa delovanja. Za to pot pa potrebujejo kapital in znanje, ki ga priskrbijo tuji podjetniki. Vloga tujega kapitala in tujih podjetnikov se vse do druge svetovne vojne kaže kot ključna za pridobitev značaja kapitalistične ekonomije. Na področju tehnološke naprednosti ali bolj sofisticiranih poslovno-organizacijskih struktur se

kaže temeljna dilema slovenskega prostora in gospodarskega razvoja. Sorazmerno zgodnjim »otokom modernizacije« (Sidney Pollard), to je izoliranemu osvajanju novih tehnologij proizvodnje in organiziranosti poslovnih procesov, ne sledi množičen proces. Prvi poskusi ostanejo za dolgo osamljeni poskusi, tujki v tradicionalnem prevladujoče agrarnem gospodarskem okolju tako na ravni tehnologije kot tudi na ravni ekonomskih in družbenih institucij. Ti prvi modernistični pojavi ostanejo tujki tako dolgo, da se medtem povsem izčrpa njihova stimulaturna moč uveljavljati strukturne spremembe in nove institucionalne forme gospodarskega življenja. Razlika v hitrosti ekonomskega razvoja in rasti slovenskega prebivalstva se je vse do druge svetovne vojne kazala v agrarni prenaseljenosti in nizki življenjski ravni večinskega dela prebivalstva. V času do prve svetovne vojne je nastopilo olajšanje z izselitvijo dela prebivalstva. Obeti večje in bolj predvidljive blaginje so v tujino (evropske države, ZDA in migracije znotraj Habsburške monarhije) ali na obrobje slovenskega etničnega prostora pognali veliko množico ljudi. Samo v ZDA se je od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne izselilo 23 % prebivalstva, kar je eden najvišjih deležev v evropskih razsežnostih. V 20. stoletju, z okrepljenim gospodarskim razvojem in sledečo urbanizacijo, so postale pomembne notranje migracije.

Zamudništvo v ekonomski in socialni modernizaciji se je torej v gospodarstvu in družbi kazalo različno. Kakor je kasnila industrializacija, tako so kasnile tudi energetske tranzicije, prehod na nove energetske vire. Obstaja namreč tesna korelacija med sposobnostjo ekstrakcije in konverzije energije za vsakdanjo rabo in doseženo stopnjo družbenega in gospodarskega razvoja. Z izjemo premogovništva, katerega razmah je bil v prvi vrsti posledica tujega povpraševanja, so drugi energenti v slovenski prostor vstopali z zamikom. Očitna je časovna razlika od prvotne seznanitve s potenciali novega energenta pa do njegove množične uporabe v gospodarstvu in gospodinjstvih. Zaradi mednarodnega okolja pa je bila razlika

vendarle nekoliko manjša kot v primeru industrializacije, ki je bila temeljni proces gospodarske in socialne modernizacije v zadnjem stoletju.

Zaradi industrializacije je bila tradicionalna družba izpostavljena prestrukturiranju. Procesi modernizacije so slovensko družbo postopno nepovratno preoblikovali. Prepletala so se različna stanja modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo do druge svetovne vojne bi lahko opredelili kot družbo nasprotij; druge ob drugih, nemalokrat tudi druge mimo drugih so obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike. To je bila še vedno družba, ki je bila razpeta med napredujočo modernizacijo in tveganji, ki jih je ta prinašala. Zato je znaten del družbe še naprej gojil svojevrstno kulturo strahu, poznano že iz prejšnjih obdobj. Tako je ta družba še vedno živela v strahu pred kritičnim in inventivnim intelektualcem; v strahu pred umetnikom, ki ne priznava družbenih in umetniških konvencij in išče poti ustvarjalnega izražanja prek teh meja; v strahu pred žensko, ki je zaradi ekonomske samostojnosti sposobna polno živeti svojo ženskost; v strahu pred prihajajočo homogenizacijo prebivalstva na ravni potrošniških modelov in temu temelječe individualizacije.

Potrošništvo je v njegovih ekonomskih potencialih in socialnih pomenih omejevala relativna revščina prebivalstva. Večina prebivalstva je živela na robu življenjskega minimuma, s podobnimi potrošniškimi modeli. Spremembe v tem pogledu so se pojavile v času med obema vojnama z nekoliko hitrejšo industrializacijo, novimi delovnimi mesti in skromno rastjo blaginje večjega dela prebivalstva. Zunanji znak tega so bili oglasi in blagovne znamke, ki preplavijo slovenski medijski prostor, tudi komaj ustanovljeni radio med obema vojnama. Drugi pomemben element so bile sodobne veleblagovnice s spremenjenim načinom pristopanja k potrošniku. Takšno je bilo denimo podjetje Stermecki iz Celja, ki je svoj poslovni model zgradilo na kataloški prodaji. Oglasi in z njo povezana potrošnja vzpostavljajo nove življenjske vzorce, estetike

bivanja in človeškega telesa, uvajajo nove kriterije družbenega razslojevanja, ki spodjedajo tla tradicionalni družbi. Z drugačnim mišljenjem sveta so spodjedali imaginarij tradicionalne družbe, tradicionalnih vrednot. V konfliktu različnih imaginacij družbe in mesta posameznika v njej, denimo kmetov oziroma kmečkega sveta, so braniki tradicionalizma s svojim zamišljanjem t. i. avtentičnih vrednot in družbenih razmerij govorili predvsem o svoji sodobnosti. Govorili so o nelagodju večinskega dela slovenske družbe s potekajočo ekonomsko in družbeno modernizacijo. V spletu latentnega tradicionalizma večinskega dela družbe in ekonomskih kriz, ki so neizogibno preraščale tudi v socialne, so se redno krepili klici k zaščiti, tako na ravni nacionalne ekonomije kot tudi na ravni panog ali slojev. Klici k zaščiti so bili zahteva po spremembi razvojnega modela, bili so težnja h krepitvi ekonomske in socialne samozadostnosti, bili so zahteva po omejevanju oziroma upočasnjevanju modernizacije. Krepilo se je tudi sumničenje ekonomske aktivnosti tujcev ali uspešnejših podjetnikov naslovenskih tleh, bodisi zaradi restriktivnih ideološko-političnih motivov ali oprijemljivih materialnih interesov pod krinko splošnih »nacionalnih« interesov. V uresničevanju takih hotenj je bilo gospodarstvo nemalokrat uporabljeno kot orodje za delegitimizacijo in sankcioniranje posameznih družbenih skupin ob spremembi državnih ali političnih okvirov.

SUMMARY

**CHANGES AND
CONTEMPLATIONS**

**ECONOMIC AND
HISTORICAL
REFLECTIONS**

The interpretation involving the slow processes of economic and social modernisation of the Slovenian space in comparison with the immediate and more distant surrounding areas is one of the generally accepted and often supported suppositions of Slovenian historiography. We should underline that this was a long-term characteristic, not a temporally restricted phenomenon. Slovenian territory was permanently at the brink of the European processes of economic and social transformation. External demand was the driving force of structural economic changes, as domestic demand could not carry out its role as the agent of the economic restructuring due to the low level of income. The dependence on domestic demand lengthened the process of economic changes considerably and preserved or expanded the dimensions of the lag. Slovenian economy and society joined these processes with a lag of several decades and with significant discontinuities manifesting themselves as re agrarisation or de industrialisation in the proto industrial interpretative concept. During the time of the discontinuity re agrarisation, the reallocation of the existing property took place, manifesting itself as fragmentation of agricultural property. The fragmented agricultural property expressed itself as the most characteristic example of the relative economic backwardness. Foreign entrepreneurs were the decisive proponents of change, introducing capital, market, business and administrative knowledge as well as technologies in the Slovenian space. The smallness of the economic national space was a restrictive factor. It resulted in the fragmented structure and lack of capital available for economic activities. This, in turn, stifled the economic initiative, hindering the capital adequacy and international competitiveness of Slovenian economic subjects. Only companies which managed to develop suitable economies of scale due to foreign (export) demand were able to adopt the capitalist operating principles. For this purpose they required capital and knowledge, which was provided by foreign entrepreneurs. Until as late as World War II the role of foreign capital and foreign entrepreneurs remained

of key importance for the development of capitalist economy. The fundamental dilemma of the Slovenian space and economic development reveals itself in the field of technological progress or more sophisticated business organisation structures. The relatively early "harbingers of modernisation", as Sidney Pollard referred to the isolated adoption of new production technologies and business process organisation, were not followed by a mass process. For a long time the first efforts remained isolated attempts, foreign elements in what was traditionally a dominantly agrarian economic environment at the level of technology as well as economic and social institutions. These first modernist phenomena remained exotic for so long that in the meantime their stimulating power to encourage structural changes and new institutional forms of economic life was completely exhausted. Until as late as World War II the difference between the speed of economic development and growth of the Slovenian population manifested itself in agrarian overpopulation and modest living standard of the majority of the population. Until World War I some relief stemmed from the emigration of a part of the population. The promises of a more substantial and predictable prosperity prompted a large number of people to move abroad (to other European countries, the United States, as well as to other provinces within the Habsburg Monarchy) or to the brink of the Slovenian ethnic space. Since the middle of the 19th century until World War I as much as 23 % of the population migrated to the United States alone, which is one of the highest percentages in the European dimensions. In the 20th century, with the strengthened economic development and consequent urbanisation, internal migrations became important.

Therefore the lag in the economic and social modernisation manifested itself differently in the economy than in the society. As industrialisation was delayed, so the energetic transition or the adoption of new energy resources was late as well. As it is, a close correlation exists between the capacity to extract and convert energy for everyday use and the achieved level of

social and economic development. With the exception of coal mining, whose expansion was primarily the consequence of foreign demand, other energy products were slow to enter the Slovenian space. The delay between the initial familiarisation with the potentials of new energy products and their mass use in the economy and households is obvious. However, because of the international environment the lag was nevertheless not as significant as in the case of industrialisation, which represented the fundamental process of economic and social modernisation in the last century.

Due to industrialisation, the traditional society was subjected to restructuring. Gradually the modernisation processes transformed the Slovenian society irreversibly. The various states of modernity were intertwined, as the pace of modernisation in various areas was not the same. Until World War II we could define the Slovenian society as a society of contrasts: the pre-modern and modern economic and social forms existed side by side, often even in mutual disregard. This was still a society divided between the advancing modernisation and risks brought by it. Therefore a significant part of the society preserved a specific culture of fear, already familiar from the previous periods. This society still lived in fear of critical and inventive intellectuals; of artists who refused to acknowledge the social and artistic conventions and sought ways to express themselves creatively beyond these restrictions; of women, capable of realising their womanhood fully due to their economic independence; and of the coming homogenisation of the population at the level of consumer models and the individualisation based on these models.

The economic potentials and social significance of consumerism were restricted by the relative poverty of the population. The majority lived on the edge of the existential minimum, with similar consumer models. Changes in this regard started in the interwar period with the onset of the slightly swifter industrialisation, new jobs and modest growth of prosperity of the

majority of the population. The external indication of this were the advertisements and trademarks which flooded the Slovenian media space, including the recently established radio between the wars. Modern department stores with a different approach towards the consumers were another important element. The Stermecki company from Celje, which built its business model on catalogue sales, was one such example. Advertisements and the related consumerism established new models of living and aesthetics of life and the human body, as well as introduced new criteria of social stratification that undermined the foundations of the traditional society. Different outlooks on the world challenged the imagery of the traditional society and traditional values. In the conflict of different ideas about the society and the place of individuals in it, for example peasants or the rural world, the bastions of traditionalism with their conception of the so called authentic values and social relations mostly spoke about their own place in the contemporary society. They attested to the discomfort that the majority of the Slovenian society felt about the ongoing economic and social modernisation. In the circumstances of latent traditionalism of the majority of the society and the economic crises that unavoidably kept developing into social crises, the calls for protection at the level of the national economy as well as individual industries or strata kept growing louder. They included requests for an alternative development model, appeals to strengthen the economic and social self sufficiency, as well as demands that modernisation should be regulated or inhibited. The economic activities of foreigners or the more successful entrepreneurs in the Slovenian territory came under suspicion, either due to restrictive ideological and political motives or tangible material interests under the guise of the general "national" interests. In order to implement such ambitions, the economy was frequently used as a tool for the delegitimisation and sanctioning of individual social groups as the state or political frameworks changed.

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

AS – Arhiv Slovenije
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

Periodični tisk

Ilustracija

Ljudska pravica

Mörszka krajina

Novice

Slovenec

Slovenski narod

Slovenski poročevalec

Elektronski viri

Statistični letopis RS (http://www.stat.si/publikacije/pub_letopis_prva.asp).
Centralna ekonomska knjižnica (<http://www.cek.ef.uni-lj.si/magister/paternel174.pdf>).

Literatura

Aldcroft, Derek. *Europe's third world*, Ashgate, 2006.
Aldcroft, Derek. *The European Economy 1914–2000*. London, New York: Routledge, 2001.
Allen, Robert. The Great Divergence in European Wages and Prices from Middle Ages to the First World War. *Explorations in Economic History*, 38, 2001, št. 4, str. 411–447.
Batagelj, Borut. *Izum smučarske tradicije: kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009.
Beaudoin, Steven M. Current Debates in the Study of the Industrial Revolution. *OAH Magazine of History*, 15, 2000, št. 1, str. 7–13.
Benedik, Božo, Dežman, Jože. Izbrana poglavja iz blejske turistične zgodovine. V: Jože Dežman (ur.). *Bled – 1000 let*. Radovljica: Didaakta, 2004, str. 187–214.

Berend, Ivan. *History derailed. Central and Eastern Europe in the long nineteenth Century*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2005.
Berend, Ivan. *History in my Life: A memoir of three eras*. Budapest: Central European University Press, 2009.
Bergant, Zvonko. *Kranjska med dvema Ivanoma*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004, str. 428–453.
Blagojević, Obren. *Ekonomске doktrine*. Beograd: Privredni pregled, 1976.
Blum, Jerome. Fiction and the European Peasantry: The Realistic Novel as a Historical Source. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 126, 1982, str. 122–139.
Bogić Mladen. *Pregled razvoja železniškega omrežja na širšem gravitacijskem območju Slovenije in Istre*. Ljubljana: Železniško gospodarstvo, 1989.
Bogić, Mladen. *Pregled razvoja železniškega omrežja v Sloveniji in okolici*. Ljubljana: Slovenske železnice, 1998.
Braham, Peter, Allen, John, Lewis, Paul, Hall, Stuart (ed.). *Political and economic forms of modernity*. Cambridge: Polity press, 1992.
Bratko, Ivan. Kmetski dolgovi. *Tehnika in gospodarstvo*, 5, 1939, št. 9–10, str. 225–234.
Braudel, Fernand. *Dinamika kapitalizma*. Ljubljana: Sophia, 2010.
Brenner Robert. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past&Present*, No. 70, 1976, str. 30–75.
Brezigar, Milko. *Pogled v novi svet*. Ljubljana: Samozaložba, 1918.
Brezigar, Milko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina/Zvezna tiskarna, 1918.
Broadberry, Stephan and O'Rourke, Kevin H. (ed.), *The Cambridge Economic history of Modern Europe*, Volume 1: 1700–1870. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
Brovinsky, Boris. Goriva in maziva za motorna vozila, pridobivanje in oskrba z njimi na Slovenskem. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, Zvezek 13–14, 1998, str. 109–134.
Brunner, Walter. Ustanovitev in zgodnja zgodovina železarne in valjarne Štore pri Celju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 47, Nova vrsta 12, 1976, št. 1, str. 145–156.
Brunšek, Roman. Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani. *Kronika*, 43, 1995, št. 1–2, str. 106–114.

- Cankar, Ivan. Hlapec Jernej. *Zbrano delo, knjiga 16*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972, str. 7–72.
- Ceste na Slovenskem skozi čas*. Ljubljana: DRC, 2014.
- Chivot, Daniel (ed.). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press, 1989.
- Clark, Gregory. Productivity Growth without Technical Change in European Agriculture before 1850. *The Journal of Economic History*, 47, 1987, št. 2, str. 419–432.
- Clark, Gregory. Productivity Growth without Technical Change in European Agriculture: Reply to Komlos. *The Journal of Economic History*, 49, 1989, št. 4, str. 979–991.
- Cocta – pijača vaše in naše mladosti. O dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010.
- Colleman, Donald C., A Proto-Industrialization: A Concept Too Many. *The Economic History Review. New Series*, 36, 1983, št. 3, str. 435–448.
- Compass 1932, Finanzielles Jahrbuch*, Wien: Compassverlag, 1932.
- Compass 1939, Finanzielles Jahrbuch*, Wien: Compassverlag, 1939.
- Corrigan, Peter. *The sociology of consumption*. Sage Publications, 1997.
- Cvirn, Janez, Studen, Andrej. *Ko vihar dirjajo hlaponi: k socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*. Ljubljana: Slovenske železnice, 2001.
- Černe, France. Marketing oziroma trženje produktov dela v samoupravnem socialističnem družbenoekonomskem sistemu. *Ekonomska revija*, 31, 1980, 3–4, str. 371–378.
- Čoh, Mateja. »V imenu slovenskega naroda: krivi«. *Zgodovina za vse*, 7, 2000, št. 1, str. 66–80.
- Damjan, Janez. Development of Slovenian brands: Oldest are the best. *Place Branding*, 1, 2005, št. 4, str. 363–372.
- Damjan, Janez. Sodobna slovenska legenda. V: *Cocta – pijača vaše in naše mladosti. O dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: SEM, 2010, str. 27–36.
- Damsgaard, Hansen. *European Economic History. From Mercantilism to Maastricht and Beyond*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 2001.
- Di Vittorio, Antonio, *An Economic History of Europe. From Expansion to Development*. London – New York: Routledge, 2006, str. 16.
- Dolenc, Ervin. Turizem v slovenskih hribih in gorah. V: Rozman, Franc–Lazarevič, Žarko (ur.). *Razvoj turizma v Sloveniji*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 136–147.
- Drnovšek, Marjan. Železnica in izseljenci na poti v svet. *Acta Histriae*, 16, št. 2008, 3, str. 277–296.
- Drnovšek, Marjan. Slowenien in Bewegung: Vom Massenexodus des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Gastarbeitermigration. *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 41, 2009, str. 29–50.
- Drnovšek, Marjan. Franckina pisma možu Maksu na Nizozemsko: (izseljenska zgodba). *Kronika*, 62, 2014, 1, str. 115–132.
- Duda, Igor. Adriatic for All. Summer Holidays in Croatia. V: Breda Luthar – Maruša Pušnik (ed.). *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington DC: New Academia Publishing, 2010, str. 289–311.
- Dular, Jože. *Krka umira*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Ekonomsko društvene osnove sistema školstva u FNRJ*. Beograd, 1953.
- Enciklopedija Slovenije 3*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- Felloni, Giuseppe. *Profilo di storia economica dell'Europa. Dal medioevo all'eta contemporanea*. Turin: Giappichelli, 1997.
- Fischer, Jasna. *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada Habsburške monarhije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Gabrič, Aleš. The Bolshevization of Slovenia. *Slovene Studies*, 28, 2006, št. 1–2, str. 79–94.
- Galbraith, John. *The nature of mass poverty*. London: The Penguin Books, 1980.
- Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Belknap Press of Harvard University Press, 1979.
- Gestrin, Ferdo. Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje. *Kronika*, 17, 1969, št. 2, str. 65–71.
- Gestrin, Ferdo. Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma. *Kronika*, 17, 1969, št. 3, str. 129–137.
- Gestrin, Ferdo. Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma. *Kronika*, 17, 1969, št. 1, str. 1–7.
- Gestrin, Ferdo. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Glušič, Helga. *Sto slovenskih pripovednikov*. Ljubljana: Prešernova družba, 1996.
- Goldin, Claudia, Katz, Lawrence. *The Race between the Education and Technology*. Cambridge, London: Belknap, 2008.

- Gombač, Maja. Kulturni posredniki. *Arhivi*, 33, 2010, št. 1, str. 39–60.
- Gombač, Maja. »Modni péle méle« slovenske družbe med svetovnimi vojnami. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
- Gosar, Andrej. *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.
- Gosar, Andrej. Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije. *Bohinjski teden – zbornik predavanj akademskega kulturno-socialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*. Ljubljana: Zarja, 1940.
- Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1939.
- Granda, Stane. Prispevek plemstva k razvoju turizma na Slovenskem. V: Franc Rozman – Žarko Lazarevič (ur.). *Razvoj turizma v Sloveniji*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 38–47.
- Granda, Stane. Razpad posesti knezov Auerspergov na Kranjskem. *Kronika*, 29, 1981, št. 3, str. 200–212.
- Grübler, Arnulf. Transitions in Energy Use. V: Cleveland, Cutler (ed.). *Encyclopedia of Energy*, vol. 6, Elsevier Science, 2004, str. 163–177.
- Haferkamp, Hans – Smelser, Niel (ed.). *Social change and modernity*. University of California Press, 1992.
- Higgins, Benjamin. The “Dualistic Theory” of Underdeveloped Areas. *Economic Development and Cultural Change*, 4, 1956, št. 2, str. 99–115.
- Hladnik, Miran. *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba, 1990.
- Hočevar, Toussaint. *The Structure of the Slovenian Economy 1848–1963*. New York: Studia Slovenica, 1965.
- Hoffmann, Philip, Jacks, David, Levin, Patricia and Lindert, Peter. Real Inequality in Europe since 1500. *The Journal of Economic History*, 62, 2002, št. 2, str. 322–355.
- Hribar, Angelika. *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008.
- Hughes, Thomas. *Networks of Power, Electrification in Western society 1880–1930*. Softshell Books, 1993.
- Ilešič, Svetozar. Agrarna prenaseljenost Slovenije. *Tehnika in gospodarstvo*, 6, 1940, št. 3–4, str. 60–70.
- Investiranje stranog kapitala u jugoslovenskai i italijanska poduzeća*. Rijeka: Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka, 1970.
- Ivančič Lebar, Irena. *Zasavski premogovniki danes in nikoli več*. Trbovlje: Zasavski muzej Trbovlje, 2004.
- Janežič, Stanko. St. Kociper, Goričanec. *Dom in svet*, 54, 1942, št. 7–8, str. 300–304.
- Janša Zorn, Olga. Stoletnica ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem in razvoj turističnih organizacij pri nas do leta 1945. V: *Turizem smo ljudje*. Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 37–60.
- Janša Zorn, Olga. Turizem v Sloveniji v času med obema vojnami (1918–1941). V: Franc Rozman – Žarko Lazarevič (ur.). *Razvoj turizma v Sloveniji*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95.
- Jaworski, Rudolf. »Nationalwirtschaftliche Integrationsprobleme in Ostmitteleuropa nach 1918«. V: Hans Lemberg und Peter Heumos (Hrsg.). *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakai und in Ostmitteleuropa*. München: Oldenburg Verlag, 1993, str. 59.
- Jones, Donald. Urbanization and Energy. Cleveland, Cutler (ed.). *Encyclopedia of Energy*, vol. 6, Elsevier Science, 2004, str. 329–335.
- Jovan, Janko. Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije. *Slovinci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 485–524.
- Kačičnik Gabrič, Alenka. *O kmečkih dolgovich drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.
- Kačičnik Gabrič, Alenka. *To smemo že tako dolgo: kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Kaelble, Hartmut (ed.). *The European Way: European societies during the nineteenth and twentieth centuries*. New York: Berghahn Books, 2004.
- Kavrečič, Petra – Klabjan, Borut. Na najlepše morje na svetu, na Jadran. Procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: primer Češke in Češkoslovaške. *Acta Histriae*, 18, 2010, št. 1–2, str. 175–206.
- Kavrečič, Petra. Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika*, 57, 2009, izr. št., str. 113–128.

- Keeley, Brian. *International Migration: the human face of globalisation*. Paris: OECD, 2009.
- Kermauner, Taras. *Med hlapčevstvom in samobitnostjo : sociološko politološka analiza slovenstva v slovenski dramatik*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1986.
- Knjiga gostov zdravilišča Rogaška Slatina*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2002.
- Kociper, Stanko. *Goričanec*. Ljubljana: Naša knjiga, 1942.
- Kociper, Stanko. *Goričanec*. Maribor: Obzorja, 1993.
- Komlos, John. Agricultural productivity in America and Eastern Europe: A Comment. *The Journal of Economic History*, 48, 1988, št. 3, str. 655–664.
- Koprivec, Ignac. *Kmetje včeraj in danes : narodopisne črtice iz Slovenskih goric*. Sv. Lenart: Glavna hranilnica, 1939.
- Krek, Janez (J. Sovran). *Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja*. Ljubljana, 1895.
- Kresal, France. Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do 1941. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22, 1982, št. 1–2, str. 101–114.
- Kresal, France. Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem. *Kronika*, 17, 1969, št. str. 85–91.
- Kresal, France. Slovensko podjetništvo v industriji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34, 1994, št. 1, str. 61–63.
- Križanič, France. Gospodarska uspešnost slovenskih vlad. V: Borak, Neven – Lazarevič, Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 37–48.
- Lazarevič, Žarko. Aristokrati in demokrati med zadružniki? V: Darja Mihelič (ur.). *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 351–364.
- Lazarevič, Žarko. Blagovne znamke v ritmih časa. *Cocta – pijača vaše in naše mladosti*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010, str. 12–26.
- Lazarevič, Žarko. Ekonomska samozaščita in odgovornost, Zadružništvo kot orodje obvladovanja osebnih tveganj. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomislite na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 99–122.
- Lazarevič, Žarko. Friedrich List: Spurensuche in Slowenien. V: Wandler, Eugen (ur.). „*Die Vereinigung des europäischen Kontinents*“: Friedrich List – *Gesamteuropäische Wirkungsgeschichte seines ökonomischen Denkens*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel, 1996, str. 529–539.
- Lazarevič, Žarko. Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji. *Ekonomika i ekohistorija*, 8, 2012, št. 8, str. 116–136.
- Lazarevič, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarevič, Žarko. Na poti v moderno v „vmesnih časih“. V: Štepec, Marko (ur.). *1918–1941*. Ljubljana: Muzej novejšo zgodovine Slovenije, 2011, str. 24–33.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko. Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih. V: Vodopivec, Peter (ur.), Mahnič, Joža (ur.). *Slovenska trideseta leta, Simpozij 1995*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 33–42.
- Lazarevič, Žarko. Slovensko kmetijstvo od zemljiške odveze do druge svetovne vojne. V: Gliha, Slavko (ur.), Kmetič, Ivanka (ur.), Koruza, Boris (ur.), Marinček, Lili (ur.). *Zbornik ob 100-letnici Kmetijskega inštituta Slovenije*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1998, str. 13–30.
- Lazarevič, Žarko. Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, št. 3–4, str. 393–410.
- Lazarevič, Žarko. Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti: velika gospodarska kriza in položaj Slovencev. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, št. 1, str. 145–154.
- Lazarevič, Žarko. Yugoslavia: economic aspects of the position between East and West. V: Enderle-Burcel, Gertrude (ur.). *Gaps in the iron curtain: economic relations between neutral and socialist countries in cold war Europe*. Krakow: Jagiellonian University Press, 2009, 218–225.
- Lazarevič, Žarko. Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije). *Arhivi*, 17, 1994, št. 1–2, str. 12–19.
- Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože. *Bančniki v ogledalu časa*. Ljubljana: ZBS, 2005.
- Lenarčič, Stane. *Naftno gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Samozaložba, 1993.
- Lorenčič, Aleksander. Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji: oris dogajanja v luči izbranih kazalnikov. V: Čepič, Zdenko (ur.). *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 131–143.

- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Marn, Rudolf. Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 368–369.
- Massey, Douglas. Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. *Population and Development Review*, 14, 1988, št. 3, str. 383–413.
- Mazower, Mark. *Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- McCracken, Grant. *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Indiana University Press, 1988.
- Mendels, Franklin. Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. *The Journal of Economic History*, 32, 1972, št. 1, str. 241–261.
- Migration, Remittances and Development*. OECD, 2005.
- Mikola, Milko. *Zaplembe premoženja v Sloveniji–Celje*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1999.
- Mikula, Maja. Highway of desire. Cross-border shopping in former Yugoslavia. V: Grandits, Hannes (ur.), Taylor, Karin (ed.). *Yugoslavia's Sunny Side. A history of tourism in socialism (1950s–1980s)*. Budapest – New York: CEU Press, 2010, str. 211–237.
- Miličević, Nataša. *Jugoslovenska vlast i srbsko građanstvo 1944–1950*. Beograd: Inštitut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- Minařik, Franc. *Pohorske steklarne*. Maribor: Založba Obzorja, 1966.
- Mohorič, Ivan. *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Mohorič, Ivan. *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Obzorja, 1978.
- Mohorič, Ivan. *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.
- More, Charles. *Understanding the industrial Revolution*. London: Routledge, 2000.
- Naše gospodarsko stanje*. Govor narodnega poslanca dr. Koceta Jureta v proračunski razpravi na 7. seji Narodne skupščine dne 21. julija 1935 po stenografskih zapiskih Narodne skupščine. V samozaložbi.
- Naših 20 let. *Obveščevalec, Glasilo delovne organizacije Kolektor Idrija*. 9. julij 1983, 1, str. 3–14.
- Nevesekdo, Dr. Ivan (Tavčar, Ivan). *Izgubljeni bog. Resnična povest, tiškana z nedovoljenjem visokočastitega knezoškofijskega ordinariata*. Ljubljana, 1900.
- Norčič, Oto. *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1994.
- North, Douglass. *Inštitucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*. Ljubljana: Krtina, 1998.
- North, Douglass. *Understanding the process of economic change*. Woodstock : Princeton University Press, 2005.
- Novak, Mirko. Razmestitev industrije v Sloveniji. *Geografski vestnik*, 15, 1939, št. 1–4, str. 69–98.
- Novak, Mojca. Periferna agrarna transformacija: slovenski primer. V: Borak, Neven (ur.), Lazarevič, Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 22–35.
- Novak, Mojca. *Zamudniški vzorci industrializacije: Slovenija na robu Evrope*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1991.
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani*. 40. zvezek, Ljubljana, 1899. VI. seja dne 5. aprila 1899, str. 119–135.
- Ogilvie, Sheilagh. Institutions and Economic Development in Early Modern Central Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*, 6, 1995, št. 5, str. 221–250.
- Ogilvie, Sheilagh (ed.), Cerman, Mark (ed.). *European proto-industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Orožen, Janko in Felicijan, Justin. *Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice*. Celje: Odbor za proslavo 500-letnice mesta Celje, 1952.
- Oset, Željko. Nostrifikacija premoženja po prvi svetovni vojni s podarkom na območju sodnega okraja Maribor. V: Oset, Željko (ur.), Berberih Slana, Aleksandra (ur.), Lazarevič, Žarko (ur.). *Mesto in gospodarstvo. Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana-Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino - Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010, str. 77–137.
- Özden, Çağlar (ed.) and Schiff, Maurice (ed.). *International Migration, Economic Development & Policy*. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2007.
- Pančur, Andrej. Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 42, 2002, št. 2, str. 17–31.

- Pančur, Andrej. Obrtna svoboda na zatožni klopi. Konservativni nazori o obrtništvu v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem. *Zgodovina za vse*, 6, 1999, št. 2, str. 23–45.
- Patterson, Patric Hyder. *Bought & Sold. Living Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Cornell University Press, 2011.
- Patterson, Patric Hyder. Yugoslavia as It Once Was. What Tourism and Leisure Meant for the History of Socialist Federation. V: Grandits, Hannes (ed.), Karin Taylor (ed.). *Yugoslavia's Sunny Side. A history of tourism in socialism (1950s–1980s)*. Budapest – New York: CEU Press, 2010, str. 367–402.
- Patterson, Patrick Hyder. Truth half told: Finding the perfect pitch for advertising and marketing in socialist Yugoslavia, 1950–1991. *Enterprise & Society*, 4, 2003, 4, str. 179–225.
- Pelikan, Egon. Ideološka izhodišča cenzure v konceptih slovenskega političnega katolicizma ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja. V: Režek, Mateja (ur.). *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 45–53.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. *V zaželeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Peternel, Miroslav. *Zunanje migracije Slovenije in Slovenci v izseljenstvu* (magistrsko delo). Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Ljubljana, 2003 (<http://www.cek.ef.uni-lj.si/magister/peternel174.pdf>).
- Petrol – Sopotnik stoletja*. Ljubljana: Petrol, 1996.
- Pirjevec, Dušan. *Vprašanje o poeziji, vprašanje naroda*. Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- Počivavšek, Marija. *En gros & en detail. Trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: trendi, strukture, prakse*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2012.
- Počivavšek, Marija. Rudolf Stermecki – Trgovec in pionir kataloške prodaje. V: *Znameniti Celjani*, Celje: FIT media, 2004, str. 50–51.
- Politična, gospodarska in socialna načela*. Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940.
- Pollard, Sidney. Industrialization and the European Economy. *The Economic History Review*, New Series, 26, 1973, št. 4, str. 636–648.
- Pollard, Sidney. *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani, za l. 1926–1931*. Ljubljana, 1931.
- Prah, Jože. Zgodovina oglarjenja. *Gozdarski vestnik*, 67, 2009, št. 1, str. 53–56.
- Prinčič, Jože. Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva 1945–1990. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 47, 2007, št. 1, str. 185–197.
- Prinčič, Jože. Nadomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34, 1994, št. 1, str. 97–106.
- Prinčič, Jože. Podržavljenje zasebnega premoženja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Borak, Neven (ur.), Lazarevič, Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 121–143.
- Prinčič, Jože. Pospešena elektrifikacija – temelj energetske strategije Slovenije v času obnove in centralno-planske ureditve (1945–1950). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 53, 2013, št. 2, str. 100–120.
- Prinčič, Jože. *Povojne nacionalizacije v Sloveniji. Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994.
- Prinčič, Jože. Strategija energetske stabilnosti ter pridobivanje in poraba premoga v letih 1945–1991. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 2014, št. 1, str. 158–176.
- Prinčič, Jože. Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, 2002, št. 1, str. 109–120.
- Prinz, Michael. *German Rural Cooperatives, Friedrich-Wilhelm Raiffeisen and the Organisation of Trust 1850–1914*. Paper delivered to the XIII IEHA Congress Buenos Aires, July 2002, Session 57.
- Ralieggh Yow, Valerie. *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Walnut Creek: Altamira, 2005.
- Ramovš, Adela. Cockta – zgodba o pijači vaše in naše mladosti. V: *Cocta – pijača vaše in naše mladosti. O dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010, str. 55–87.
- Ramsak, Mojca. Življenjski pogoji viničarjev v Svečinskih gorica pred 2. svetovno vojno. *Etnolog* (Nova vrsta), 56, 1996, str. 295–328.

- Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1976.
- Razvoj elektroenergetike Slovenije 1945–1980. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1982.
- Rendla, Marta. Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji. V: Čepič, Zdenko (ur.). *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 171–199.
- Repe, Božo. Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: *Turizem smo ljudje. Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 61–99.
- Repe, Božo. Changes in lifestyle and social and national structure in Slovenia after world war two. V: Čepič, Zdenko (ur.). *1945 – prelom med starim in novim / 1945 – A break up between the old and the new*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008, str. 195–212.
- Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja. Posebne publikacije št. 5. Ljubljana: SURS, 2006.
- Rosa, Eugene, Machlis, Gary and Keating, Kenneth. Energy and Society. *Annual Review of Sociology*, 14, 1988, str. 149–172.
- Rösener, Werner. *Kmetje v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba / *cf., 2007.
- Rostow, W. W. The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, New Series, 12, 1959, št. 1, str. 1–16.
- Rueh, Franc. Elektrifikacija Dravske banovine. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 430–444.
- Samuelson, Paul – Nordhaus, William. *Ekonomija*. Ljubljana: GV založba, 2002.
- Saturnus – rdeča trdnjava*. Ljubljana: Saturnus, 1988.
- Saturnus 1921–1981, 60 let razvoja, 30 let samoupravljanja*. Ljubljana: Saturnus, 1981.
- Saturnus 50 let, 1921–1971*. Ljubljana: Saturnus, 1971.
- Schultz, Helga. The double edged of sword economic nationalism. V: Schulz, Helga (ed.), Kubu, Eduard (ed.). *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Berlin: BWV, 2006, str. 9–26.
- Schultz, Helga. Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa – Ursachen und Fragen, V: Kubu, Eduard (ed.), Schulz, Helga (ed.). *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*. Praha – Berlin: Publishing house Aleš Skřivan ml. – Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004, str. 17–32.
- Seher, Anton. *Zgodovina premogovnika Velenje*. Velenje: Premogovnik, 1998.
- Senjur, Marjan. *Razvojna ekonomika: teorije in politike gospodarske rasti in razvoja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2002.
- Slokar, Ivan. Zgodovina steklarske industrije na Goriškem. *Kronika*, 12, 1964, št. 1, str. 64–66.
- Slovenska novejša zgodovina*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005.
- Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1971.
- Smil, Vaclav. *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867–1914 and Their Lasting Impact*. Oxford University Press, 2005.
- Smil, Vaclav. *Energy in World History*. Westview Press, 1994.
- Smil, Vaclav. *Energy Transitions*. Praeger, 2010.
- Smil, Vaclav. *Transforming the Twentieth Century: Technical Innovations and Their Consequences*. Oxford University Press, 2006.
- Smith Allen, James. History and the Novel: Mentalite in Modern Popular Fiction. *History and Theory*, 22, 1983, str. 233–252.
- Sočan, Lojze. *Pot v gospodarsko razvitost*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1978.
- Studen, Andrej. Gremo na rajžo. Potovalna kultura in začetki modernega turizma v stoletju meščanstva. V: *Turizem smo ljudje. Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 23–36.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja na prelomu stoletja. V: Čepič, Zdenko (ur.). *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999, str. 29–42.
- Supan, Valentin. *Schutz der heimischen Arbeit*. Laibach, 1869.
- Supan, Valentin. *Oesterreichs Volkswirtschaft - Handelspolitische Schriften mit Bezug auf die Zollverhandlungen mit Deutschland und Wendung der Handelspolitik am ganzen Kontinent England gegenueber*. Laibach: J. Blasnik, 1877.

- Supan, Valentin. Politična ekonomija in politika. *Slovenski narod*, 49, 1. 3. 1876.
- Supan, Valentin. *Reflexionen ueber die oestreichische Handelspolitik und Ideen, wie es bald besser werden kann*. Laibach, 1876.
- Sušnik, Lovro. *Akademski poklici*. Ljubljana: Slovensko katoliško akademsko starešinstvo, 1932.
- Šorn, Jože. Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873–1929. *Međunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 1978*. Osijek, 1982, str. 121–125.
- Šorn, Jože. Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 8–9, 1968–1969, št. 1–2, str. 3–101.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šorn, Jože. Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva. *Kronika*, 10, 1962, št. 3, str. 144–156.
- Šorn, Jože. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
- Šorn, Mojca. Načini preživetja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane od druge polovice 19. stoletja do 30-tih let 20. stoletja. V: Rozman, Franc (ur.), Lazarevič, Žarko (ur.). *Razvoj turizma v Sloveniji*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 105–121.
- Švab, Alenka. »To si enostavno morala imeti!« – nakupovalni turizem v vzhodni Evropi. *Časopis za kritiko znanosti*, 26, 1998, 188, str. 131–143.
- Taylor, Edward, Arango, Joaquín, Graeme, Hugo, Kouaouci, Ali, Massey, Douglas S. and Pellegrino, Adela. International Migration and Community Development. *Population Index*, 62, 1996, št. 3, str. 397–418.
- Taylor, Edward, Arango, Joaquín, Graeme, Hugo, Kouaouci, Ali, Massey, Douglas S. and Pellegrino, Adela. International Migration and National Development. *Population Index*, 62, 1996, št. 2, str. 181–212.
- Taylor, Karin. "SOBE". Privatising Tourism on the Workers' Riviera. V: Breda Luthar (ed.), Maruša Pušnik (ed.). *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington DC: New Academia Publishing, 2010, str. 313–338.
- Teich, Mikulaš and Porter, Roy. *The Industrial Revolution in National Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Turnnock, David. *The Economy of East Central Europe*. London: Routledge, 2006.
- Uratnik, Filip. Teorija konjunktornog kretanja po J. Maynardu Keynesu. Sadašnja kriza. V: Uratnik, Filip, Lah, Ivo. *Aktualni problemi iz socialne politike in gospodarstva*. Ljubljana – Maribor: Ljudska tiskarna, 1934, str. 25–46.
- Valenčič, Vlado. Izseljavanje Slovencev v druge dežele Habsburške monarhije. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 1, str. 49–71.
- Valenčič, Vlado. Izseljavanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. *Dve domovini*, 1, 1990, št. 1, str. 43–82.
- Valenčič, Vlado. Pregled našega združnega gibanja in stanja. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 457–464.
- Valenčič, Vlado. Steklarni v Zagorju. *Kronika*, 37, 1989, št. 3, str. 186–191.
- Veblen, Thorsten. Razkazovalna potrošnja. *Časopis za kritiko znanosti*, 1998, št. 189, str. 227–240.
- Veblen, Thorsten. *Theory of leisure class*. New York: Dover Publications, 1994.
- Veselinović, Ana, Atanacković, Petar, Klarić, Željko. *Izgnubljeno u tranziciji. Kričička analiza procesa društvene transformacije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2011.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1992.
- Vodnik, France. Dular, Jože, Krka umira (Ljubljana, 1943). *Dom in svet*, 56, 1944, str. 131–133.
- Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Vodopivec, Peter. O industrializaciji Maribora in Spodnje Štajerske v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 51, 2011, št. 2, str. 7–28.
- Vodopivec, Peter. Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi in na Balkanu: v luči izkušnje prve Jugoslavije. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, št. 3/4, str. 461–484.
- Vodušek Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Walton, John. Theory and Research on Industrialization. *Annual Review of Sociology*, 13, 1987, str. 89–108.
- Wendler, Eugen (Hrsg.). »Die Vereinigung des europäischen Konti-

- nents*«: Friedrich List – *Gesamteuropäische Wirkungsgeschichte seines ökonomischen Denkens*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel, 1996.
- Windischer, Fran. »Nacionaliziranje industrije«. *Slovenski narod*, 25. 12. 1919, št. 252, str. 1.
- Wrigley, E. A. *Energy and the English Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Zbrana dela Angele Vode: I. knjiga: Spol in upor*. Ljubljana: Krtina, 1998.
- Zgodovina slovenskega elektrogospodarstva*. Ljubljana: Elektrotehnična zveza Slovenije, 2007.
- Zupančič, Bogo. *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* (I, II, III, IV). Ljubljana: KUD Polis, 2005–2009.

IMENSKO KAZALO

A

Adlešič, Juro 126
 Aldcroft, Derek 77, 78, 260
 Allen, Robert 18, 75, 260
 Arango, Joaquín 73, 274
 Atanacković, Petar 12, 275
 Auersperg (rodbina) 195, 196, 264

B

Balkovec, Bojan 9
 Batagelj, Borut 114, 260
 Bauer, Erwin 219, 220
 Beaudoin, Steven 21, 260
 Benedik, Božo 111, 260
 Berberih Slana, Aleksandra 269
 Berend, Ivan 24, 32, 80, 92, 261
 Bergant, Zvonko 150, 155, 156, 261
 Blagojević, Obren 141, 261
 Blaško, Eduard 211
 Blum, Jerome 167, 261
 Bogič, Mladen 48, 261
 Borak, Neven 266
 Braham, Peter Allen 75, 261
 Bratko, Ivan 180, 261
 Braudel, Fernand 6, 24, 261
 Brenner, Robert 18, 261
 Brezigar, Milko 35, 190, 261
 Broadberry, Stephan 26, 261
 Brovinsky, Boris 58, 261
 Brunner, Walter 46, 261
 Brunšek, Roman 202, 261

C

Cankar, Ivan 179, 262
 Carey, Henry C. 140, 142
 Cerman, Mark 21, 22, 269
 Chirot, Daniel 18, 262
 Clark, Gregory 18, 262

Cleveland, Cutler 264, 265
 Colleman, Donald 21, 22, 262
 Corrigan, Peter 99, 109, 262
 Cvirn, Janez 110, 262

Č

Čeč, Karel 126
 Čeč, Dragica 126
 Čepič, Zdenko 268
 Černe, France 107, 262
 Čoh, Mateja 262

D

Damjan, Janez 106, 108, 262
 Dežman, Jože 111, 260
 Dežman, Karel 80
 Di Vittorio, Antonio 25, 30, 262
 Dolenc, Ervin 113, 262
 Drnovšek, Marjan 62, 68, 73, 263
 Duda, Igor 115, 262
 Dular, Jože 175, 177, 178, 179,
 181, 184, 185, 263

E

Enderle-Burcel, Gertrude 267
 Ersing, Max 212, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 225, 230, 231

F

Felicijan, Justin 46, 269
 Felloni, Giuseppe 25, 263
 Fischer, Jasna 15, 26, 263

G

Gabrič, Aleš 9, 199, 263
 Galbraith, John 16, 263
 Gerschenkron, Alexander 14, 21,
 263

Gestrin, Ferdo 14, 15, 26, 27, 28,
 29, 32, 33, 263, 266
 Gliha, Slavko 267
 Glušič, Helga 184, 263
 Goldin, Claudia 35, 263
 Gombač, Maja 99, 101, 264
 Gorjanc, Franc 126
 Gosar, Andrej 49, 263
 Graeme, Hugo 274
 Granda, Stane 110, 196, 264
 Grandits, Hannes 268
 Gregorčič, Jože 236
 Grübler, Arnulf 38, 39, 40, 264

H

Haferkamp, Hans 75, 264
 Hall, Stuart 75, 261
 Hansen, Damsgaard 32, 35, 262
 Haussmann, Albert 236
 Higgins, Benjamin 24, 264
 Hirschberg, Max 126
 Hladnik, Miran 167, 168, 169,
 175, 264
 Hočevar, Toussaint 89, 264
 Hoffmann, Philip 18, 264
 Hribar, Angelika 102, 264
 Hribar, Ivan 153
 Hribar, Rado 102
 Hughes, Thomas 52, 264

I

Ilešič, Svetozar 173, 264
 Ivančič Lebar, Irena 45, 50, 55,
 265

J

Jacks, David 18, 264
 Janežič, Stanko 170, 265

Janša Zorn, Olga 114, 265
 Jaworski, Rudolf 191, 265
 John Lewis, Paul 75, 261
 Jones, Donald 38, 265
 Jovan, Janko 91, 265

K

Kačičnik Gabrič, Alenka 43, 179,
 265
 Kaelble, Hartmut 265
 Katz, Lawrence 35, 263
 Kavrečič, Petra 113, 265
 Keating, Kenneth 38, 272
 Keeley, Brian 73, 266
 Kermauner, Taras 80, 160, 266
 Keynes, John Maynard 90, 275
 Klabjan, Borut 113, 265
 Klarić, Željko 12, 275
 Kmetič, Ivanka 267
 Koce, Jure 92, 268
 Kociper, Stanko 169, 170, 172,
 173, 174, 175, 183, 184, 185, 266
 Komlos, John 18, 262, 266
 Kompanjet, Zoran 211
 Koprivec, Ignac 180, 181, 182,
 183, 185, 266
 Koruza, Boris 266
 Kouaouci, Ali 73, 274
 Kraljić, Ivan 211
 Krek, Janez (J. Sovran) 33, 146,
 147, 148, 160, 164, 266
 Kresal, France 34, 104, 192, 195,
 266
 Križanič, France 84, 266
 Kubu, Eduard 272

L

Lah, Ivo 275
 Lajovic, Emil 124, 125, 126
 Lampret, Anton 124, 125, 126
 Lazar, Ciril 215, 219, 220, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 233, 237, 238, 240, 241, 245
 Lazarević, Žarko 13, 16, 33, 35, 43, 67, 79, 84, 88, 92, 95, 98, 104, 105, 115, 144, 146, 151, 153, 162, 178, 180, 190, 191, 266, 267
 Lenarčič, Stane 60, 267
 Levin, Patricia 18, 264
 Liedke, Ernest 126
 List, Friedrich 140, 141, 144, 266
 Lindert, Peter 18, 264
 Loeser, Oskar 126
 Lombar, Stanko 219, 222, 224, 225, 226, 237, 240
 Lorenčič, Aleksander 3, 9, 12, 72, 105, 267, 268
 Lovrenčič, Ivan 238, 241
 Luthar, Breda 263, 274

M

Machlis, Gary 38, 272
 Malthus, Robert 20
 Marinček, Lili 267
 Marn, Rudolf 191, 192, 195, 268
 Massey, Douglas 62, 69, 73, 268
 Mavri, Rafael 241, 242
 Mazower, Mark 77, 268
 Mccracken, Grant 109, 268
 Medič, Franjo 126
 Mendels, Franklin 20, 21, 268
 Mikola, Milko 130, 202, 203, 208, 268
 Mikula, Maja 107, 116, 268

Miličević, Nataša 201, 202, 268
 Minařik, Franc 43, 268
 Mohorič, Ivan 31, 33, 43, 45, 46, 48, 49, 110, 268
 More, Charles 33, 268

N

Nevesekdo dr. → Tavčar, Ivan
 Norčič, Oto 141, 269
 Nordhaus, William 19, 272
 North, Douglas 13, 76, 269
 Novak, Mirko 45, 269
 Novak, Mojca 15, 34, 45, 82, 269

O

O'Rourke, Kevin 26, 261
 Ogilvie, Sheilagh 21, 22, 269
 Orožen, Janko 46, 269
 Oset, Željko 193, 269
 Özden, Çağlar 73, 269

P

Pančur, Andrej 15, 145, 269, 270
 Patterson, Patric Hyder 107, 115, 270
 Pelikan, Egon 80, 270
 Pellegrino, Adela 73, 274
 Perovšek, Jurij 9, 79, 82, 90, 153, 270
 Peternel, Miroslav 69, 260, 270
 Pirjevec, Dušan 80, 270
 Plečnik, Jože 103
 Počivavšek, Marija 98, 101, 121, 158, 270
 Pollard, Sidney 22, 24, 31, 36, 249, 255, 270, 271
 Porter, Roy 22, 34, 274
 Prah, Jože 44, 271

Prinčič, Jože 50, 55, 104, 198, 200, 203, 204, 210, 244, 267, 271
 Prinz, Michael 112, 271
 Pušnik, Maruša 263, 274

R

Raliegħ Yow, Valerie 168, 271
 Ramšak, Mojca 173, 271
 Ramovš, Adela 108, 271
 Reeser, Willy 126
 Rendla, Marta 72, 105, 272
 Repe, Božo 106, 115, 272
 Režek, Mateja 270
 Rosa, Eugene 38, 272
 Rösener, Werner 169, 272
 Rostow, W. W. 34, 272
 Rozman, Franc 262
 Rueh, Franc 54, 57, 272

S

Samuelson, Paul 19, 272
 Schiff, Maurice 73, 269
 Schumpeter, Joseph 33
 Schultz, Helga 77, 191, 272
 Seeger, Elrich 236
 Seher, Anton 45, 273
 Seljak, Anton 242, 243, 245
 Senjur, Marjan 94, 273
 Slokar, Ivan 43, 104, 273
 Smelser, Niel 75, 264
 Smil, Vaclav 37, 40, 273
 Smith Allen, James 167, 273
 Sočan, Lojze 19, 25, 273
 Sovran, J. (Janez Krek) 33, 146, 147, 148, 160, 164, 266
 Stermecki, Rudolf 98, 118, 119, 120, 121, 122, 250, 257, 270
 Studen, Andrej 52, 58, 110, 111,

262, 266, 273
 Supan, Valentin 33, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 273, 274
 Sušnik, Lovro 95, 274

Š

Šorn, Jože 15, 30, 31, 43, 45, 46, 48, 191, 274
 Šorn, Mojca 113, 274
 Štepec, Marko 267
 Švab, Alenka 107, 116, 274

T

Tavčar, Ivan 150, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 164, 269
 Taylor, Edward 73, 274
 Taylor, Karin 116, 268, 274
 Teich, Mikulaš 22, 34, 274
 Tosti, August 205
 Trček, Ivan 164
 Turina, Ante 211
 Turnnock, David 32, 275

U

Uratnik, Filip 90, 275

V

Valenčič, Vlado 43, 67, 68, 70, 153, 275
 Veblen, Thorsten 101, 102, 109, 275
 Velikanje, Danijel 242
 Veselinović, Ana 12, 275
 Vidovič-Miklavčič, Anka 275
 Vode, Angela 95, 276
 Vodnik, Alojzij 104
 Vodnik, France 175, 275
 Vodopivec, Peter 4, 9, 15, 16, 79, 91, 139, 144, 267, 275

Vodušek Starič, Jera 199, 200,
201, 275

W

Walton, John 22, 275

Welz, Eugen 236

Wendler, August 141, 275

Westen, August 129, 205

Windischer, Fran 276

Wörner, Anton 213, 224, 226, 228

Wörner, Walter 219, 224

Wrigley, E. A. 38, 44, 276

Z

Zupančič, Bogo 102, 103, 276

Ž

Žižek, Jože 219, 220, 221, 222,

224, 226, 227, 229, 230

Žuvela, Ivo 211

BESEDA O AVTORJU

Žarko Lazarević se prvenstveno ukvarja z gospodarsko zgodovino. Vsebinsko posega s svojimi raziskavami na različna področja gospodarskega razvoja Slovenije. Tako tematika njegovega raziskovalnega dela sega od preučevanja razvoja kmetijstva, procesa industrializacije, razvoja finančnega sektorja, združništva, podjetništva, nacionalizma v ekonomiji/nacionalnega interesa, oglaševanja in blagovnih znamk ter vsebin upravljanja z zgodovino. Temu pa se pridružuje tudi raziskovanje vpliva gospodarskih procesov na družbeno strukturo in v tem okviru zlasti dolgoročno strukturno spreminjanje gospodarsko-socialne podobe Slovenije. Kot znanstveni svetnik je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Na Univerzi v Novi Gorici, Fakulteti za humanistične študije pa kot redni profesor predava gospodarsko zgodovino. Je avtor ali soavtor več kot 150 člankov, 10 monografij in urednik 10 zbornikov. Med njegovimi zadnjimi obsežnejšimi deli so: *Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (2009), *Prilozi finansijski istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka : pregledi iz Slovenije i Srbije* (2011), *School history and textbooks : a comparative analysis of history textbooks in Japan and Slovenia* (2013).

V ZBIRKI ŽE IZŠLO

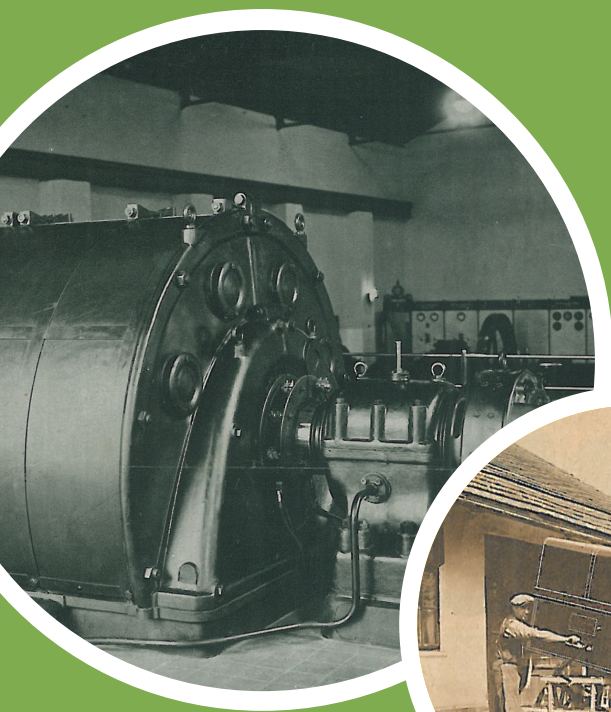
1. Jurij Perovšek. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005.
2. Bojan Godeša. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2006.
3. Aleš Gabrič. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana 2006.
4. Damijan Guštin. *Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana 2006.
5. Peter Vodopivec. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2006.
6. Mojca Šorn. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.
7. Vida Deželak-Barič. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana 2007.
8. Žarko Lazarevič, Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana 2009.
9. Jurij Perovšek. *»V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana 2009.
10. Žarko Lazarevič. *Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana 2009.
11. Ervin Dolenc. *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami*. Ljubljana 2010.
12. Jurij Hadalin. *Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan*. Ljubljana 2011.
13. Maja Gombač. *»Modni péle mêle« slovenske družbe med svetovnimi vojnami*. Ljubljana 2011.
14. Eva Mally. *Slovenski odpor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana 2011.
15. Aleksander Lorenčič. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana 2012.

16. Jurij Perovšek. *Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana 2012.
17. Jure Gašparič. *Državni zbor 1992–2012 : o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana 2012.
18. Peter Vodopivec. *Francoski inštitut v Ljubljani 1921–1947 / L'institut français de Ljubljana 1921–1947*. Ljubljana 2013.
19. Jože Prinčič. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana 2013.
20. Jurij Perovšek. *O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana 2012.
21. Vlasta Stavbar. *Politik Vekoslav Kukovec : politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana 2014.
22. Alenka Kačičnik Gabrič. *To smemo že tako dolgo : kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana 2014.
23. Andrej Studen. *Neprilagojeni in nevarni : podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana 2015.
24. Meta Remec. *Podrgni, očedi, živali otrebi : higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana 2015.

Več o publikacijah Inštituta za novejšo zgodovino na: <http://www.inz.si/razpoznavanja.php>

Cena: 22,00 EUR

9 789616 386593

Inštitut za novejšo zgodovino